ALEXANDRU GAFTON

ELEMENTE DE ISTORIE A LIMBII ROMÂNE

EDITURA RESTITUTIO
IAȘI - 2001

II 342.888

CU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BIBL. CENTR. UNIV.
„M. EMINESCU" IAŞI
II 342. 888

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

60

ALEXANDRU GAFTON

ELEMENTE DE ISTORIE A LIMBII ROMÂNE

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Redactor: *Liviu PAPUC*
Tehnoredactor: *Ioana GAFTON*

ISBN 973-98-665-22

© Toate drepturile asupra prezentei ediții aparțin Editurii RESTITUTIO, Str. Nicolina nr.9, Bl. A4, Sc. a, et. 2, ap. 8, Iași, 6600, Tel.: 032-231875

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ALEXANDRU GAFTON

231895

ELEMENTE DE ISTORIE A LIMBII ROMÂNE

028213
B.C.U. - IAȘI

EDITURA RESTITUTIO
IAȘI - 2001

ALE

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

22. OCT. 2001

0. 1. Generalităţi. Limbile naturale reprezintă sisteme de semne care apar pe prima treaptă a umanităţii, ca urmare a unor evoluţii naturale, din care derivă, printre altele, şi anumite necesităţi de comunicare şi cunoaştere. Aceste sisteme de semne reprezintă forme ce au a exprima conţinuturi afective, volitive şi cognitive, la a căror structurare sistemul participă, dar şi conţinuturi de gîndire. Dezvoltarea limbilor ca sisteme structurate de semne, cu funcţiune şi funcţionare socială, face ca alături de calitatea acestora de a reflecta sistemul conceptual al unei comunităţi, istoria evoluţiei intelectuale, sociale, spirituale, afective, materiale a unui popor, relaţiile din cadrul respectivei comunităţi, limba să se reflecte şi pe sine ca formă, relaţie şi conţinut, reprezentînd nu o simplă formă a gîndirii, ori o oglindă a societăţii, ci o activitate socială, relativ autonomă, aflată în interacţiune şi interdeterminare cu gîndirea, psihicul şi societatea împreună cu care evoluează.

Prin toate elementele ei, aşadar, limba este puternic marcată de caracteristicile comunităţii în sînul căreia apare şi se dezvoltă (şi împreună cu care apare şi evoluează). Fără a reprezenta un sistem închis, supusă, în funcţie de epocă şi de diferiţi factori — inclusiv de natură extralingvistică — presiunilor de contact cu limbile altor comunităţi, limba unui popor reflectă diferite particularităţi selectate în cursul evoluţiei sale istorice de către comunitatea vorbitoare. La nivel de conţinut, limba prezintă modalităţi de gramaticalizare şi de gîndire apte să individualizeze — în diferite sensuri şi măsuri, în funcţie de diferiţi factori genetici, lingvistici şi extralingvistici — caracteristici ale poporului împreună cu care s–a constituit şi a evoluat. Puternic marcată, atît la nivelul conţinuturi, cît şi la cel al formei, de amprenta poporului care o utilizează, limba îşi dezvoltă treptat un accentuat caracter comunitar.

Întrucît diferitele popoare evoluează în contacte cu alte popoare — contacte care depind de poziţia geografică, politică şi

statutul respectivului popor în cadrul grupului din care el face parte, de factori de natură culturală, de dezvoltarea socială și economică —, limbile naturale suferă felurite influențe, la diferite nivele (fonetic, gramatical, lexical). Faptul acesta permite, într-o oarecare măsură, să se observe anumite particularități caracteristice sistemelor având aceeași origine, celor ce se pot grupa conform la diferite criterii, particularități ce constituie lianți; pe de altă parte, se poate observa că aceste sisteme, colorate social și național pot purta o luptă între ele, care vizează impunerea sistemului celui mai bine structurat, dar și a celui mai economic. În general, în lupta dintre două sisteme lingvistice, rezultatul îl constituie înlocuirea celui învins, cel care se impune întărindu-se. Chiar dacă, precum în cazul contactelor lingvistice obișnuite, sistemul învingător plătește prețul unor compromisuri, în realitate, fiecare sistem asimilează doar elemente compatibile cu structurile sale, aflate în evoluție.

0.2. Noțiuni de fonetică generală. Realitate fizică, sunetul este material de construcție și vehicul care, în limbajul uman, vocal-articulat, poate fi dotat cu valoare fonematică. Sunetele vorbirii, ca oricare alte sunete, se produc prin vibrații ale aerului, care au loc în diferite spații ale canalului fonator, prin vibrații ale coardelor vocale și ale diferitelor obstacole pe care aerul expirat le întîlnește pe traiectul canalului fonator.

Din punct de vedere al vibrațiilor, sunetele se împart în *tonuri* (sunete produse prin vibrații regulate) și *zgomote* (sunete produse prin vibrații neregulate). Tonurile se produc prin vibrații ale aerului în diverși rezonatori (aparatul fonator uman cuprinde patru asemenea rezonatori: pulmonar, faringian, nazal și oral) și prin vibrații ale coardelor vocale. Zgomotele se produc prin vibrații ale diferitelor obstacole constituite de organele vocale din calea coloanei de aer expirat.

0.2.1. Sunetele au anumite însușiri esențiale:

a) Un sunet poate fi lung sau scurt. Această însușire

referitoare la durata unui sunet se numeşte *cantitate* şi poate avea valoare fonologică. Româna nu deţine opoziţia de cantitate, o vocală sau o consoană pronunţată lung sau scurt nefiind capabilă să creeze, în această limbă, o diferenţă relevantă sub aspectul sensului. Latina, însă, a deţinut multă vreme un sistem fonologic bazat pe această opoziţie (*ā / ă*, *ē / ĕ* etc. sau *nn / n*, *ll / l* etc.), manifestă la nivel gramatical: *siluă* (forma de nominativ şi de vocativ a substantivului 'pădure') / *siluā* (forma de ablativ a aceluiaşi substantiv), *fŏdit* (prezentul verbului 'a săpa') / *fōdit* (perfectul aceluiaşi verb), dar şi la nivel lexical: *pŏpulus* 'popor' / *pōpulus* 'plop'.

b) Sunetele vorbirii sînt produse de „instrumente" deosebite, formate prin diferitele poziţii pe care le iau unele faţă de altele componentele aparatului articulator (buzele, limba, dinţii, alveolele, palatul tare, palatul moale, uvula, părţi ale rezonatorului nazal). La fiecare sunet astfel produs, coardele vocale pot vibra. Cînd faptul se întîmplă, sunetul este *sonor* (fonic), dacă vibraţiile nu se produc sunetul rezultat este *surd* (afon). Prin participarea lor la producerea sunetelor, coardele vocale, care se pot scurta, lungi şi încorda în diferite grade, contribuie la creşterea intensităţii şi a înălţimii sunetelor, cu alte cuvinte, la creşterea numărului de sunete care poate fi produs de organele articulatorii.

> Intensitatea reprezintă acea însuşire a sunetelor produse prin vibraţii regulate, care depinde de amplitudinea vibraţiilor, în vreme ce înălţimea este acea însuşire a sunetelor produse prin vibraţii regulate, care depinde de numărul de vibraţii în unitatea de timp.

Opoziţia surd / sonor, sau opoziţia de sonoritate poate avea, în unele limbi, valoare fonologică. În limba română, opoziţia surd / sonor are valoare fonematică: *pat / bat*, *toc / doc*, diferenţiindu–se astfel între sensuri. În mod normal, vocalele sînt sonore, de asemenea, consoanele sonante. Cu toate acestea, în limbajul şoptit, vocalele sînt surde. Vocalele şi sonantele pot fi afonizate sau pot avea un grad redus de sonoritate.

c) În vorbirea şoptită intră în funcţiune opoziţia *fortis / lenis*. La rostirea şoptită a consoanelor efortul este mai mare, astfel că surdele se rostesc fortis, iar sonorele lenis. Necunoscînd opoziţia de sonoritate, sonantele limbii române din vorbirea şoptită sînt lenis.

Un caz de schimbare, în care este limpede că opoziţia în discuţie s–a implicat, este cel al mutaţiei consonantice din germanică. În evoluţia germanicei, la un moment dat, organele articulatorii se aflau într–o asemenea poziţie încît vibraţiile glotale de dinaintea exploziei unei consoane lenis sau de după explozia unei fortis nu se puteau produce. Astfel, oclusivele sonore deveniseră surde (lenis), iar oclusivele surde, articulate cu glota deschisă, erau urmate de o aspiraţie, concretizată printr–un suflu urcînd din trahee, prelungit atît timp cît era necesar pentru coardele vocale ca acestea să se apropie şi să vibreze. (În germană, vibraţiile unei sonore încep după explozie, în momentul în care ocluzia este încheiată, şi nu se pot produce cînd oclusiva este urmată de vocală; din acest motiv apar neutralizările la nivelul sonorităţii consoanelor finale, *und* rostindu–se [unt]). În felul acesta, oclusivele surde indoeuropene **p*, **t*, **k*, evoluează la **ph*, **th*, **kh*, iar oclusivele sonore indoeuropene **b*, **d*, **g* evoluează la oclusivele surde *p*, *t*, *k*. Grupul oclusivă + aspirată fiind destul de instabil, întrucît oclusiva este articulată cu mai puţină forţă decît o oclusivă izolată (căci aspiraţia necesită o cheltuială de energie), între cele două elemente se produce fuziunea, oclusiva îşi pierde ocluzia, aspiraţie luîndu–i locul. Astfel, **ph* > *f* bilabial (care, apoi, se va stabiliza la *f* labiodental), **th* > *þ*, **kh* > *χ*.

d) Cea mai importantă însuşire a unui sunet regulat este timbrul. Aceasta depinde de forma rezonatorului. Organele care vibrează produc mai multe tonuri, inegale, sincronice. Tonul cu înălţimea cea mai mică şi intensitatea cea mai mare constituie tonul fundamental, celelalte, care îl însoţesc, mai înalte dar de intensitate scăzută, reprezintă vibraţii armonice. Deosebirea de timbru dintre diferitele instrumente producătoare de sunete şi care pot avea acelaşi ton fundamental, se localizează la nivelul diferenţei de intensitate dintre vibraţiile armonice şi tonul fundamental, înălţimea armonicelor şi a tonului fundamental

putînd fi aceeaşi. Zgomotele pot avea timbru, cu deosebirea că, aici, vibraţiile armonice nu sînt separate prin intervale muzicale.

0.2.2. Vocalele sînt tonuri produse prin vibrarea coardelor vocale la trecerea liberă a curentului expirator prin canalul fonator. Organele articulatorii care concură la producerea acestor sunete, în limba română, sînt limba, palatul şi buzele. Sistemul vocalic al limbii române cuprinde şapte vocale cu nenumărate variante. Vocala *a* este deschisă, în cazul acesteia, distanţa dintre limbă şi palat (apertura) fiind cea mai mare, comparativ cu situaţia din cazul celorlalte vocale româneşti. Sub aspectul poziţiei în care aceasta se produce, *a* este o vocală neutră sau centrală.

Este de reţinut faptul că, alături de celelalte părţi ale aparatului fonator care participă la producerea vocalelor, limba este principalul organ care reglează mărimea camerei de rezonanţă.

Natura vocalelor *e* şi *i* decurge din poziţia anterioară în care se articulează acestea, muşchiul lingual ridicîndu-se în regiunea palatală, sub aspectul deschiderii prima fiind semideschisă, cealaltă închisă.

Vocalele *o* şi *u* sînt vocale articulate în zona velară, ca grad de deschidere ele sînt echivalabile cu vocalele prepalatale (*e* şi *i*) deşi, riguros vorbind seria anterioară este mai închisă decît cea posterioară (ceea ce implică şi faptul că dinspre *a* spre *e*, *i* variantele care pot apărea sînt mai numeroase decît cele care pot apărea dinspre *a* spre cea mai închisă vocală velară). Spre deosebire de celelalte vocale româneşti, vocalele *o* şi *u* se produc şi cu concursul buzelor, o trăsătură esenţială şi distinctivă a acestor sunete fiind labialitatea: *o* şi *u* sînt vocale velare rotunjite.

Pe acelaşi loc pe care se produc vocalele precedente apar şi vocalele caracteristice românei: *ă* şi *î*. Diferenţa dintre aceste două grupuri stă în ultima trăsătură anterior menţionată: *ă* şi *î* sînt nişte velare lipsite de labialitate.

În acelaşi fel, în partea anterioară a palatului se pot produce două

vocale, necaracteristice, însă, românei. Vocalele notate *ö* şi *ü*, caracteristice limbii germane, spre exemplu, sînt nişte *e* şi *i* rotunjiţi. Faptele acestea se pot pune în evidenţă prin articularea continuă a vocalelor *e* şi *i*, la un moment dat, în cursul producerii acestora vorbitorul adăugînd trăsătura articulatorie [+ labialitate], adică rotunjind buzele: sunetele rezultate pe rînd vor fi *ö*, respectiv *ü*. Asemănător (prin delabializare, de data aceasta) se poate proba şi că *ă* şi *î* sînt nişte *o* şi *u* lipsiţi de labialitate.

0.2.3. Consoanele reprezintă zgomote produse prin vibrarea diferitelor obstacole pe care aerul expirat le întîlneşte în cale sau prin frecarea aerului de diferitele componente ale canalului fonator care iau diferite poziţii în calea coloanei de aer. După modul de articulare, româna posedă, în esenţă, trei tipuri de consoane.

În cazul explozivelor sau ocluzivelor, coloana de aer expirat întîlneşte în calea ei un obstacol care obturează canalul fonator şi nu permite eliberarea curentului fonator. În spatele respectivului obstacol se creează astfel o anumită tensiune a cărei forţă, în cele din urmă, va învinge forţa de rezistenţă a obstacolului. Aerul acumulat va fi eliberat în urma unei explozii. În funcţie de acest obstacol capătă respectivele consoane cea de–a doua pare a denumirii lor, cea care precizează coordonatele pe care acestea se produc (bilabiale, labiodentale, dentale, palatale, velare etc.).

Fricativele se produc prin frecarea coloanei de aer expirat de diferite organe articulatorii, în contextul în care canalul fonator suferă diferite îngustări sau scăderi ale unora dintre dimensiunile sale transversale. Punctele de articulare sînt cele în care intervin organele active, de care aerul se freacă, astfel că, în limba română, se pot identifica fricative labiodentale, alveolare, palatale, velare, laringiene.

Africatele sau semioclusivele combină cele două moduri anterioare de articulare şi, după locul în care se produce zgomotul, pot fi alveolare, palatalo–alveolare şi alveolo–palatale.

0.2.4. Schimbări fonetice. Aşa cum coardele vocale, datorită capacităţii lor de a-şi modifica parametrii, pot conduce la apariţia a nenumărate sunete, variate din punctul de vedere al înălţimii şi al intensităţii, tot astfel posibilităţile limbii de a se situa în diferite puncte ale aparatului fonator pot schimba hotărîtor configuraţia instrumentului producător de sunete, concurînd la producerea unei varietăţi mari de sunete. De asemenea, în cazul limbii, importantă este şi poziţia acesteia în stare de repaos. Posibilităţile aparatului fonator de a produce sunete sînt nelimitate din punct de vedere teoretic, în general datorită caracteristicilor elementelor componente, care îşi pot modifica diferiţi parametri, poziţiile unora faţă de altele, precum şi ca urmare a variabilei constituite de forţa cu care aerul expirat trece prin canal. Date fiind, aşadar, construcţia aparatului fonator uman, particularităţile elementelor sale componente, posibilităţile de dispunere ale acestora şi particularităţile lor funcţionale, teoretic se pot produce o infinitate de sunete. Cu toate acestea, sunetele limbajului uman vocal-articulat, pentru o limbă dată, alcătuiesc o grupă relativ limitată ca număr. Posibilităţile de producere a acestor sunete sînt reduse, printre altele, prin aceea că prezenţa unor sunete exclude apariţia altora, precum şi prin faptul că, din totalul de sunete permise de o anumită conformaţie a organelor articulatorii, ele se grupează în spiritul uman ca sunete-tip (foneme). Aceasta determină vorbitorul să se concentreze (în mod inconştient; de fapt, organele articulatorii tind să se fixeze pe anumite articulaţii) asupra acelor variante care reprezintă cel mai bine fonemele identificate şi asumate de structura sa audio-articulatorie.

Ca sistem coerent structurat, limba exclude, prin coarticulaţie, apariţia unor sunete (în general sau doar în anumite contexte), implicînd uneori doar sunete aflate în relaţie de compatibilitate, din punctul de vedere al organelor articulatorii, în general, al sistemului fonetic al limbii. Ca sistem economic,

limba reduce numărul sunetelor la unul rezonabil din punct de vedere al organelor care le produc, generînd astfel o anumită armonizare a contextelor (armonizare înțeleasă și ca unitate, dar și ca diversitate) în care coocură diferite sunete și între care se cristalizează interrelații de vecinătate.

Asemănarea, din punctul de vedere al configurației corpurilor producătoare de vibrații, nu implică în mod necesar asemănarea sunetelor pe care acele corpuri le produc. Totodată, vibrațiile unui corp se pot transmite altui corp situat în apropiere. În mod obișnuit, articularea sunetelor în cuvînt sau chiar într–un enunț nu se face izolat. Un cuvînt precum *munte*, spre exemplu, nu reprezintă o simplă adiție succesivă a unor sunete izolate unele de altele, ci un flux sonor complex, în cadrul căruia diferitele porțiuni ale sunetelor implicate interacționează. Organele articulatorii acționează în vederea rostirii întregii secvențe, și nu a compunerii acesteia din sunetele componente. Întrucît principala tendință în rostirea sunetelor este de a articula cu economie de mișcări, prin eliminarea mișcărilor inutile (cele a căror prezență, în genere, reprezintă un efort nerentabil și nerăsplătit în planul comunicării, adică a căror absență ori distorsionare nu are repercusiuni în plan fonologic) și întrucît acest fapt nu se poate realiza fără o anumită compatibilizare, la nivelul organelor articulatorii, a tuturor elementelor fluxului sonor și a trăsăturilor articulatorii proprii respectivului context, rezultă că organele articulatorii acționează asupra sunetelor implicate în context în așa fel încît acestea își pot pierde din însușirile lor care, din punctul de vedere al contextului (acesta judecat din perspectiva bazei de articulație a unei limbi), afectează caracterul economic al respectivului context. Faptul acesta se petrece, de regulă, fără a se afecta trăsăturile distinctive ale fonemelor, care le conferă acestora identitate în context. În mod concret, îmbinarea sunetelor din cadrul unui context sonor, urmînd tendinței spre economie, se

realizează prin anticiparea articulației, sau articulațiilor, următoare, prin contaminarea articulației, sau articulațiilor anterioare, și determină suprapunerea sau neutralizarea mișcărilor articulatorii incompatibile cu întregul astfel rezultat. Fenomenul poartă numele de *coarticulație.*

Există foarte multe contexte fonetice care suferă schimbări ca urmare a diferitelor forme de manifestare a fenomenului coarticulației. Cu toate acestea, el nu poate fi considerat ca fiind caracteristic exclusiv vorbirii populare și neîngrijite, cel mult o trăsătură pregnantă a tipurilor de vorbire care nu intră în cadrul registrului solemn. Totodată, se poate constata că, în cadrul diferitelor comunități lingvistice delimitabile pe criterii geografice, luînd în considerare și perspectiva diastratică, dar și pe criterii naționale, modificările de rostire petrecute la nivelul contextului fonetic, datorate coarticulației, pot prezenta coincidență. Din acest motiv, se poate considera că aceste modificări nu sînt impuse de organele articulatorii individuale, ci se supun principiilor economice de la nivelul bazei de articulație proprii comunității lingvistice vorbitoare a unei limbi naționale.

> Este de reținut că studiul istoriei unei limbi nu reprezintă studierea exclusiv a formelor aparținînd normei literare a acelei limbi. Istoria limbii urmărește devenirea unei limbi, în ansamblu și în amănunt, preocupată fiind de toate formele care au existat și există într–o limbă. Studiul istoric al unei limbi este, sub acest aspect, o dialectologie istorică a acelei limbi.

Fie că este vorba despre pierderi, apariții, intervertiri de sunete, ori doar despre modificări la nivelul unor trăsături ale sunetelor, este de reținut că toate aceste schimbări, atunci cînd se datorează coarticulației, nu reprezintă decît efecte ale acestei căi de manifestare a principiului economiei în limbă. De asemenea, denumirile individuale pe care le pot căpăta aceste fenomene nu dau seamă de cauzele lor, doar le descriu sub diferite aspecte, din diferite perspective.

0.2.4.1. Probabil că fenomenul cel mai apt să ilustreze efectele coarticulației este cel prin care mișcările articulatorii ale unui sunet se extind dincolo de domeniul său originar, asupra altui sunet. Acest fenomen prin care un sunet își impune una sau mai multe dintre mișcările sale articulatorii asupra altui sunet se numește *asimilație*. Principiul fundamental de care ascultă acest tip de schimbare este legea celui mai puternic. În fapt, această lege economică domină toate tipurile de schimbare în care una dintre mișcările articulatorii ale unui sunet afectează trăsăturile articulatorii ale altui sunet în așa fel încît noua articulație devine mai economică din punctul de vedere al mișcărilor care concură la producerea respectivului context.

Sub aspect formal, există diferite tipuri de clasificări, conform unor criterii din care decurg felurite denumiri pentru aspectele fenomenului în discuție. În funcție de măsura sau gradul în care un sunet își extinde o trăsătură articulatorie asupra altuia, se poate distinge între *asimilație parțială* (sau *acomodare*) și *asimilație totală*, în funcție de sunetele implicate asimilația poate fi *vocalică* sau *consonantică*, după cum, în funcție de distanța dintre sunetele implicate asimilația poate fi *în contact* sau *la distanță*, iar după sensul în care fenomenul se petrece, din perspectiva poziției sunetului inductor față de inițiala cuvîntului, asimilația poate fi *progresivă* sau *regresivă*. Esența fenomenului, însă, care este lupta dintre articulații în cadrul tendinței de echilibrare a contextului, rămîne dincolo de aceste simple denumiri, după cum ascunse rămîn cauzele pentru care un sunet acționează asupra altuia, în continua evoluție a sistemului, în diacronie, la diferite grupe de comunități geografice și sociale.

Un tip de asimilație este cel care se produce la contactul dintre două sunete și în urma căruia unul dintre acestea va acționa asupra trăsăturii celei mai incomode — din perspectiva acelui punct al contextului fonetic —, pe care o va modifica. Astfel se întîmplă în evoluția lat. *nubilum* > **nueru* > *nuăr*, unde succesiunea imediată, contactul dintre velara labială *u* și vocala palatală *e* nu este tolerabil. De aceea, etapa a treia a lanțului evolutiv arată o modificare a locului de articulare. Cu toate

acestea, lipsa labialității în context pare a incomoda în perioada respectivă, deoarece acum se produce modificarea altui parametru: în arie nordică, vocala de după *u* capătă acea trăsătura [+labialitate], dar modificarea se face cu prețul unei redirecționări în ceea ce privește gradul de deschidere: *nour* (de unde se deduce și că stările de echilibru sînt succesive și relative, se constituie în diacronie, dar privesc un anumit stadiu al evoluției, ceea ce reprezintă o valoare într–o anumită epocă nereprezentînd în mod obligatoriu același lucru într–o altă epocă). Tendința este evidentă și în aria sudică, unde rezultatul evoluției este un compromis sub ambele trăsături articulatorii: *noor*. Rezultatul *nor* se datorează contragerii vocalelor identice.

Asemănător se petrec lucrurile în *cubitus* > **coetu* > **coătu* > **cootu* > *cot*(*u*), unde asimilația totală este urmată de o contragere — o altă formă de manifestare a principiului economiei în limbă.

Tot acestui fenomen i se datorează evoluția **battizo* > *bătez* > *botez*. Este evident, prin observarea unui asemenea caz, că nu se poate vorbi despre evoluția *ă* > *o*. De fapt, velara nerotunjită capătă trăsătura [+labialitate] în contact cu oclusiva bilabială sonoră precedentă. De asemenea, evoluții precum *arena* >*arină* > *anină*, *blasphemo* > *blăstem* > *blestem*, *boiar* > *boier*, *înel* > *inel*, *mirionem* > *mirune* > *minune*, *nasypu* > *năsip* > *nisip*, vsl. *sventu* > *svînt* > *sfînt*, *desfac*, *dezmembra* etc. sau lat. *scamnum* < **scabnom* reprezintă cazuri de asimilație.

Observarea atentă a fenomenului palatalizării labialelor, a africatizării, a iotacizării, precum și a altor fenomene care implică prezența unui *iot* inductor, oferă lămuriri asupra felului în care acționează sunetele la astfel de contacte. În contact cu *iot*–ul inductor, labialele *p*, *b*, *m*, *f* și *v*, spre exemplu, își pot pierde unele trăsături articulatorii. *Iot*–ul acționează asupra articulației labiale a consoanei pe care, treptat, o convertește în articulație palatală. Evoluția poate fi ilustrată prin lanțul *piatră* > *pyatră* > *pk'atră* >*k'atră* unde, după extinderea ariei sale, concretizată și prin muierea labialei, *iot*–ul își însușește gradat

domeniul consoanei, capătă ocluzie, își păstrează locul, în vreme ce labiala se reduce la o scurtă explozie inițială, în cele din urmă cedînd locul definitiv noului sunet consolidat, care este o oclusivă palatală. Cum se vede, asimilația are loc la nivelul diferitelor trăsături articulatorii, indiferent de distanța dintre sunetele implicate, de obicei suferind cele mai incomode sau incompatibile între ele, din punctul de vedere al organelor articulatorii, așa cum se află acestea într–o anumită perioadă a evoluției unei limbi.

0.2.4.2. Spre deosebire de cazul în care două articulații, aflate în succesiune imediată, sau la oarecare distanță, diferă considerabil între ele — datorită uneia sau mai multor trăsături articulatorii, din perspectiva a ceea ce reprezintă echilibrul organelor articulatorii într–o epocă și o limbă dată —, apar situații în care, același principiu al economiei mișcărilor și echilibrului de sistem cere ca două articulații în succesiune să nu se repete ci, dimpotrivă, între ele să existe o deosebire, cu rolul de a asigura o oarecare lejeritate a mișcărilor articulatorii. Cu alte cuvinte, organele articulatorii cer și impun nu doar succesiuni care se aseamănă sau se identifică, dar și succesiuni de mișcări diferențiate. Chiar dacă, aparent, este vorba despre fenomene diferite, în esență, prin modul de acțiune, prin efectul real obținut, este vorba despre două forme de manifestare ale uneia și aceleiași cerințe. În ambele cazuri este vorba despre puncte importante din traseul general al organelor articulatorii, puncte a căror existență ca atare provoacă un anume disconfort articulatoriu. De aceea, organele articulatorii induc schimbări care conferă coerență întregului flux sonor. În adevăr, este indiferent dacă un sunet al unui flux sonor este identic cu un altul sau este diferit de acela; importantă pentru organele articulatorii este poziția acelui sunet în fluxul sonor și posibilitățile sale de a se încadra în mișcarea generală a acestora, felul în care participă la context și măsura în care contribuie la

coerența întregului flux sonor (sau, în cazuri mai speciale, măsura în care poate fi produs acel sunet fără a leza prea mult coerența întregului flux sonor). Firească tendință naturală spre variabilitate, între limite suportabile și optime, generează asimilația cînd aceste limite sînt depășite. În cazul în care sunetele sînt identice sau foarte asemănătoare se creează un alt tip de incomoditate pe care organele articulatorii tind să o înlăture: aceeași tendință spre economie cere înlăturarea efortului de a repeta succesiuni de sunete identice. De aceea, în cazul în care astfel de succesiuni sînt incomode, pot suferi schimbări, fenomenul fiind denumit *disimilație*. Nume precum *Ruxanda* sau *Luxandra* constituie forme disimilate din *Ruxandra*. În ambele cazuri, organele articulatorii suportă greu succesiunea sau repetarea vibrantei *r*, fapt nu lipsit de relație cu poziția celui de–al doilea *r*, după oclusiva dentală. Soluția a fost, fie disimilația totală a acelui *r* (o soluție mai „brutală"), fie păstrarea sa, caz în care prima lichidă capătă o altă articulație, mai comodă. Un caz precum *malva* > *nalbă* prezintă o disimilație cu referire la o trăsătură articulatorie: labialitatea. Probabil că întărirea caracterului labial al consoanei din ultima silabă (betacizarea *v* > *b*) a determinat o anume incomoditate articulatorie, care s–a soluționat prin renunțarea la această trăsătură în prima silabă și păstrarea ei în punctul care tocmai fusese consolidat în acest sens. În felul acesta, păstrînd toate celelalte trăsături articulatorii, nazala își schimbă locul de articulare (*m* > *n*). Cazuri de disimilații reprezintă și evoluții precum: *augustus* > *agust*, *coctus* > *copt*, *coxa* > *coapsă*, *derept* > *drept*, *fereastră* > *fereastă*, *minutus* > *mănunt* > *mărunt* etc.

0.2.4.3. O schimbare fonetică destul de frecventă, relativ ușor de observat, se produce prin schimbarea reciprocă a poziției în cadrul fluxului sonor a două sunete. Fenomenul poartă numele de *metateză* și reflectă o formă simplă de reacție a articulațiilor la agresiuni din partea diferitelor contexte. Nu este

întîmplător faptul că asemenea fenomene apar, mai ales, în cazul împrumuturilor, în procesul de învățare a limbilor, precum și în cazul, mai rar, al contextelor care rămîn în urma evoluțiilor structurii audio–articulatorii, cu care intră în contradicție. În felul acesta apar: *împotrivă* < *protivu*, *înșfac* < *înfașc*, *întreg* < *întegrum*, *moliftă* > *molitva* (cu asurzirea sunetului metatezat), *plocon* < *poclon*, *pre* < *per*.

0.2.4.4. Există unele forme ale schimbărilor fonetice mult mai ușor de clasificat sub aspect formal, după cum acestea reprezintă majorări sau reduceri de sunete și după locul în context în care se produce creșterea sau scăderea aceasta. În realitate, esența acestor fenomene este dată tot de evoluțiile care generează asimilații sau disimilații, căderea sau apariția unui sunet în cadrul unui flux sonor fiind rezultat al unei evoluții datorate proceselor de la nivelul organelor articulatorii și organizării fluxului sonor. Unele dintre aceste fenomene (cele care se referă la inițiala și la finala cuvintelor) se pot datora interacțiunii acestora cu cuvîntul precedent sau următor.

> De asemenea forme ale schimbării se ocupă *fonetica sintactică* (sau, cu un termen preluat de la vechii gramatici indieni *sandhi*). În acest caz se ține seamă de faptul că relațiile din cadrul unui flux sonor pot depăși limitele unui cuvînt, sunetele interacționînd întocmai precum în cazul unei unități ale cărei elemente componente nu cunosc pauza.

Afereza este fenomenul în urma căruia dispare sunetul (vocală sau consoană) de la inițiala unui cuvînt. Deși fenomenul se poate întîlni la împrumutare sau în perioada de adaptare a materialului străin împrumutat la structurile limbii, el poate fi constatat și ca urmare a producerii unor evoluții în limbă. Afereza poate fi ilustrată cu ajutorul unor cazuri precum: *aprilie* > *prier*, *anafură* > *nafură*, *dvornic* > *vornic*, *Ierusalim* > *Rusalim*, *împărat* > *părat*, *să lu duc* > *să îl duc* > *să–l duc*, *sfîrși* > *fîrși* etc.

0.2.4.5. Un fenomen romanic de mare importanță pentru

Pol 0740 260 590

toate limbile neolatine (întrucît era caracteristic latinei populare) este *sincopa*. Aceasta constă în căderea unei vocale interne, situată între două consoane (de obicei, dar nu de regulă, vocala este posttonică, adică se situează după accent, şi se găseşte între o oclusivă şi o lichidă sau o sonantă) . Ca urmare a producerii acestui fenomen, apar foarte multe evoluţii care contribuie, în bună măsură, la a conferi o anumită fizionomie limbii române. Astfel evoluează *auricula* > *oricla*, *avunculus* > *onclu*, *dominus* > *domnu*, *oculus* > *oclu*, *viridis* > *verdis*. Tot astfel apar şi forme caracteristice aspectului neîngrijit: *domle* pentru *domnule*!, *iepurle* pentru *iepurele* etc.

0.2.4.6. Fenomenul prin a cărui manifestare dispare sunetul final al unui cuvînt se numeşte *apocopă*. Dacă afereza nu este un fenomen foarte des întîlnit într–o limbă precum româna, în care tensiunea articulatorie este masată la începutul cuvîntului (unde se află cantitatea cea mai mare de informaţie) şi în care sfîrşitul cuvîntului nu beneficiază de un prea mare efort din partea organelor articulatorii (fapt adesea lipsit de efecte în planul comunicării, româna cunoscînd o bună dezvoltare a fenomenului redundanţei), apocopa este bine reprezentată. Apar astfel: *bin* pentru *bine*, *c–am* pentru *că am*, *foarfec* pentru *foarfece*, *las* pentru *lasă*, *sîmbur* pentru *sîmbure* etc.

0.2.4.7. *Sinereza* este un fenomen de reducere prin a cărui manifestare, două vocale în hiat nu se luptă pînă la dispariţia uneia ca sunet, ci doar pînă la ierarhizarea acestora, una devenind semivocală într–un diftong în care cealaltă îşi păstrează statutul de vocală. Ca formă de evitare a hiatului, acest fenomen poate conduce şi la deplasări de accent. Spre deosebire de contragere, în urma căreia apar forme precum: *casei* < *caseei*, *fată* < *fâ͡ată* < *feată*, *vin odată* < *vino odată*, sinereza păstrează numărul sunetelor în cuvînt, reducîndu–l pe cel al silabelor: *de̯–ar* < *de ar*, *fili̯u* < *filius*, *le̯u* < *leo*, *şti̯u* < *scio*, *tăcui̯* < *tacui*; de asemenea: *pi̯aţă* < *piaţă*, *te̯atru* < *teatru*, *zi̯ar* < *ziar* etc.

0.2.4.8. Printre fenomenele prin a căror manifestare sporește numărul sunetelor unui cuvînt cele mai importante sînt: *proteza*, *epiteza* și *epenteza*. Primul dintre acestea privește apariția unui sunet vocalic sau consonantic la inițiată de cuvînt. Se înregistrează în felul acesta: *alăută* < *lăută*, *haripă* < *aripă*, *harmăsar* < *armăsar*, *îl* < *l(u)*, *straistă* < *traistă* etc.

0.2.4.9. *Epiteza* constă în adiția unui sunet la finala cuvîntului. Apar astfel: *handji* > *hangiu*, *kepi* > *chipiu*, *mugur* > *mugure* etc.

0.2.4.10. În mod cert, noul sunet se dezvoltă și evoluează tot ca efect al manifestării coarticulației. Faptul acesta este mai evident în cazul în care sunetul apare la interiorul cuvîntului, precum în cazul *epentezei*. Există situații în care sunetele în contact și, mai ales, poziția organelor articulatorii înainte de a intra în starea de repaus, pot genera un sunet implicit. Natura acestuia depinde, în mod firesc, de acea poziție a organelor articulatorii și de natura sunetelor din context. În evoluția formelor *cîne*, *mîne*, *pîne* la *cîine*, *mîine*, *pîine*, sunetul *i* se datorează unei dilatații a vocalei precedente, relației cu vocala palatală următoare și nazalei. Contribuția acestor elemente creează posibilitatea și necesitatea ca sunetul în discuție să apară și îi hotărăște caracteristicile articulatorii. Fie că este vorba despre cuvinte împrumutate, fie că se referă la cuvinte moștenite, deși variate, formele sub care se manifestă fenomenul reflectă tendința de adaptare a organelor articulatorii la anumite contexte fonetice, interacțiune în urma căreia ambele elemente pot suferi schimbări. Prin diferite reacții, organele articulatorii își precizează structura lor intimă, sunetele dezvoltate atenuînd impactul dintre structura audio–articulatorie proprie limbii care pune în mișcare aceste mecanisme și structura fonetică a cuvintelor asupra cărora se acționează astfel.

Numeroase situații reprezentate de majoritatea interjecțiilor și onomatopeelor, de la care se formează verbe sau substantive

abstracte, pot demonstra felul în care o vocală implicită este generată în anumite puncte ale fluxului sonor de către sunetele caracteristice interjecției ca rădăcină pură: *a bîrîi, a cîrîi, a fîșîi, a mîrîi, bîzîitul, gîfîitul, sfîrîitul, vîjîitul, vîjîiala* etc. Nu este lipsit de importanță pentru înțelegerea acestui fenomen faptul că asemenea situații se înregistrează frecvent în forme împrumutate și populare. La acest nivel, procesul de adaptare a cuvintelor la sistemul limbii, precum și schimbările, au un caracter mai imperios, regularizările de tipul normei literare având un cu totul alt mod de acțiune, alte finalități, imperative și criterii, decît cutumele care definesc și limitează cadrele normelor populare. Astfel se înregistrează forme precum: *damla* > *dambla*, *gnoji* > *gunoi*, *hrană* > *hărană*, *slab* > *sclab*, *sloбivu* > *zglobiu*, *višnja* > *vișină* etc.

0.2.4.11. De asemenea, în urma unei acțiuni similare se manifestă fenomenul *propagării*. Cerînd o mai mare concentrare din partea organelor articulatorii, consoanele lichide (laterala *l* și vibranta *r*) cunosc acest fenomen: *facula* > **flacula* > *flacără*, *acer* > **arciariu* > *arțar*. Special, însă, este cazul propagării nazalei dentale, evoluție caracteristică unei perioade mai vechi a românei. În felul acesta rezultă *cărunt* < *cănunt* < *canutus*, *funingine* < *funigine* < *fuligine*, *genunchi* < *genuculus*, *mănunchi* < *manuculus*, *mărunt* < *mănunt* < *minutus*, *rărunchi* < *rănunchi* *renuculus*. În mediile neinstruite și în vorbirea nesupravegheată, din perioada actuală, se pot înregistra: *indentic* < *identic* (acesta, alături de *indentitate*, pătrunzînd chiar în mediile creditate ca instruite, ceea ce arată că nu doar lipsa de control și de cunoaștere a indivizilor, ci și forța tendințelor pot demonstra că limba se vorbește prin indivizi), *intinerar* < *itinerar*, *minunt* < *minut* etc.

0.3. Noțiuni de fonetică istorică. Sistemul fonetic al unei limbi evoluează în cadrul sistemului general al acelei limbi, tendințele care se manifestă la acest nivel încadrîndu-se în

tendințele generale ale respectivei limbi. Tendința reprezintă o forță care acționează în limbă la un moment dat și este, în mod normal, compatibilă cu direcțiile de evoluție ale limbii în acel moment, sau doar materializează unele forțe care exprimă, limpezesc ori facilitează acele direcții.

O tendință se poate intersecta cu o alta sau cu altele, fapt care poate avea drept urmare felurite modificări la nivelul la care acea tendință acționează. La nivel fonetic, o tendință acționează în toate cazurile particulare, reprezentînd un anumit context supus evoluției.

0.3.1. Legile fonetice reprezintă forme de concretizare a acțiunii unor tendințe. O lege fonetică este formula unui raport de concordanță produs la nivelul unui anumit context fonetic, studiat în evoluția sa diacronică. Schimbările fonetice sînt regulate, afectînd toate situațiile în care un anumit context apare, deoarece acțiunea legilor fonetice, nu se manifestă asupra unor sunete, ci asupra unor articulații. Astfel, într–o anumită perioadă din evoluția limbii române, orice *l* intervocalic trecea la *r*: *filum* > *fir*, *gelum* > *ger*, *mola* > *moară* etc. Mai mult, dacă se observă, spre exemplu, că un *á*, un *é* sau un *ó* urmați de *n* evoluează, într–un interval mai larg, către o vocală închisă, *ă*, *î*, se va putea conchide că, la un moment dat (cînd acționează o tendință), într–un anumit context (favorabil, adică în care nu acționează mai puternic o altă tendință), nazala are proprietatea de a închide sunetul anterior. Manifestarea la nivel fonetic a legii fonetice, în urma concretizării unei tendințe afectează, în mod aparent, sunetele și contextele, cauza primă a acestei schimbări aflîndu–se în modificarea conformației organelor articulatorii. Așadar, datorită faptului că, la baza schimbării fonetice, se află acțiunea organele articulatorii, o anumită schimbare se va produce cu constanță, neștirbit, în toate contextele generate de respectiva poziționare a organlor articulatorii.

Deși este dificil de identificat cauza pentru care se schimbă conformația organelor articulatorii, ceea ce se poate afirma totuși, este că organele articulatorii se află într–un continuu

proces (diferit ca dinamică în timp) de adaptare la anumite necesități de ordin fiziologic, după cum există și anumite necesități de sistem, prin care sistemul fonetic evoluează (devine mai economic, mai eficient — proces care își are ocolișurile sale), dar și diferite influențe externe (de natură lingvistică și extralingvistică).

Mai este de observat că vorbitorul nu este pe deplin conștient de faptul că, în limbă, se produc niște schimbări cu caracter regulat, care afectează toate contextele identice, producînd aceleași rezultate (însă, el poate deveni conștient de acest lucru, așa cum înțelege că există diferențe între rostirile diferitelor regiuni sau epoci). Mai bine zis, el poate accepta ideea aceasta dacă este pus să o observe comparînd diferite stadii diacronice. Este mai greu să accepte că el însuși este un agent al schimbării. Abstracțiile pe care le deduce lingvistul, și care se numesc *legi fonetice*, reproduc niște formule ce sintetizează o evoluție lingvistică, desfășurată în timp și spațiu, și care reprezintă repetabilitatea unor concordanțe în ceea ce privește efectele, decurgînd din procesele petrecute la nivelul unor articulații. De fapt, vorbitorul nu aplică niște legi fonetice la niște contexte, chiar dacă acțiunile sale se prezintă ca și cum el ar aplica niște procedee bine stăpînite.

0.3.2. Observarea acțiunii legilor fonetice permite constatarea unei caracteristici fundamentale a acestui tip de fenomen, și anume că legile fonetice sînt oarbe. Această metaforă dă seamă de caracterul necesar și imperios al acestora. Cu alte cuvinte, legile fonetice se produc fără excepție, în toate situațiile care se grupează sub un anumit context. În perioada de formare a limbii române, de pildă, orice *á* urmat de nazala dentală (*n*) și de vocală sau consoană s–a închis la **ă*, apoi la *î*: *canem* > **căne* > *cîne*, *lana* > **lănă* > *lînă*, *canto* > **cănt* > *cînt*, *frango* > **frăng* > *frîng* etc.

O evoluție precum cea petrecută în cazul lat.pop. *oricla* > rom. *ureche*, prin care grupul *cl* > *cl'* > *k'*, reprezintă o schimbare fonetică. Ea se petrece în timp, are loc printr–o alunecare inconștientă a sunetelor și reprezintă concretizarea unei tendințe.

Sintagma *alunecare a sunetului* (germ. *Lautwandel*) redă

modalitatea lentă și treptată în care se produce schimbarea fonetică. Întrucît evoluțiile fonetice sînt oarbe (se petrec fără implicarea conștientă a vorbitorului, nu cunosc excepții, se produc indiferent de faptul că, în acest fel, se afectează grav funcției de comunicare), nu se poate susține că alunecarea sunetelor se produce lent întrucît altfel ar fi afectată funcția de comunicare dintre generații. Caracterul aparent rezonabil al intervalului de timp în care rezultatele alunecării sunetelor se concretizează la capătul unor etape lente, prin care nu este afectată recunoașterea formelor, se datorează faptului că schimbarea se referă la articulații, adică la elemente ce țin de latura fiziologică. În plus, nu este vorba despre schimbări propriu–zise ale organelor componente ale aparatului fonator, ci despre procese de adaptare ale acestora la noi realități, mult mai dinamice. Organele articulatorii nu se adaptează la niște cerințe de comunicare și de structurare a fluxului sonor, la niște structuri fixe care, apoi, evoluează din nou. Organele articulatorii încearcă să se adapteze la niște structuri cu o dinamică superioară. Din acest motiv, de multe ori se ajunge la stări de compromis, dificil de explicat din perspectiva timpului, alteori componenta fiziologică trece prin crize de adaptare, rareori cunoscînd stări de echilibru. De regulă, vorbitorul nu conștientizează mișcarea întrucît este parte a ei, observarea din perspectivă diacronică echivalînd cu extragerea sa din angrenajul dinamic în care se află.

0.3.3. Există situații care reprezintă aparente excepții de la producerea schimbărilor fonetice sub imperiul legilor fonetice.

O evoluție precum cea în urma căreia lat. *hordeolus* > *urĝor* reprezintă un model de schimbare fonetică (lat. *hordeolus* era un diminutiv pentru *hordeus* 'orz'). Paralel cu acest cuvînt, limba română are o altă formă, rezultat al evoluției fonetice a lat. *urceolus*, și anume *urcior*. Probabil că datorită unei asocieri la nivel de sens între *urcior* și *oală* are loc o contaminare la nivel formal, prima formă ajungînd să schimbe lichida vibrantă (*r*) în laterală (*l*), în urma căreia *urĉor* devine *ulĉor*. Tipul acesta de schimbare nu mai are cauze strict fonetice, nu se mai datorează unei alunecări de sunet și, probabil, nici chiar unei disimilații regresive, forma datorîndu–și lichida laterală, cel puțin într–o

anumită proporție, contaminației cu *ol*, *oală*.

Pe de altă parte, urmașul diminutivului *hordeolus* ajunge, din diferite motive să se inutilizeze, dar nu peste tot (*orz* < *hordeus* fiind suficient), drept care se regionalizează, rămînînd să fie folosit ca atare doar într–o într–o zonă conservatoare precum cea a Banatului, unde termenul cunoaște valoarea metaforică ('inflamație la geana ochiului'), dezvoltată pe baza celei etimologice. Totodată, în aceeași zonă, celălalt termen, urmașul lat. *urceolus*, se realizează sub forma *urcor*. În această zonă, așadar, distincția formală *urgior / urcior* se păstrează, termenii perechii astfel formate coexistă, în această direcție existînd condiții stimulative, diferențele de sonoritate completîndu–se cu cele de sens.

În restul teritoriului, unde urmașul diminutivului latin nu s–a păstrat, iar *urceolus* a devenit *ulcior*, pentru 'inflamație la geană' se folosește *ulcior la ochi*. Așadar, acolo unde primul termen nu a mai fost folosit cu valoarea sa etimologică, acolo unde cuvîntul nu a mai însemnat ceva, valoarea sa metaforică nu a mai fost sprijintă de cea etimologică 'orzișor', ceea ce l–a slăbit și în plan formal, el suferind atracția paronimică a unui cuvînt mult mai puternic, aflat în uz, cu sens larg cunoscut. Astfel, *urgior* s–a modificat, fiind practic înlocuit prin etimologie populară.

Plecînd de la un etimon precum lat. *parietem*, în urma evoluției fonetice, se ajunge la *părete*. Procesul prin care s–a ajuns la forma actuală, *perete*, se poate datora unei acțiuni complexe, unde contextul fonetic (vocala *e* din silaba accentuată și din următoarea) a putut favoriza, prin asimilație regresivă și un proces conștient de eliminare a vocalei velare, caz încadrabil într–o tendință mai largă.

0.3.4. De o deosebită importanță pentru ocolirea capcanei privitoare la aparentele excepții este stabilirea corectă a contextului. După cum s–a văzut, nazala dentală are capacitatea

de a închide. Sub această influență lat. *plango* devine rom. *plîng*, lat. *anellus* devine vrom. *înel* > *inel*, sau lat. pop. **rena* > *rînă*. Aparent, lucrurile stau altfel în evoluția lat. *annus*, care trece la rom. *an*, sau în lat. **penna* > vrom. *peană* > *pană*. În nici unul din cele două exemple vocala ce precede consoana nazală nu se închide, mai mult, în cel de–al doilea caz, are loc o deschidere sub forma unei diftongări. De fapt, contextul *–nn–* este diferit de *–n–* + consoană. Nazala lungă (lungime notată prin geminație) era un sunet cu alte proprietăți decît nazala simplă, primul sunet neavînd capacitatea de a închide vocala ce–i urma. Așadar, *annus* și *pinna* reprezintă alte contexte, nazala de aici nefăcînd parte din contextul care conduce la schimbarea în discuție.

0.3.5. Afirmația conform căreia legile fonetice sînt oarbe înseamnă, totodată, și că legile fonetice se produc indiferent de faptul că ar afecta funcția de bază a limbii, aceea de cunoaștere și comunicare. În urma manifestării diferitelor tendințe la nivel fonetic, sub forma schimbărilor petrecute pe baza legilor fonetice, diferite forme au putut ajunge la omonimie, fapt supărător și pernicios din punctul de vedere al funcției fundamentale a limbii. Cu toate acestea, întrucît legile fonetice reprezintă realizarea unor tendințe independente de factorul conștient, în limbă se pot produce schimbări în urma cărora, spre exemplu, datorită omofoniei create, ulterior, vorbitorul a intervenit într–un fel pentru a păstra ambele concepte separîndu–le formal. Se poate presune că atît urmașul lat. *habeo*, cît și cel al lat. *amo* au ajuns la rom. *am*, găsindu–se astfel explicații asupra cauzelor pentru care, într–un moment al evoluției limbii, s–a abandonat o anumită formă adoptîndu–se alta, întrucît limba este un sistem economic care are oroare de lux, cînd acesta este echivalent cu efortul nerăsplătit, ineficient sau nerentabil.

Rareori se poate întîmpla ca efectul acțiunii legii fonetice să fie oprit în mod conștient. Este posibil ca aceasta să fie explicația pentru cazul următor. În latină, *cubare* pare a fi

căpătat sensul 'a sta pe ouă, a cloci' din momentul în care se produce evoluția *–b– > –v–* și are loc confuzia cu *ovum* 'ou'. Într–un asemenea caz, se poate considera că mecanismele de la baza fenomenului etimologiei populare au fost cele care au sustras evoluției fonetice cuvinte pe care legile fonetice le–ar fi distrus (nu este imposibil ca vorbitorul să acționeze chiar în momentul producerii fenomenului fonetic, opunîndu–i–se, cu condiția ca el să conștientizeze imediat acest fapt și să aibă voința și tăria de a i se opune — ceea ce se întîmplă destul de rar). Cu toate acestea, trebuie remarcat că, pînă și reacțiile prin care, în cadrul unor schimbări conștiente, se anulează efectele legilor fonetice, sînt determinate de condițiile fonetice. Se observă astfel, că factorul fonetic este context favorizant, existînd și schimbări conștiente.

Destul de multe situații, care apar ca rezultate ale unor abateri de la acțiunea legilor fonetice se datorează acțiunii unui principiu activ în limbă: *analogia*. În felul acesta apar forme care nu prezintă caracteristicile seriei fonetice din care fac parte, care se încadrează în paradigme pe criterii morfologice, dar cu evitarea consecințelor evoluției fonetice etc.

Verbul latin *currere* evoluează, pe teren românesc, la *cure*, forma *curge* datorîndu–se analogiei cu alte forme din paradigma în care se încadrează acest verb, precum *a merge*, *a șterge* etc.

Aceluiași tip de grupare a formelor i se datorează și aplicarea modelului prezent în cuvintele cu accent oxiton, de tipul *cordea*, *cățea*, *mărgea*, *vițea*, al căror plural *–le* a fost aplicat unor cuvinte apărute mai tîrziu în limbă: *andrele*, *basmale*, *boccele*, *perdele* etc.

Asemănător pot apărea și funcționează sufixele derivative: pe modelul unor forme precum (*limbric*, *mic*, *spic* etc. care au dus vorbitorul la concluzia că *–ic* este diminutival, se creează: *fetică*, *Ionică*, *vițică* etc.

Substantivul latinesc *nurus*, *–us*, feminin de declinarea a

IV–a evoluează în limba română la *noru* (întîlnit și astăzi, în îmbinări de precum: *noru–mea*, *noru–ta*, *noru–sa*). Liber, însă, substantivul are forma *noră*. Finala nu poate proveni dintr–o evoluție fonetică.

Sunetele se transformă și evoluează. Procesul acesta, însă, se petrece conform anumitor principii, nu orice sunet putînd deveni orice sunet.

Finala *–ă* este un sunet, dar, la nivelul la care se află în limbă, în această formă, reprezintă un morfem. Morfemul *ă* a fost aplicat cuvîntului în discuție întrucît acesta a fost încadrat într–o paradigmă. Rămas și simțit în continuare ca feminin, *noru* a fost asimilat la *soră* (pl. *surori*, precum *nurori*) apoi, probabil, confirmat de categoria femininelor.

Desinența *–a* pluralelor neutre latinești de declinările a II–a și a III–a trebuie să fi evoluat, în limba română, la *–ă*: *lignum*, *–a* > **leamnă*, *frigus*, *–ora* > **frigură*, *tempus*, *–ora* > **timpură*. Analogia cu celelalte forme din paradigma în care au fost încadrate și care aveau finalele în *e* și *i*, vor duce la la vrom. *leamne*, *frigure*, *timpure* și apoi la *lemne*, *friguri*, *timpuri*.

Se observă că, după cum, la nivel fonetic, articulațiile cele mai frecvente influențează vorbitorul în sensul creerii la acesta a anumitor deprinderi, tot astfel, formele se încadrează în mintea acestuia în paradigme, ceea ce revine des în vorbire, ceea ce este cunoscut, căile bine străbătute, stimulînd, într–un proces invers, frecvența respectivelor forme și impunerea lor asupra celorlalte. Unele tendințe, ușor de constatat și care sfidează desfășurarea evoluțiilor fonetice conform anumitor legi, se datorează tocmai unor asemenea procese mentale. Așa se prezintă, spre exemplu, trecerile de la conjugarea a doua la cea de–a treia (*bătea* > *bate*, *părea* > *pare*, *prevedea* > *prevede*, *tăcea* > *tace*), confuzii precum *să ploaie* / *să plouă* etc.

Pentru prima formă a ultimului exemplu se pronunță cei care acordă importanță opoziției *e* / *ă* dintre indicativ prezent și conjunctiv prezent, precum *cîntă* / *să cînte*, *scapă* / *să scape*, *tună* /

să tune, pentru cea de–a doua optează cei care fac analogia cu verbul *a oua*, pe care cei dintîi îl consideră ca abătîndu–se de la **să oaie*, tocmai datorită unei confuzii care nu este comparabilă cu cea din *să ploaie*).

0.3.6. Foarte important este factorul diatopic, legile fonetice avînd o acțiune limitată în spațiu. Cu alte cuvinte, o lege fonetică ce decurge din starea și tendințele unui anumit sistem fonetic, al unei comunități lingvistice date, nu este valabilă și pentru o altă comunitate lingvistică. Astfel, lat. *noctem* a evoluat la rom. *noapte*, dar și la fr. *nuit*, ori la it. *notte*.

0.3.7. Un alt factor care trebuie avut în vedere este cel diacronic. Întrucît ascultă de tendințe de sistem, care se desfășoară și se împlinesc în timp ca procese, legea fonetică are acțiune limitată în timp, ea nefiind valabilă în orice epocă de dezvoltare a limbii. Astfel, lat. *aranea*, *panem* au evoluat în română la ar. *arîńe*, rom. *rîie*, respectiv la *pîne*, dar vsl. *hrana*, *rana*, care, și acestea, aveau un *á* urmat de *n* + vocală, nu au mai evoluat la o formă cu velară, ci la rom. *hrană*, *rană*. Efectul se datorează faptului că, în perioada în care termenii slavi au pătruns în limba română acțiunea prin care un astfel de *á* se închidea încetase. Dacă proprietatea precedentă a legii fonetice, de a fi supusă factorilor de ordin spațial, permite o astfel de situare a unor evoluții fonetice, dependența de factorul temporal, caracterul vremelnic al legii fonetice permite cronologizarea fenomenelor fonetice. Se poate astfel afla, cu aproximație, relația de succesiune în timp a fenomenelor fonetice, ori dacă o anumită formă datează dintr–o epocă sau alta.

Modul acesta de a cronologiza fenomenele fonetice se numește *cronologie relativă*, deoarece raportarea se face la alte fenomene cunoscute și se utilizează diferite puncte de reper. Spre exemplu, cunoscînd faptul că prezența slavilor în zona pe care poporul român s–a format nu poate fi coborîtă mai mult de secolul al VII–lea, iar termenii proveniți de pe urma influenței slave nu cunosc tratamentul *î* al grupului *á* + *n* + voc., cons., înseamnă că această lege a acționat, cel tîrziu, pînă în secolul al VII–lea.

Știind că, încă în latina populară, grupul *ns* se simplifică evoluînd la *s*, devine limpede că rom. *des* este urmașul lat. *densus*, în vreme ce rom. *dens* nu poate reprezenta decît o formă tîrzie (împrumutată din latină sau din franceză), care nu poartă urmele schimbării fonetice pe care ar fi trebuit să o suporte dacă ar fi fost moștenit. Tot astfel, rom. *cunună* este urmașul lat. *corona*, în vreme ce *coroană* este neologic.

Lat. *ménsa* este primitivul rom. *masă*. Avînd în vedere contextele fonetice conținute de această formă, precum și cronologia fenomenelor fonetice care au acționat în respectivele contexte, ordinea schimbărilor fonetice ce au transformat lat. *ménsa* trebuie să fi fost aceasta:

– încă din latina polulară grupul *ns* se reduce la *s*; la forma în discuție, acesta este primul context care va evolua, așadar **mésa*.

– forma aceasta este romanică comună; prima evoluție care, în perioada de formare a limbii române, va afecta un cuvînt precum **mésa* este cea prin care un *a* neaccentuat trece la *ă*: **mésă*.

– la scurtă vreme, un *é* urmat de un *ă*, context prezent aici, se diftonghează, așadar: *measă*.

– acestui fenomen, îi urmează un altul, caracteristic românei: velarizarea. În consecință, *measă* evoluează la **măasă*.

– instabilitatea diftongului **ăa*, compus din două elemente egale, este accentuată, prin urmare are loc contragerea, fenomen în urma căruia **măasă* > *masă*.

După cum se vede, schimbările fonetice se petrec în timp, faptul acesta însemnînd și că:

a) ele cunosc relații de succesiune strictă (nu se poate presupune o formă **mensă*, spre exemplu, deoarece evoluția *ns* > *s* aparține latinei populare, în vreme ce evoluția *a* > *ă* aparține perioadei de formare a limbii române, cînd evoluțiile caracteristice latinei populare se încheiaseră; așadar, *ă* apare după ce *ns* > *s*)

b) de multe ori o schimbare determină pe următoarea sau, cu alte cuvinte, o schimbare nu se poate petrece fără ca o alta să–i fi precedat, între ele existînd relații de cauzalitate (*é* nu se poate diftonga decît în poziție *ă*, ceea ce înseamnă că nu se poate presupune ca diftongarea să preceadă închiderii lui *a* neaccentuat).

c) relația schimbare – timp poate ajuta, în unele cazuri, la lămurirea raporturilor de succesiune, atunci cînd pot apărea îndoieli (din forma *masă* se poate afla cu certitudine care

dintre cele două fenomene — diftongare şi velarizare — s–a desfăşurat mai întîi: numai urmînd calea mai sus arătată, *mensa* > **mesă* a putut deveni *masă*, trecînd prin forma, atestată de vechile texte, *measă*. Dacă velarizarea prin labiale ar fi precedat diftongării, **mesa* ar fi trecut la **măsă*, ceea ce nu s–a petrecut; aşadar, la momentul în care se produce fenomenul velarizării, diftongarea îşi produsese deja efectele).

0.3.8. Sistemul fonetic al unei limbi, într–un moment dat al evoluţiei acesteia, reprezintă un ansamblu dotat cu o anumită coerenţă, avînd un anumit nivel de echilibru. Ca orice organism viu şi deschis, limba îşi caută echilibrele la toate nivelele. Atingerea unei stări de echilibru la un anumit nivel poate conduce, la un nivel superior sau inferior, ori în alt plan al aceluiaşi nivel, la o stare de dezechilibru care poate genera, mişcări şi tendinţe spre reechilibrare, unele dintre acestea purtînd consecinţe. În plus, mişcări exterioare limbii pot avea uneori drept efect apariţia unor tendinţe care să afecteze o stare de echilibru atinsă.

Lat. *vetula* cunoaşte o evoluţie interesantă în română, cu ajutorul căreia se pot ilustra precedentele aserţiuni: *vetula* > **vetla* > **vecla* > **vecl'ă*> *veak'ă* > *veak'e*> *veche*. Primul fenomen constatat este unul latinesc popular şi anume sincoparea. Este greu de afirmat cu siguranţă care a fost cauza unei asemenea schimbări. Ca multe altele, şi aceasta se poate datora mai curînd faptului că latina ajunsese o limbă vorbită pe un teritoriu foarte întins, de către popoare diferite, atît între ele, cît şi faţă de peninsulari. După cum se va vedea mai jos, cert este faptul că o astfel de evoluţie se încadrează într–o tendinţă mai largă, de simplificare a silabelor şi a numărului acestora. În felul acesta, însă, apare o succesiune inedită în latină, greu de suportat pentru anumite baze de articulaţie: *tl*. (Grupul pare a fi unul neagreat de limba română, evoluţii mai tîrzii mergînd în direcţia schimbării sale: vsl. *tlaka* > *clacă*, magh. *hitlen* > *hiclean*, *csatló* > *ceaclău*, *pantlika* > *panglică*, tendinţă

continuată în graiuri: *Vicleim* pentru *Betleem*, aşadar, după ce legea fonetică îşi încheiase acțiunea). Se observă, încă de pe acum, cum o anumită tendință, acționînd în limbă şi impunîndu-se, produce o mică dezordine în sistem, intervenția şi acțiunea unor mecanisme fiind necesară pentru a repara efectele. Rezultatul va fi o nouă stare de echilibru. În limba română, un *a* medial şi final neaccentuat trece la *ă*, ceea ce se întîmplă în etapa următoare. La scurtă vreme după ce acest fenomen organic se produce, în mod independent, se manifestă o altă cerință a sistemului, caracteristică unei anumite perioade din evoluția românei. Este vorba despre muierea lichidei din grupul *cl*: *cl* > *cl'*. Această stare nu este una stabilă, aşadar ea nu poate fi decît intermediară. În urma apariției acestei instabilități, însă, se amorsează o serie de mecanisme care vor produce profunde schimbări la nivelul formei. În timp ce schimbările acestea se petrec, datorită faptului că vocalei accentuate, *é*, îi succeda, în silaba următoare, un *ă* conform unei tendințe românești, vechi şi persistente, acest *é* se deschide. Odată cu producerea fenomenului diftongării condiționate se continuă muierea lichidei. Faptul conduce la palatalizarea oclusivei, rezultatul fiind un sunet produs prin ocluzie, dar care şi-a pierdut locul de articulare (velar), trecînd în zona palatului. Astfel că, la un moment dat, cuvîntul capătă înfățişarea *veak'ă*. Starea este ilustrativă pentru felul în care se reorganizează echilibrele la nivel fonetic. Din punct de vedere al diftongului, poziția în care se află, (*ă*), este optimă menținerii sale. Finala cuvîntului, însă, conține un punct de dezechilibru, dat de succesiunea din diftongul ––*ă*. În momentul în care acest dezechilibru local se acutizează, se produce asimilația prin acomodare, *ă* îşi schimbă parametrul cel mai incomod (locul de articulare) fiind atras către *i*, cu păstrarea gradului de deschidere; apare astfel finala ––*e*. Ca o consecință directă a acestei evoluții, diftongul, care nu rezistă în poziție *e*, se monoftonghează: *veche*.

Se poate observa în acest exemplu că evoluțiile fonetice apar ca reacții ale organelor articulatorii la unele condiții date de contextul ce nu se încadrează între limitele unei structuri audio-articulatorii.

Baza de articulație. Sintagma aceasta trimite la un concept (controversat) a cărui fundamentare se datorează întemeietorului Școlii lingvistice ieșene, A. Philippide, unele nuanțări importante aparținînd continuatorului acestuia, G. Ivănescu. *Baza de articulație* denumește conformația organelor articulatorii, factor fundamental, de ordin fiziologic, care determină caracteristicile articulatorii ale sunetelor și coarticulatorii ale fluxurilor sonore.

Elementele unei structuri își datorează identitatea și existența capacității de participare ca atare la respectiva structură și relațiilor de opoziție în care se află. Structura audio–articulatorie ține de factori de ordin psiho–fiziologic, evoluînd în timp și spațiu și adaptîndu–se la contexte. În felul acesta, modificarea fonetică reprezintă o consecință a manifestării tendințelor ce au la bază autoreglarea unei funcțiuni biologice (prezentă în orice organism viu). Schimbările organelor producătoare de sunete au drept consecințe schimbări ale sunetelor, fapt condiționat de permanenta adaptare a organelor articulatorii la necesități organice. Baza de articulație, așadar, reprezintă cadrul fiziologic aflat în evoluție lentă (proces care transpare în plan lingvistic sub forma modificărilor fonetice) în care se produc sunetele limbii și fluxurile sonore. Chiar dacă, teoretic, posibilitățile pe care le poate dezvolta acest cadru sînt infinite, în fiecare limbă, din paleta infinită a potențialităților, se activează, utilizează și fixează doar o parte a acestor posibilități virtuale. Fără ca această fixare să echivaleze cu imuabilitatea și cu incapacitatea de evoluție, posibilitățile actualizate se combină treptat în procesul de constituire a sistemului lingvistic, și el, supus schimbărilor. Aceste schimbări, însă, nu vizează esența

sistemului, ci adaptările sale la evoluțiile bazei de articulație, precum și a contactele intense cu alte limbi.

Cadrul reprezentat de baza de articulație, se manifestă permanent, și nu doar la contactul cu o altă limbă.

Deși A. Philippide a făcut distincția dintre *baza de articulație* și *deprinderile articulatorii*, destul de des folosită este ultima sintagmă (uneori cu conținutul celei dintîi), la care se apelează pentru a denumi tot felul de habitudini articulatorii achiziționate în procesul de învățare a limbii, dar și în practica vorbirii. De fapt, deprinderile articulatorii apar exclusiv la contactul cu alte limbi. Baza de articulație deține controlul asupra întregului complex articulatoriu, de aceasta ținînd evoluțiile fonetice care se petrec într–o limbă. Deprinderile articulatorii decurg din baza de articulație, dar reprezintă modalități specifice de manifestare a acesteia, în cadre specifice. Cele două nu se pot compara decît pe terenul unde ambele acționează: în contactele cu alte limbi. Astfel, dacă baza de articulație controlează felul în care se articulează sunetele unei limbi și răspunde de măsura și direcția în care acestea au fost torsionate (sau de efortul necesar pentru ca acest lucru să fie minim) de către vorbitorul altei limbi, deprinderile articulatorii răspund de introducerea în limba străină a unor articulații proprii limbii materne.

Se mai cuvine menționat că, încă din vremea lui F. de Saussure, teoria aceasta a fost considerată a fi rasistă. De fapt, înțelegerea teoriei bazei de articulație nu poate fi însoțită de considerarea acestei teorii ca fiind rasistă, fapt demonstrat de A. Philippide. În primul rînd trebuie reamintit faptul că susținătorii bazei de articulație nu consideră că avem a face cu o realitate imuabilă. Baza de articulație, ca orice realitate materială vie, poartă amprenta mediului în care se formează. În același fel, ea se schimbă în timp și se poate lăsa influențată în urma unor contacte cu alte asemenea realități, materia vie avînd capacitatea de a asimila și de a suferi modificări de adaptare proporționale proceselor de adaptare, acestea din urmă proporționale cu forța

influenţelor suferite. Caracterul etnic al bazei de articulaţie nu înseamnă decît că aceasta se află în strînse legături de interdeterminare cu comunitatea vorbitoare a unei limbi. Există, însă, cîteva variabile care nu au fost avute în vedere de către criticii conceptului. Admiţînd că conformaţia organelor articulatorii, ca entitate fiziologică, este de natură să caracterizeze diferitele comunităţi lingvistice (în măsura în care acestea sînt delimitabile şi acceptate), apoi că numeroase particularităţi de ordin fonetico–fonologic decurg dintr–o asemenea entitate, precum şi faptul că această conformaţie este supusă influenţelor mediului (inclusiv celor date de contactele lingvistice intense cu alte comunităţi), cauză a modificărilor de adaptare a bazei de articulaţie, se pot introduce în discuţie conceptele 'rată de asimilare' şi 'rată de consolidare'. Primul dintre acestea se referă la faptul că comunităţile mai mici şi relativ izolate, cunoscînd contacte intense, frecvente şi profunde, în sînul lor, asimilează mai greu elemente exterioare lor; de asemenea, aceste comunităţi sînt mult mai bine consolidate, deci mai puţin permeabile sau receptive faţă de elementele alogene. În comunităţile mai mari este necesar un interval de timp mai mare pentru ca omogenizările care vor consolida baza de articulaţie să se producă. Totodată, din acest motiv (alăturat la o eventuală poziţie favorabiă contactelor cu alte comunităţi), se poate constata o mai mare receptivitate faţă de influenţe şi, implicit, datorită unei mai slabe rate a proceselor de consolidare, o capacitate ridicată în a asimila elementele alogene. Dacă toate acestea sînt privite şi din perspectivă diacronică (au existat condiţii diferite, în ceea ce priveşte posibilităţile de contacte importante — de natură să genereze influenţe —, în perioada de înflorire a Imperiului Roman, în perioada migraţiior, în perioada Renaşterii, în perioada de după Revoluţia de la 1848, în perioada interblică, în epoca revoluţiei informaţionale, de pildă), se poate observa că diferitele tipuri de comunităţi se plasează, în diferitele epoci, din perspective care le arată ca deţinînd rate diferite de asimilare şi de consolidare. De aici provin o serie de mişcări la nivelul bazei de articulaţie, cu urmări în plan lingvistic.

Conceptul 'tendinţă'. Pentru a ilustra un model de acţiune al tendinţelor se poate observa un caz în desfăşurare, unul mai complex decît tendinţa de simplificare a relativului *care*, tot mai frecvent întîlnit nedeclinat (inclusiv lipsit de morfemul *pe*) şi

care trădează începutul unei incapacități de a mai concepe anumite raporturi.

În limba română actuală, spre exemplu, se manifestă tot mai vădit tendința de a utiliza comparativul *ca* în situațiile în care ar trebui să apară *decît*. Se înregistrează astfel, enunțuri de tipul „el ştie mai multe *ca* mine", „el nu ştie mai bine *ca* mine". Forma *decît* poate avea valoare de comparativ de inegalitate, dar şi pe cea de restrictiv, echivalent cu *doar*; forma *ca* aparține comparativului de egalitate, avînd valoarea 'precum'. (Discuția nu se poartă din perspectivă etimologică, ci exclusiv prin raportare la un stadiu imediat anterior celui caracteristic sfîrşitului de secol XX şi începutului de secol XXI, stadiu bine fixat în a doua jumătate a secolului al XX–lea şi care tinde să fie înlocuit.)

Cele două adverbe au situația germ. *als* şi *wie*.

Utilizarea adverbului *ca* în contexte caracteristice comparativului de inegalitate nu este, în fapt, îndreptățită nici de situațiile în care prezența lui *decît*, aparent, ar putea da naştere la ambiguități, datorită posibilității de confuzie a lui *decît* comparativ cu *decît* restrictiv. De fapt, vorbitorul confundă cele două forme şi generalizează elementul cel mai comod (pentru că *decît* nu poate intra în enunțuri în care ar introduce comparativul de egalitate: **el este la fel de bun decît tine*) al perechii „sinonimice" create. Totodată, *decît* cunoaşte valoarea lui *doar* în: „am luat *decît* zahăr" (se poate spune că lipseşte negația *nu*, dar, mai curînd, în mintea vorbitorului stă pe primul loc valoarea 'doar' a adverbului *decît*). Într–un enunț precum cel precedent, sau precum în: „am *decît* trei lei", în mintea vorbitorului restricția este concepută nu ca negativă, ci, mai ales, ca pozitivă. Obişnuit cu restricția, vorbitorul nu o mai sesizează ca negație a stării normale de libertate, ci ca pe un caz al normalității. Se observă astfel că nu valoarea 'doar' este cea care produce evoluțiile, ci schimbarea de conținut a formelor. Concepută ca

stare a normalității, fosta restricție își leapădă mărcile golite de conținut. Primul care dispare este elementul negator, lucru ce se petrece nu atît pentru că, prin poziția periferică, negația este mai ușor de îndepărtat, cît datorită faptului că valoarea negată este prima care nu se mai face simțită în noul mod de a conceptualiza. *Decît* va rămîne pentru că altfel enunțul ar deveni unul total pozitiv „am luat zahăr", ceea ce nu este cazul deoarece vorbitorul nu se exprimă la modul absolut, ci se raportează la ceva (la dorința inițială). De altfel, în acest plan se și produce confuzia dintre libertate ca domeniu de exprimare limitat de anumite norme asumate și libertate ca domeniu de exprimare limitat de anumite norme impuse.

Alături de situația complexă de mai sus, nu se poate afirma că fenomenele constatate se datorează unor raționamente complexe ale vorbitorului, schimbările induse avînd rolul de a lămuri relații și conținuturi pe care acesta le vehiculează. Modalitățile de percepere și interpretare a realității și a raporturilor din cadrul acesteia sînt cele care produc modificări la nivelul limbii. Vorbitorul este conștient numai întrucît ajunge în situația de a produce enunțuri care afectează — sensibil și în direcții nedorite de acesta — sensurile și raporturile pe care le are de exprimat. Cu toate acestea, schimbarea pe care vorbitorul o induce, de regulă simplificatoare, chiar dacă uneori nuanțează, se petrece subconștient. Vorbitorul pune în act forme care servesc conținuturilor pe care le are de exprimat, enunțurile pe care le construiește structurîndu-se prin încorporarea de forme cu valori compatibile intenționalităților sale. În felul acesta, el urmează evoluțiile și schimbările din limbă recreînd tipare. Chiar prezentînd defecte importante, dacă ele nu sînt sesizabile, din momentul în care acele tipare devin funcționale, ele devin susceptibile de a se impune în uz, de a căpăta girul comunității și de a dobîndi statutul de normă.

1. Perspectiva istorică

1.1. Izvoarele istorice. În mod firesc, aserțiunile cu caracter științific, asupra unor teritorii și popoare îndepărtate în timp de perioada actuală, se pot face doar pe baza documentată a izvoarelor pe care contemporaneitatea le are la dispoziție. Orice altă presupunere, oricît de corect ar fi extrasă pe baza unor date certe și oricît de bine ar decurge din utilizarea instrumentelor logicii, rămîne o ipoteză. Pe de altă parte, tăcerea izvoarelor nu poate fi interpretată ca atestînd prin sine inexistența unui teritoriu sau a unui popor. Această tăcere poate indica doar că autorii sau utilizatorii respectivelor texte nu aveau cunoștințe despre acele teritorii și populații, ori erau neinteresați de situația acelor teritorii și populații, ceea ce se poate ilustra cu ajutorul unei afirmații a lui Strabon, care observa că romanii au descoperit locurile de la nord de Istru ca urmare a dezvoltării la aceștia a unor interese politice și economice, iar nu științifice.

> Nici pierderea unor anumite scrieri ale Antichității nu poate conduce la interpretarea (cu valoare de argument peremptoriu) că respectivele lucrări ar fi fost lipsite de valoare, motiv pentru care au fost doar amintite în alte scrieri, compilate sau chiar folosite ca surse, dar nu au putut justifica efortul copierii lor, sau că nu ar fi existat vreodată.

Lipsa mențiunilor și a unor precizări limpezi în textele care amintesc o anumită chestiune, ori care fac istoricul anumitor evenimente și regiuni, ține, în esență, de două cauze majore.

Obiectul istoriei, în antichitatea greacă și, apoi, în cea latină, privea lumea greacă și latină și ceea ce intra în sfera de interese a acestora. Lipsa mențiunilor istorice, literare în general, sau întreruperea unor asemenea mențiuni, referitoare la un popor sau la o regiune nu reflectă nicicum un gol sau încetarea existenței acelui popor, după cum nu reflectă nici inexistența ori dispariția respectivei regiuni. Încetarea relațiilor Imperiului cu o (fostă) regiune (a sa) conducea, de regulă, la încetarea

menţiunilor acelei regiuni, ca o consecinţă firească a faptului că respectiva regiune, împreună cu locuitorii ei, ieşiseră din sfera de interes a Imperiului. Tot astfel, dacă o anumită regiune era necunoscută, din diferite motive, sau nu reprezentase vreodată, nici măcar potenţial, vreun interes în ochii romanilor, în mod firesc, acea regiune nu cunoştea menţiuni speciale ori lămuritoare în lucrările istoricilor latini. Perioadele de atenţie a istoricilor romani asupra unei regiuni, alternează de multe ori cu perioadele de tăcere şi se datorează politicii Imperiului, cursului evenimentelor istorice, concentrării preocupărilor imperiale spre diferite regiuni. Deşi nu lipsesc unele menţiuni cu privire la teritoriile din jurul Mării Negre şi de la Dunăre, spre exemplu, mai cunoscute sînt izvoarelor epocii arhaice şi clasice zonele şi populaţiile care se întindeau pînă la Dunăre. Informaţii, care să prezinte garanţii, apar o dată cu Herodot, iar continuarea unor asemenea menţiuni vor reflecta, într–o măsură, interesul generat de întemeierea pe ţărmul Mării Negre a primelor colonii greceşti (începînd cu secolele al VII–lea — al VI–lea î.e.n.).

În al doilea rînd, aproape întotdeauna, ştiinţa istoriei s–a interesat de popoarele şi, mai ales, de conducătorii a căror activitate ieşeau din anonimatul unei existenţe obişnuite, de acţiuni ieşite din comun ori cu consecinţe notabile pentru popoare şi regiuni întregi. Pînă la Burebista, Istoria menţionează pe geţi doar ca pe un fapt divers, care întregeşte un tablou, în mod vag şi manifestînd un interes secundar ori conjunctural. Acelaşi tablou, însă, este proeminent pentru zonele familiare şi interesante pentru scriitori. În momentul în care un rege dac devine puternic, reuşeşte să realizeze fapte situabile la scara Istoriei, cînd regele se aşează în fruntea unei societăţi organizate şi începe să aibă un cuvînt de spus în desfăşurarea evenimentelor, Istoria devine interesată de această parte a lumii şi de forţele pe care ea le poate dezvolta. Sărăcia cunoştinţelor de pînă la Decebal va trăda, din nou, o regiune lipsită de forţa

amorsării unor jocuri diplomatice, militare şi / sau economice în plan local şi regional, ori de capacitatea de a participa la astfel de activităţi. Simpla supravieţuire nu interesează Istoria. Acest anonimat se reflectă destul de fidel la nivelul etnonimiei, de pildă, astfel că, în antichitate, în asemenea situaţii de decădere, era curent obiceiul de a denumi locuitorii după numele teritoriului pe care îl ocupau, indiferent de originea lor etnică, sau după cel al numelui etnic al celor ce stăpîneau regiunea şi oamenii. Confuzia care poate fi constatată în izvoarele istorice privitoare la situaţia de la nordul Dunării (confuzie care, de alftel, nu se întîlneşte doar în cazul acesta) este deosebit de sugestivă în ceea ce priveşte imaginea şi pregnanţa acesteia în ochii celor chemaţi să scrie pentru posteritate despre faptele oamenilor. Diferenţelor referitoare la denumire şi explicarea lor, destul de bine observate şi notate într–o perioadă, între daci şi geţi, sau celor dintre Dunăre şi Istru, mai tîrziu, alături de unele reluări ale acestora în lucrările mai noi, le corespund confuzii care vor persista. Dacă numele *daci* şi *geţi* preced denumirile *Dacia* şi *Geţia*, mai tîrziu, largul teritoriu devenit *barbaricum* se va împărţi în zone de întinderi mereu variabile: *Goţia*, *Gepidia*, *Sclavinia* etc., în funcţie de elementul etnic dominant ca putere şi care, prin forţa sa, interesa Imperiul. Astfel, Iordanes, după Paulus Orosius consideră că geţii sînt goţi, identificare des întîlnită şi care apare şi la Ioannes Lydos. La Iordanes, rămîne greu de arătat cît de mare este confuzia, întrucît referindu–se la Dacia, acesta arată că teritoriul se numeşte Goţia şi Gepidia, dar că, odinioară, se numea Dacia. Pe de altă parte, pentru Philostorgios, Wulfila era unul dintre sciţii de dincolo de Istru (pe care cei vechi îi numeau geţi, iar cei de acum îi numesc goţi, precizează autorul). La rîndul său, Isidor din Sevilla crede că dacii au fost mlădiţe al goţilor şi, tot el, spune că, pe goţi, cei vechi îi numeau mai mult *geţi*. Doar pentru a încheia, mult mai tîrziu, în a doua jumătate a secolului al X–lea, cînd realitatea

cunoscuse schimbări, Suidas va vorbi despre daci şi–i va numi *pecenegi*, ceea ce nu înseamnă altceva decît că, pentru Istorie şi în acel moment, aceştia erau stăpînii vremelnici ai locului. Tot o confuzie, dar în alt sens, o reprezintă cea care apare în Codex Marcianus şi în Cronicile lui Constantin Manasses, din secolul al XII–lea, unde se vorbeşte despre *daci*, cu referire la românii din Banat.

La rîndul lor, informaţiile privitoare la migratori sînt deosebit de numeroase, nuanţate şi variate. Lipsa de concordanţă a acestora cu realitatea şi, mai ales, caracterul lor aglomerat, producător nu o dată de confuzii, se datorează, printre altele, şi caracterului recent al acestora în zonă, nevoii de a trata cu atenţie nouă forţă, care putea fi fatală şi care se cerea convertită sau zdrobită, deoarece această forţă naturală venea în mijlocul lumii civilizate în valuri succesive, Imperiul confruntîndu–se cu o realitate polimorfă, la început scindată, apoi relativ unitară, dar mereu prea nuanţată. Spre exemplu, din descrierea pe care Ammianus Marcelinus o face hunilor, se observă că puţinele cunoştinţe ale istoricului asupra unui neam vin din lipsa acelui neam din Istorie, şi nu din inexistenţa sa. Pe măsură ce acel neam, însă, începe să joace un rol în Istorie, îşi creează o imagine tot mai clară şi va cunoaşte o atenţie sporită ori de cîte ori se manifestă ca agent al Istoriei.

Izvoarele care interesează scrierea de faţă provin din lumea mediteraneeană şi reflectă interesele de tot felul (mai ales economice şi politice) pe care această lume le avea faţă de diferitele teritorii cu care a intrat în contact. De aceea, felul în care se dezvoltă aceste izvoare, exactitatea şi bogăţia informaţiilor pe care le conţin (atunci cînd această calitate se poate verifica), atenţia de care beneficiază anumite teritorii şi populaţii, constituie indici fideli ai interesului pe care acei ce scriau (şi, implicit, cei pentru care se scria) considerau că îl necesită respectivele realităţi.

În felul acesta, informațiile puse la dispoziție de către izvoarele istorice scrise rămîn, de multe ori, lacunare și nesigure, orientative. Din acest motiv, nu doar pentru perioadele foarte vechi și preistorice, dar și pentru perioade relativ recente, peste care izvoarele istorice au trecut, Istoria apelează la știința arheologiei (cu tot complexul de subramuri ale acesteia), și la epigrafie. În multe situații, probele furnizate de aceste științe auxiliare au o valoare de argumentare net superioară în comparațiile cu mărturiile istoricilor, care pot fi astfel completate, lămurite, corectate sau infirmate. Probele puse la dispoziție de arheologie sînt deosebit de prețioase prin evidența lor, prin caracterul peremptoriu, în numeroase cazuri fixînd interpretările în cadrele certitudinii.

1.2. Privire sintetică asupra istoricului zonei carpato–danubiene. Geto–dacii constituiau ramura nordică a neamului trac, din neamul indoeuropenilor. Prin jurul anului 2000 î.e.n., s–a produs desprinderea tracilor din trunchiul comun indoeuropean și migrația lor spre est. Neamul acestora, foarte numeros, trăia separat în triburi, geto–dacii constituind o populație bine diferențiată în sînul tracilor. Ei se stabilesc în zona carpato–danubiană, locuind un teritoriu care depășea, atît la sud–est, cît și la nord–est, actualul teritoriu al României. Înrudiți cu ilirii, cu care erau în contact în zona de vest, geto–dacii dezvoltă o civilizație influențată de contactele cu alte civilizații, orientale și occidentale între care se situau din punct de vedere geografic. Astfel, ei au contacte timpurii cu sciții (iranieni), cimerienii (probabil de origine tracică, dar care suferiseră o puternică influență iraniană), celții, care au exercitat asupra geto–dacilor o puternică influență sub aspect social–politic, grecii, a căror influență îndelungată s–a exercitat în mod direct asupra geto–dacilor de la gurile Dunării. Secolele al III–lea și al II–lea î.e.n. vor inaugura contactele geto–dacilor cu germanicii. În această perioadă, zona de est (Basarabia și Moldova de est) va

fi locul contactelor cu scirii şi bastarnii, dar şi cu unele popoare iraniene, precum roxolanii, iazigii, sarmaţii. Burebista va supune toate populaţiile de pe întinsele teritorii ce cuprindeau, pe lîngă geto–daci, şi părţi din populaţiile menţionate. Una dintre consecinţele indirecte va fi familiarizarea geto–dacilor cu neamurile germanice cu care vor conviețui mai tîrziu (printre acestea, mai importante fiind cele ale goţilor şi gepizilor). Modelul, însă, pe care l–au adus cu sine tracii şi geto–dacii, şi care va fi reflectat, mai mult sau mai puţin evident, de spiritualitatea şi activitatea acestui neam, va fi cel indoeuropean, atît sub aspectul organizării sociale şi politice, cît şi la nivelul mentalităţii.

Bine cunoscut în antichitate şi destul de des menţionat de către izvoarele istorice, acest popor, creator şi purtător la culturii Latène pe teritoriul Daciei, apare menţionat mai ales de către scriitorii greci, sub denumirea *geţi*, cealaltă denumire, referitoare, în special, la populaţia intracarpatică şi din zona de vest a Daciei, fiind întîlnită la autorii latini. Astfel Herodot vorbeşte despre geţii de la Istru, înfrînţi de Darius, Iustin aminteşte despre un *rex histrianorum*, Arian relatează pe scurt despre o înfrîngere suferită la gurile Dunării de o parte a trupelor lui Alexandru, iar Diodor din Sicilia şi Strabon povestesc despre regele Dromichaetes şi despre ciocnirile sale cu Lisimah. Spre sfîrşitul secolului al II–lea î.e.n. istoria menţionează nume de regi, precum Zalmodegikos, Rhemaxos, situaţi în zona nordică a Moldovei şi în cea muntenească învecinată, sau Oroles, care stăpînea o zonă din Moldova şi Transilvania învecinată. Cel mai puternic rege dac a fost, după cum atestă izvoarele istorice, Burebista, contemporan cu Cezar, rege care, ajutat de marele preot Deceneu (considerat de către Strabon a fi un şarlatan care rătăcise prin Egipt, unde învăţase şi deprinsese toate elementele care îl vor face preţios pentru Burebista), unifică triburile de acelaşi neam şi îşi măreşte teritoriul. Regatul, întins pînă la

Dunărea de mijloc şi Morava, la vest şi nord–vest, pînă la Carpaţii Păduroşi, spre nord şi peste Dobrogea şi Marea Neagră, la est, deranja deja Imperiul, fie şi numai prin faptul că, spre sud, se întindea peste Dobrogea, pînă la Balcani. Regele reuşise să instaureze disciplina şi cumpătarea printre oamenii săi, organizase armata, iar semnele eficientizării muncii indicau rezultate în ceea ce priveşte organizarea socială şi administrativă. O Dacie mare şi puternică, prin buna organizare, prin coordonarea forţelor începe să devin incomodă, iar Burebista se arată conştient de importanţa forţei sale, intervenind chiar în disputa dintre Cezar şi Pompei.

După Burebista urmează un şir de regi, menţionaţi de către istorici nu pentru măreţia lor, ori pentru că ar fi continuat politica lui Burebista (de altfel, după acesta, regatul pierde considerabil din unitate şi, implicit, din forţă). Astfel că menţionarea unor nume precum Scorilo, Dicomes, Cotizo, Roles, Dapyx, şi alţii pare a fi, mai degrabă, consecinţă a faptului că, de la Burebista, anticii au înţeles că trebuie să privească şi în acestă direcţie, partea de lume care conta începînd să–şi mărească graniţele. Cu toate acestea, şi după dezmembrarea regatului creat de Burebista, dacii au creat probleme, uneori destul de serioase, unei forţe precum cea reprezentate de Imperiul Roman. Întinzîndu–şi graniţele pînă la Dunăre, prin crearea provinciei Moesia, apoi prin anexarea Sciţiei Minore, Imperiul va pune piciorul în zonă şi va continua, nu fără dificultăţi să–şi consolideze stăpînirea la Dunăre. Faptul acesta va determina puternice reacţii din partea dacilor care, împreună cu alte populaţii, înrudite sau nu, vor încerca — fără succes în cele din urmă — să zădărnicească temeiurile dominaţiei romane în zonă.

1.2.1. Spiritualitatea geto–dacilor. Interesul lui Herodot — a cărui operă s–a concentrat pe tema luptei dintre greci şi barbari —, ca şi cel al scriitorilor din perioada clasică, se

îndreaptă, în ceea ce priveşte populaţiile de la nordul Dunării, spre informaţiile cu caracter etnografic, precum şi asupra celor privitoare la spiritualitatea tracilor. Astfel sînt atestate dezvoltările pe care moştenirea indoeuropeană le cunoaşte la traci. Aceştia practicau poligamia, anumite jertfe umane, plîngeau pe cel născut şi-l fericeau pe cel ce moare, îşi cumpărau soţiile, se tatuau (după cum dă de înţeles Pliniu cel Bătrîn). Aristocraţia desconsidera agricultura, dar punea preţ pe ocupaţia războiului, prăzile din războaie fiind la mare cinste.

În primele decenii ale secolului al VII-lea, Mauricius va face o descriere amplă a structurii psihice, a obiceiurilor şi caracterului locuitorilor de la nordul Dunării, pe care-i numeşte *slavi* şi *anţi*. Întrucît descrierea nu se referă la populaţii delimitate prin anumite particularităţi, din sînul autohtonilor, ci la locuitorii norddunăreni, denumiţi cumva de istorie, este cert că autohtonii români, printre care trăiau şi populaţii slave, sînt cei care se reflectă în această descriere prin numeroase particularităţi. Liniile generale trasate în *Strategicon* arată că este vorba despre o populaţie destul de puţin dezvoltata din punctul de vedere al culturii materiale, prezentînd caracteristicile stagnării forţate sub acest aspect, care trăia de-a lungul apelor, în apropierea pădurilor, familiară cu zonele muntoase şi, în general cu formele de relief accidentate, greu accesibile armatelor mari, ceea ce poate da şi o măsură a fărîmiţării populaţiei. Psihologia şi caracterul acestui popor uşor involuat se arată a aparţine unui neam vechi, cu trăsături relativ unitare dar care, datorită unei îndelungate existenţe duse în voia tuturor vicisitudinilor şi-a dezvoltat un întreg sistem de reacţii retractile, datorate, în special, contactelor violente, repetate şi dese cu numeroase alte neamuri şi care a devenit mod de existenţă. În mod semnificativ, caracteristicile de profunzime ale populaţiei descrise de Mauricius concordă cu cele atribuite dacilor în lucrările istoricilor mai vechi. Dragostea de libertate, care făcea ca sclavajul practicat să fie deosebit de „moderat" (sclavii, foarte puţini, de altfel, erau eliberaţi după o vreme), ospitalitatea aproape excesivă (în cazul în care un oaspete era ofensat de către un vecin, gazda îşi lua sarcina de a răzbuna gestul, în ciuda faptului că ofensatorul era conaţional şi consanguin cu gazda), castitatea soţiilor, care nu concepeau un trai în văduvie şi se sacrificau la moartea soţilor,

buna cunoaştere a naturii în general, ştiinţa şi deprinderea de a utiliza resursa aceasta în scopul supravieţuirii, plăcerea de a jefui, deşi nu este vorba despre un popor excesiv de strîngător, ducînd o viaţă modestă, caracterul răzbunător, nerespectarea jurămintelor, veşnica dezbinare sînt doar cîteva dintre aceste particularităţi, multe dintre ele constituind forme extreme şi asociale de manifestare a libertăţii individului. Toate aceste caracteristici ale dacilor, suferind modificări de suprafaţă, date de evoluţiile din planul social, se vor regăsi în profunzimile celor descrişi de Mauricius.

Pe aceeaşi linie a interesului pentru viaţa spirituală, încă la Herodot se poate remarca existenţa unei admiraţii a acestuia pentru religia geţilor, care credeau în nemurire, precum şi concentrarea asupra personalităţii lui Zamolxis. Încercarea de a găsi o explicaţie raţională a existenţei unei spiritualităţi atît de complexe la nişte barbari a condus pe autorii greci chiar la întocmirea unei biografii a personajului, care face din Zamolxis un elev al lui Pitagora, ipoteză abandonată, de altfel, chiar de Herodot, precum şi de unii colportatori ai acesteia, care observă că filosoul grec a trăit după Zamolxis. Bazîndu–se pe Dio Cassius, Iordanes arată că geţii au fost superiori tuturor barbarilor, aproape egali ai grecilor şi se referă la faptul că oamenii lor învăţau filosofia, considerîndu–l pe Zamolxis un erudit demn de admiraţie. Acelaşi autor prezintă pe larg acţiunea lui Deceneu (căruia Burebista îi dăduse puteri aproape discreţionare) prin care acesta îi învăţa pe oameni fizica, filosofia, teologia, logica, etica etc. Din relatările anticilor reiese că geţii se credeau nemuritori, prin participarea la nemurirea Zeului, pe care–l identificau cu Cerul ori cu Soarele şi la care ajungeau, după moarte, prin incinerare. De asemenea, considerau că sufletul domina trupul avînd puteri asupra acestuia (se puteau însănătoşi, puteau obţine felurite performanţe etc. datorită unei învăţături în cadrul căreia deprindeau ştiinţa şi arta de a–şi controla trupul prin forţa spiritului). Printr–o serie de alte elemente, această religie apare ca destinată unor exemplare

alese, conducătoare ale maselor, de la aceştia din urmă aşteptîndu-se doar anumite rezultate, pe baza cunoaşterii doar a unor elemente ale religiei. Asceţii şi iniţiaţii se purificau prin post, învăţătură şi contemplare şi trebuiau să ajungă la cumpătare. După zdrobirea conducătorilor, survenită în urma cuceririi traiane, această religie a elitelor va dispărea, poporul rămînînd, probabil, cu cultele, ritualurile şi formele sale. Sub acest aspect, creştinismul va fi o religie la îndemîna marilor mase şi, după religia elitistă a lui Zamolxis, va fi mult mai uşor de asimilat.

1.2.2. Impactul contactelor cu grecii. Caracterul oarecum enciclopedic şi erudit, de curiozităţi, al unor informaţii asupra unor teritorii şi populaţii exotice, aflate în afara zonelor de interes major ale grecilor, va cunoaşte schimbări o dată cu începuturile expansiunii spre nord a grecilor. În cadrul marii colonizări greceşti (secolele al VII–lea — al VI–lea î.e.n.), grecii vor ajunge şi la ţărmul Mării Negre unde vor întemeia treptat colonii. Prima colonie o fondează ionienii din Milet, la Istros (apoi Histria), în secolul al VII–lea. În secolul următor dorienii vor întemeia colonia Callatis, iar milesienii vor întemeia Tomisul. Sub aspect economic, grecii erau interesaţi în exploatarea grîului, a lemnului, a peştelui, făceau schimburi cu geto–dacii de la care mai luau, ceară, miere, sclavi, oferind vin, untdelemn, obiecte de podoabă, ceramică de lux. Treptat, produsele solicitate de autohtoni vor fi fabricate în atelierele coloniilor de la Marea Neagră. Histria, apoi Tomis şi Callatis încep să producă pentru zona din interior, devenită astfel prosperă, şi ajung chiar să bată monedă proprie. Mai tîrziu, cele trei colonii devin oraşe–state, întreaga regiune a Dobrogei ajungînd sub stăpînirea grecilor. Prosperitatea de aici va atrage atacuri din partea germanicilor (bastarni) şi a altor popoare, ceea ce va impune protecţia (plătită) din partea geto–dacilor (unii regi daci se implică în acţiunea de apărare a acesti zone) şi a sciţilor.

Contactele militare şi politice cu populaţiile Peninsulei Balcanice, dar şi cele, sporadice şi mai puţin profunde, cu cele situate la nordul Dunăririi vor spori nu doar interesul grecilor pentru structura şi obiceiurile acestor populaţii, ci vor crea şi necesitatea cunoaşterii acestora. Cu toate că autorii greci priveau noile teritorii şi populaţii din prisma intereselor cetăţii greceşti, fără a privi cu prea mare atenţie la relaţia cu conducătorii şi populaţia autohtonă, imaginea care se conturează este dotată cu destulă claritate şi veridicitate. Pătrunderea grecilor în interiorul teritoriului pe căile navigabile încă de la începutul prezenţei lor la gurile Dunării, lasă urme incontestabile în Dobrogea şi sudul Moldovei. Astfel, la Bărboşi se află un cimitir vechi, conţinînd obiecte de cult (vase de lut ars, numite de antici *lecythi*, figurine de lut ars) întrebuinţate în lumea greacă în cadrul ritualului înmormîntării, precum şi alte obiecte caracteristice civilizaţiei materiale a grecilor, databile într–o perioadă cuprinsă între secolele al VI–lea — al V–lea î.e.n., constituie indicii sigure ale prezenţei grecilor în acea zonă şi ale influenţelor acestora exercitate asupra autohtonilor. De altfel, pe valea Siretului şi la Bărboşi (unde pare a fi fost un centru comercial, şi de unde iradiau influenţe spre zonele învecinate) se constată că viaţa grecească era destul de bine dezvoltată. (Pentru acest punct strategic, romanii — pe care prosperitatea zonei îi va atrage încă din secolul I î.e.n. — vor manifesta mai tîrziu un interes destul de viu, incluzîndu–l constant în zona controlată de Imperiu.) În sfîrşit, numeroase urme arată, nu doar influenţele pe care grecii le–au exercitat asupra zonei, ci chiar că unii dintre aceştia, probabil negustori, intermediari şi prestatori de diferite servicii, se stabiliseră în zonă. Monedele greceşti, de aur şi argint, din Dacia scitică reflectă destul de bine cu cine aveau autohtonii relaţii şi care era lumea către care se deschiseseră. Prezenţa inscripţiilor în greacă, a mărturiilor care arată că tinerii nobililor şi ai celor înstăriţi erau educaţi la greci sau după acel model,

dezvoltarea culturală a zonei (cu tot ceea ce presupune acest fapt: arta, templele, stilul fiind greceşti, la Histria existînd chiar un teatru), arată atît faptul că civilizaţia grecească de pe malul mării era înfloritoare, că păturile înstărite ale societăţii participau la bunăstarea generată de prezenţa grecilor, cît şi deschiderea autotonilor faţă de elementul alogen, în condiţii de colaborare. Cu toate acestea, lipsa unor elemente de compatibilitate dintre cele două civilizaţii (în special, sclavagismul şi civilizaţia orăşenească) va împiedica pătrunderea adîncă a civilizaţiei grecilor şi nu va permite ca o influenţă asimilatorie să se producă, deşi unele izvoare arată chiar că relaţiile cu grecii nu se mărgineau exclusiv la contacte comerciale, existînd ştiri şi asupra unor contacte de profunzime în sensul atestării căsătoriilor mixte dintre greci şi localnicii din zonă.

La nivel lingvistic, pe seama acestor contacte pot fi puse o seamă de cuvinte greceşti care se află în limba română. Astfel de cuvinte sînt *frică*, *mătrăgună*, *mesteacăn*, *paltin*, *papură*, *proaspăt*, *spîn* etc. Această categorie, cu puţine foarte elemente, cuprinde împrumuturi directe şi trebuie diferenţiată de categoria cuvintelor de origine grecească dar care, în limba română, pătrund prin filieră latină şi se încadrează, din punctul de vedere al românei, în categoria termenilor moşteniţi din latină, precum şi de cea care pătrunde în limba română, mult mai tîrziu, prin filieră slavă.

1.2.3. Civilizaţia geto–dacilor. Diferite ştiri asupra schimburilor comerciale practicate între greci şi geto–dacii din regiunile pontice arată că aceştia din urmă cunoşteau şi practicau agricultura, erau buni crescători de animale şi, în general, obţineau profituri importante din utilizarea resurselor proprii, fiind cunoscuţi în lumea antică pentru calitatea produselor lor, dar şi pentru capacităţile de importatori. Sub acest aspect, relatarea care are ca personaj central pe Dromichaetes, rege al

geților, care conducea o uniune de triburi situată aproximativ în zona dintre Olt și Ialomița, mai probabil pe Argeș (poate la Argedava), confirmă nu atît un anumit decalaj dintre zonele stăpînite de cei doi regi, ori nivelul de trai modest, pe care îl cunoștea majoritatea populației geto-dace, cît capacitatea acesteia de a etala o bogăție de produse, existența unei culturi materiale evoluate, cu abundență de produse, rezultat al relațiilor comerciale intense cu orașele grecești de la Marea Neagră, precum și cu populațiile sud-dunărene. Totodată, progresul material și deschiderea relațiilor economice se referă și la dezvoltarea metalurgiei fierului, la exploatarea și prelucrarea aurului, la existența relațiilor comerciale cu lumea ilirică și celtică, alături de cele cu lumea greacă și romană. De aceea, apariția, în secolul I e.n., a unei personalități puternice, dotate cu calități militare, diplomatice și organizatorice, precum Burebista, care își poate exercita calitățile, reprezintă o consecință firească a evoluției lumii nord-dunărene.

Dovezile arheologice din această vreme, așezările, cetățile și fortificațiile dacilor, elementele de cultură materială, cimitirele, evoluția meșteșugurilor și a agriculturii atestă din plin contactele cu lumea antică înconjurătoare și avansată, influențe celte și grecești fiind ușor de constatat pentru perioada secolului al III-lea î.e.n. Pînă în primul secol al erei noastre, cultura geto-dacilor devine mai unitară și indică mari progrese făcute în domeniul meșteșugurilor. Tezaurele, monetăriile proprii și o mare dezvoltare a meșteșugurilor care se ocupau cu confecționarea podoabelor și a ornamentelor în general, evidențiază cu pregnanță o bună dezvoltare a societății și o accentuată creștere a nivelului de trai. Prin toate elementele sale, cultura și viața geto-dacilor se arată a fi, în general, deschise contactelor — celor caracteristice populațiilor libere — cu lumea antică, o mare deschidere manifestîndu-se față de cultura și civilizația grecească, dar suficient de multe elemente indică

inserţia elementului roman, evident prin familiarizarea cu această lume care va deveni model.

Sub aspect social, două erau clasele de oameni liberi care merită amintite: *pileati, tarabostes* (clasa nobililor) şi *capillati* (clasa celor de jos). Primii, urmaşi ai aristocraţiei războinice indo–europene, erau proprietari de terenuri întinse şi de animale. Prin poziţia lor în societate, par fi a fost destul de puţin feriţi de contacte cu celţii, sciţii şi alţi alogeni. Puterea lor era destul de mare încît să reprezinte, în mod constant, un pericol la adresa „regelui". Cealaltă categorie socială era reprezentată de mici proprietari de pămînt şi animale, care trăiau în aşezări nefortificate, avînd locuinţe de lemn şi lut. Alături de agricultură şi creşterea animalelor, ei se ocupau cu mineritul, prelucrarea metalelor, a lemnului, a ceramicii etc. După toate datele, se pare că forma de organizare socială a geto–dacilor era caracteristic indoeuropeană, rolul comunităţii fiind primordial, adunarea oamenilor liberi, probabil conduşi de o formă de Senat, luînd, alături de rege, principalele decizii care priveau soarta comunităţii. La nivel local, comunităţile erau, de asemenea, dominate de gerontocraţii. În general, fără a se putea face afirmaţii pentru perioade întinse, datorită dinamicii relaţiilor sociale şi a schimbărilor pe care lumea antică (cea în care geto–dacii se integrează) le cunoaşte, acestea reprezintă doar constantele care, sub diferite forme, au putut fi recunoscute pînă foarte tîrziu.

Nucleul societăţii îl reprezenta obştea, probabil, la început o comunitate gentilică, bazată pe legături de sînge, mai apoi obştea ţărănească, al cărei liant îl reprezenta proprietatea în comun asupra pămîntului (ca martor ocular, Ovidiu va vorbi despre obştile săteşti şi despre proprietatea în comun) şi, o altă legătură care va deveni puternică în condiţiile pierderii proprietăţii, munca colectivă în obşti. Nuanţările, în acest caz, ţin nu atît de dinamica relaţiilor, cît de faptul că, în esenţă,

obştea ţărănească, trecînd prin diferite etape evolutive şi luînd diferite forme, s–a păstrat pînă în secolul al XX–lea. Probabil că, înainte de cucerirea traiană, şi, cel puţin pînă pe vremea hunilor, obştile erau mai ales gentilice. Agricultori şi crescători de animale, membrii obştei stăpîneau pămîntul în devălmăşie, practicînd o agricultură extensivă cu rotaţia solelor. Deosebit de important este faptul că, deşi instituţia sclavagistă nu era necunoscută dacilor, societatea acestora nu se baza pe sclavi, corpul acestora fiind, probabil, extrem de redus, ca număr şi importanţă, în general.

Obştea sătească, condusă de o adunare a bătrînilor, ce avea în frunte o persoană cu autoritate şi care îndeplinea mai multe funcţii, alături de care stătea conducătorul religios, rămîne principiul care, în ciuda nestatorniciei vremurilor şi a diferitelor slăbiciuni (ruperea echilibrelor de putere dintre diferitele componente: comunităţile, adunarea bătrînilor, conducătorul), va constitui singura formă de autoguvernare statornică şi eficientă de–a lungul tuturor conjuncturilor cunoscute de locuitorii acestui teritoriu. Faptul acesta poate arăta şi că, nu doar pînă la venirea romanilor, dar şi în perioada stăpînirii romane, după romanizare şi în lunga perioadă a trecerii diferiţilor barbari, caracteristica de bază a acestei ramuri a indoeuropenilor o constituie, în esenţă, permanenţa, civilizaţia sedentară fiind dominanta celor care, la venirea romanilor, locuiau acelaşi teritoriu de două mii de ani.

La nivel superior, geto–dacii erau organizaţi în uniuni tribale cu centrul într–o aşezare întărită (dava) Argedava, Buridava, Piroboridava, Sucidava, Ziridava etc. Progresele tehnologice (legate de prelucrarea minereurilor feroase) vor perfecţiona uneltele, ceea ce va amplifica progresul în toate planurile, în secolul al II–lea î.e.n. amplificîndu–se evoluţiile din plan economic, cu efecte la nivel material şi spiritual. Pînă în secolul I î.e.n. sporeşte forţa agriculturii, a mineritului şi a meşteşugurilor. Schimburile comerciale par a se intensifica

Dacia înainte de cucerirea romană (sec. V-I î.e.n.) (apud *Compendiu de Istorie a României*)

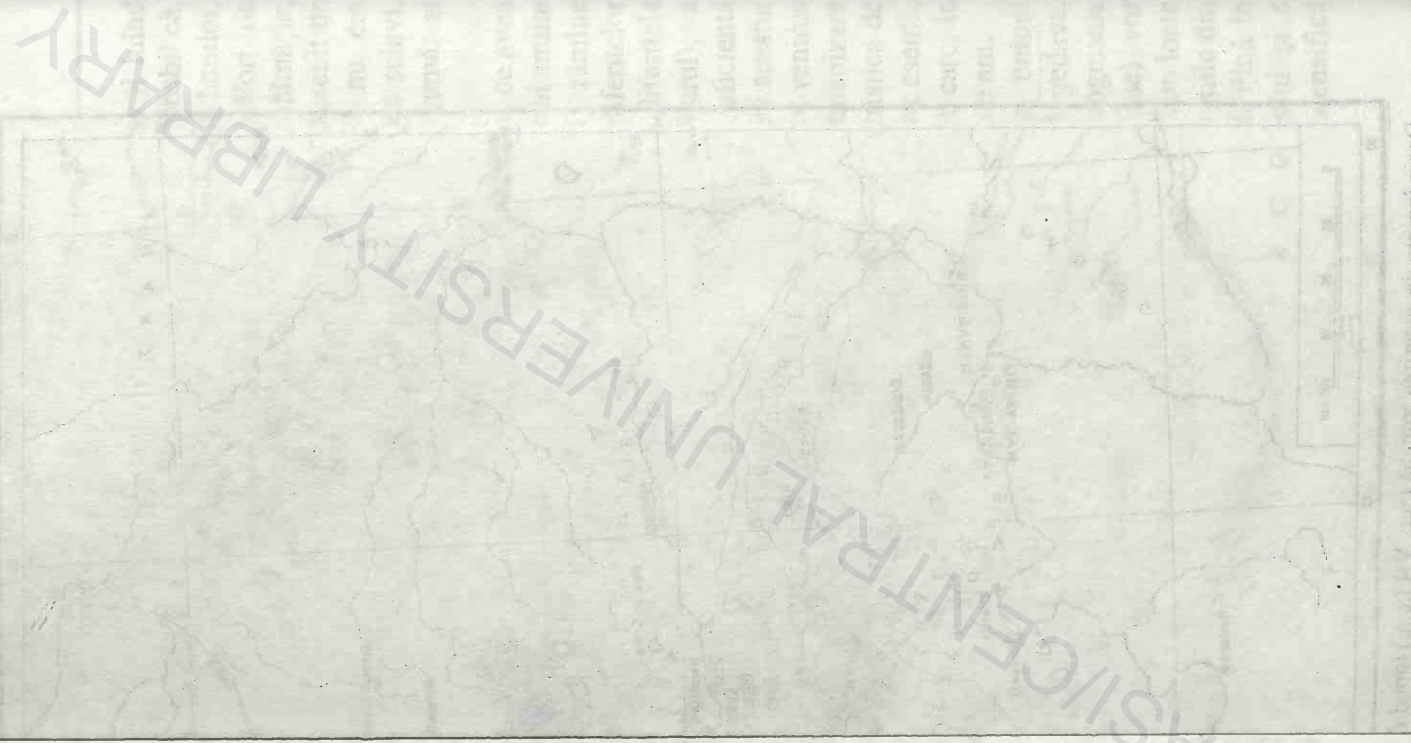

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

pătrunzînd denarul roman de argint. Progresul acesta va avea printre consecințe producerea și răspîndirea unor schimbări la nivelul proprietății, ceea ce va genera și amplifica diferențele sociale. Ca urmare, se va ajunge la impunerea unei noi organizări politice. În felul acesta, nobilimea va putea substitui puterii adunării poporului pe cea a adunării bătrînilor (o formă de Senat), din care se va alege un rege. Concentrarea puterii la nivel central va face ca această formă superioară de organizare să dezvolte capacitatea de a concentra o armată exersată, care să respingă prin luptă pretențiile unei armate adverse. În plan politic, regele rămîne mereu în concurență cu clasa din sînul căreia este ales (ori din milocul căreia se impune), fiecare tinzînd să acapareze cît mai multă putere. De altfel, chiar primul mare rege unificator, în anul 44 î.e.n., după mari realizări, va cădea precum rivalul său, Cezar.

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

2. Etnogeneza românilor

2.1. Contactele preliminare care au facilitat procesul romanizării. Creşterea puterii romanilor în lumea antică, întărirea Imperiului şi expansiunea sa în zona balcanică vor contura noi echilibre de putere în zonă. Nevoile Imperiului în această zonă generează felurite contacte, în general de tatonare, fie diplomatice, fie sub forma unor lupte de mică amploare. Toate acestea, însă, atestă că geto–dacii reacţionează ca un popor unit printr–o puternică legătură de sînge care, în faţa unui pericol ce–i ameninţa existenţa, ştie şi reuşeşte să se concentreze asupra intereselor sale vitale. Mai mult decît cuceririle şi apoi incursiunile prădătoare şi hărţuitoare pe care daco–geţii le exercitau asupra zonelor de la sudul Dunării, pe romani îi deranja existenţa unei mari puteri într–o zonă care deja reprezenta un centru de interes strategic pentru romani. În plus, anumite necesităţi, în primul rînd politice şi militare, apoi economice, impuneau o nouă expansiune.

După Burebista, următoarea personalitate importantă, care se afirmă şi al cărei nume rămîne fixat în Istorie, este Decebal. El reface unitatea pierdută a dacilor (mai aproape de graniţele actuale ale românilor, decît de cele din vremea lui Burebista) şi intră în conflict cu Imperiul. Faptul că gîndurile acestui rege dac erau altele decît cele ale ilustrului său predecesor, felul în care privea Decebal la Imperiu fiind sensibil diferit de cel în care se raporta Burebista la aceeaşi realitate, trebuie coroborat cu situaţia diferită în care se afla acum Imperiul, mult mai sigur de stabilitatea sa în alte zone, avînd timp să privească spre graniţa de nord, hotărît să rezolve noua problemă, asigurîndu–se atît împotriva năvălitorilor de aiurea, cît şi împotriva vecinului devenit duşman periculos. Decebal a rămas în istorie ca un diplomat abil, pregătit mereu pentru negocieri avantajoase pentru ai săi, capabil să creeze situaţii de care să profite, dar şi

ca un bun strateg, general viteaz şi hotărît în acţiuni. El este astfel remarcat de romani încă de pe vremea confruntărilor cu Domiţian, pe care, în realitate, acesta din urmă le pierde. Deşi direcţiile promovate de Burebista erau altele decît cele prioritare pentru Decebal (primul se putea gîndi la expasiunea spre sud, la discuţii de pe poziţii de egalitate cu Imperiul, celălalt, adaptat la noile realităţi cărora trebuia să le facă faţă, dorea să-şi conserve teritoriul, independenţa şi demnitatea), în general, activitatea diplomatică dezvoltată de geto-daci a fost destul de bogată.

Cucerirea traiană va veni la capătul unor eforturi susţinute şi anevoiase din partea Imperiului, sub conducerea directă a lui Traian care, spune Dio Cassius, a dat dovadă de multă chibzuinţă înţelegînd că avîntul şi vitejia nedublate de o tenacitate prudentă nu vor folosi în Dacia. Gesturile de după cucerire, ale acestui împărat, încă plin de cumpătare, arată importanţa noii cuceriri, dar, în mod indirect, şi resursele noii provincii. Astfel, în spectacolele ce au durat o sută douăzeci şi trei de zile, au luptat aproximativ zece mii de gladiatori, fiind ucise în jur de unsprezece mii de animale sălbatice şi domestice. Deosebit de semnificativ pare a fi şi faptul că, cu acest prilej, sosesc la Traian tot felul de soli, chiar şi dintr-o zonă precum cea locuită de inzi. De această dată (106-107), victoria romană rămîne definitivă şi, cu toate că spiritul de independenţă se manifestă sporadic şi cu intermitenţă la diferite grupuri ale populaţiei autohtone din Dacia, mai cu seamă sub forma unor răscoale, procesul romanizării se va desfăşura într-un ritm susţinut.

Rămîne uimitor de mare numărul inscripţiilor romane găsite în Dacia. Astfel, la totalul de aproximativ 23000 de inscripţii latine descoperite pe teritoriul de limbă latină din sud-estul european, Dacia contribuie cu aproximativ 2700 de inscripţii, număr depăşit doar de Dalmaţia şi Pannonia Superior. Numărul inscripţiilor este ridicat, deoarece trebuie raportat la o

perioadă de aproximativ 150 de ani. El indică, aşadar, nu doar un numeros element roman prezent în provincie, ci şi intensitatea procesului de romanizare.

Stăpînirea efectivă a romanilor în Dacia a durat cinci–şase generaţii, aproximativ 165 de ani. Spre deosebire de alte provincii, Dacia pare a se fi romanizat mult mai repede, într–un proces ireversibil. Prima parte a afirmaţiei, însă, este superficială şi subiectivă. În anul 29 î.e.n. fusese cucerită zona dintre Balcani şi Dunăre, care va căpăta denumirea Moesia, după anul 35 î.e.n. Augustus subjugă definitiv pe iliri, între anii 12–10 î.e.n. hotarele Imperiului extinzîndu–se pînă la Dunăre. În 86 e.n. Moesia este divizată în Moesia Superior şi Moesia Inferior, lucru care se va petrece în perioada 102–107 cu Panonia.

Cucerirea traiană va fi precedată de o serie de evenimente petrecute la sudul Dunării, care atestă preocuparea romanilor în ceea ce priveşte întărirea dominaţiei în zonă. Alături de romani şi de populaţiile romanizate sau în curs de romanizare din zonă, la aceste evenimente iau parte şi populaţiile de la nordul Dunării. În principal, două sînt constantele care domină perioada şi spaţiul de care este vorba: relaţiile comerciale neorganizate şi frecventele invazii ale geto–dacilor în Imperiu.

> Este semnificativă ştirea care apare la Strabon, unde se arată că s–a strămutat populaţie de la nord la sud de Dunăre, cam 50.000 de geţi (neam care, se spune, vorbea aceeaşi limbă cu tracii). Este vorba despre o acţiune de prin anii 11–12 e.n., prin care se urmărea crearea unei regiuni nelocuite, spre a se asigura frontiera romană. Ştirea este atestată arheologic printr–o încetare a vieţii pe o zonă din Cîmpia Munteniei (Zimnicea, Popeşti). Faptul acesta arată că Dunărea nu constituia o barieră de netrecut, mai mult, trecerile fluviului nu se făceau doar dinspre nord, pentru a jefui zona de la sud. Imperiul putea întreprinde, la rîndul său, acţiuni care să vizeze chiar pe locuitorii unui teritoriu ce nu–i aparţinea.

Starea aceasta, destul de veche şi menţinîndu–se pînă la cucerirea traiană — şi chiar după aceea, sub anumite forme şi venind dinspre dacii liberi —, va favoriza contactele, la diferite

nivele şi de diferite intensităţi, dintre autohtonii de la nordul Dunării şi romani. Civilizaţia superioară a romanilor a dominat şi această parte a sud–estului european, aşa cum, la început, dominase Peninsula Italică, apoi sud–vestul european şi alte zone cucerite de romani. Prin contactele pe care le avea cu ariile de la sudul Dunării, de fapt, cu Imperiul, Dacia a cunoscut şi resimţit influenţa latină încă înainte de primul deceniu al secolului al II–lea e.n., cînd a fost cucerită din punct de vedere militar, politic şi administrativ. Relaţiile de ostilitate dintre romani şi geto–daci nu au fost cele caracteristice vecinilor care nu se cunoşteau, cele dintre două civilizaţii complet diferite şi opuse, între care nu existaseră interpenetraţii şi care se aflau pe poziţii ireconciliabile. Dimpotrivă, datorită întrepătrunderilor dintre geto–dacii autonomi, oarecum autarhi, şi romanii mereu în expansiune — Dunărea neconstituind o limită, fie şi numai dacă se au în vedere contactele comerciale neorganizate, dar intense prin frecvenţă şi profunzime, dintre cei de la sudul şi nordul Dunării —, faptul că romanii s–au manifestat ca un popor copleşitor prin forţa civilizaţiei sale (cu care dacii luaseră contact şi a cărei forţă de a se impune o cunoşteau prea bine), plin de vitalitate asimilatoare, a făcut ca relaţiile dintre aceştia şi geto–daci să se dezvolte ca unele de adversitate, caracteristice la două popoare aflate pe treptele diferite de civilizaţie, cu nivele de dezvoltare deosebite. O parte a relaţiilor dintre Imperiu şi Dacia a fost determinată de rolul cuceritor pe care romanii şi–l asumaseră în istorie, opus celui de popor care voia să–şi afirme şi exercite autonomia, caracteristic poporului geto–dacilor.

Din acest motiv este necesar să se facă distincţia dintre un popor îndărătnic, refractar oricărui element care ar veni de la cuceritor, chiar dacă este vorba despre o civilizaţie superioară, şi un popor care este deschis la tot ceea ce reprezintă un progres al civilizaţiei şi culturii materiale, dar nu poate suporta nici o formă de aservire, oricît de subtilă şi de uşoară. Este cunoscut, spre exemplu, faptul că relaţia dintre romani (şi romanici, în general) şi germanici, nu a fost una de respect reciproc. Cei care vor lupta cu

insistență pînă la ruina Imperiului şi vor intra triumfal în Roma vor fi germanicii care, prin Odoacru vor detrona ultimul împărat roman (al cărui nume, ca o ironie a soartei, alătura trecutul glorios al Romei de ceea ce devenise: Romulus Augustulus). Cu toate acestea, germanicii învingători nu urmăreau decît înlăturarea romanilor, dar fără abandonarea elementelor de civilizație şi cultură edificate de aceştia. Acțiunea germanicilor avea drept scop simpla înlocuire a unor oameni şi nu a unei civilizații. Venind la Roma, Odoacru şi cei care au urmat, au adoptat modul de viață al romanilor (cu calitățile şi viciile acestuia).

Tot astfel, numeroasele revolte ale dacilor, care au fost un element constant de-a lungul stăpînirii romane, nu vizau civilizația romanilor şi nu porneau dintr-o idiosincrasie funciară. Revoltele dacilor, întocmai precum incursiunile din Imperiu, de dinainte de cucerirea traiană, erau îndreptate împotriva unui stăpînitor, împotriva cuiva care împiedica viața autonomă, aşa cum încercările anterioare cuceririi (incursiunile armate, subtilitățile diplomatice ale lui Decebal) arată, mai curînd, ca nişte tentative de îndepărtare a pericolului ce amenința aceeaşi trăsătură fundamentală a geto-dacilor: nevoia de autonomie.

Pe modelul grecilor care, încă din secolul al VII-lea î.e.n., transformaseră Dunărea, de la gurile ei pînă la confluența cu Siretul într-un fluviu grecesc, asigurînd comerțul cu interiorul (de a cărui cucerire grecii nu au fost niciodată interesați, punctul lor de interes constituindu-l mai ales țărmurile), romanii îşi vor consolida, în secolul I e.n., stăpînirea pe Dunăre. Deținînd Dobrogea (Scythia Minor), Dunărea şi Moesia, romanii construiesc, alături de excelentele lor căi de comunicație, un sistem complex de centre (fortificații, castre, puncte vamale) care fac din Dunăre un fluviu roman. O consecință a acestei stări de lucruri este că garnizoanele de pe malul drept, alături de oraşele aşezate pe marile drumuri de circulație (Scupi, Naissus, Serdica etc.) vor deveni centre de romanizare a zonei de la sudul Dunării. Micii comercianți, factori de răspîndire a civilizației romane, ridică gradul de permeabilitate a populației de la nordul Dunării față de civilizația romană, generînd un teren propice acțiunii romanizatoare intense, din perioada cuceririi romane a

Daciei. Într–o oarecare măsură, elementele prin care Roma îşi copleşea ţintele acţionaseră deja asupra teritoriilor de la nordul Dunării, cu care Imperiul intrase în contact. Romanitatea, cu toate componentele ei, limba, mentalitatea, civilizaţia etc., nu reprezentau nicicum nişte necunoscute pentru cei de la nordul Dunării, relaţia dintre Imperiu şi nordul Dunării nefiind una de adversitate ireconciliabilă. La nivel comercial, relaţiile cu zona romanizată de la sudul Dunării erau destul de active.

În alt plan, fiii celor mai înstăriţi şi ai nobilimii locale călătoreau, în Imperiu pentru studii şi comerţ. Revelator, în sensul relaţiilor dintre daci şi romani înainte de cucerirea traiană, este şi faptul că, în urma păcii cu Domiţian (împăratul care, între anii 87–90 e.n., luptă, fără mare succes, cu dacii care invadau Moesia), Decebal se recunoaşte, formal, client al Imperiului şi, în afara banilor, primeşte un număr de arhitecţi şi ingineri spre a–i folosi în Dacia pentru nevoile regatului. În sfîrşit, după Dio Cassius, Suidas arată că existau soldaţi romani care fugeau la Decebal, fenomenul fiind destul de serios încît s–a instituit o pedeapsă severă pentru această dezertare.

> De fapt, cazurile acestea (care nu erau deloc izolate şi puţine, din moment ce Imperiul ajunsese să instituie o pedeapsă pentru a stopa un fenomen ale cărui cauze se aflau chiar în Imperiu) trebuie corelate cu cele al căror subiect erau robii şi săracii. Marea criză a Imperiului, de la sfîrşitul secolului al III–lea, va fi anunţată de felurite fenomene, printre care şi acesta. Robii fugeau de sclavie (în Dacia nu era sclavie), săracii de condiţia precară în care se aflau (în Dacia nu erau impozite), soldaţii fugeau datorită unor condiţii dificile. În adevăr, toţi aceştia aparţineau unor categorii care resimţeau, primele şi cu cea mai mare acuitate, toate fluctuaţiile negative petrecute la nivel economic şi administrativ. Pentru aceştia, viaţa devenea insuportabilă în momentele în care clasele superioare traversau perioade de strîmtorare.

Toate contactele preliminare cu Imperiul au facilitat pătrunderea elementului roman, sub toate formele sale, în Dacia şi au creat condiţii propice ca romanitatea să reprezinte un

element familiar, un mediu civilizat propice evoluției geto–dacilor.

2.2. Cucerirea traiană și romanizarea geto–dacilor. Limitele Daciei traiane vor cuprinde Banatul, Ardealul pînă la Apuseni, inclusiv, Oltenia cu părțile din Muntenia vecină, fără Crișana, Maramureș, Ardealul de la nord de Hășmașul Mare.

După cucerire, Traian se comportă nu doar ca un conducător militar care vrea să–și asigure noua cucerire, ci și ca un administrator care voia să extindă realmente Imperiul, să statornicească aici o viață romană. Astfel că împăratul reface și întărește vechile cetăți și așezări dunărene, întemeiază cetăți noi de–a lungul Dunării și în stînga acesteia, construiește drumuri — căi comerciale și militare, unele cu caracter strategic pentru noua geografie a zonei și a Imperiului —, întemeiază orașe romane. Aceste centre, cu caracter roman, așezate în puncte strategice, vor fi animate de populația romană adusă din Imperiu și care va facilita adaptarea cuceriților la viața romană. În general, se constată, cel puțin pentru o vreme, că Imperiul, prin preocupările lui Traian, se concentrează asupra noii provincii. Împăratul dedică multă energie creației sale, înțelegînd să facă din Dacia nu un simplu cordon de apărare, ci o zonă puternic dezvoltată a Imperiului. Mult mai tîrziu, la doi ani după ce va recunoaște cetățenia romană celor născuți în Imperiu, Caracalla însuși va vizita Dacia, în 214 e.n., ocazie cu care va merge pînă la castrul cel mai nordic al Daciei romane, Porolissum.

Cum era și firesc, după cucerirea traiană, dat fiind sistemul exersat prin care romanii își atrăgeau o bună parte a populației cucerite, toate tehnicile și strategiile păcii romane au acționat. După cucerire, geto–dacii își vor alege soarta. Cei care se vor adapta la noua viață, impusă de romani, trăind alături de aceștia, rigorile unei alte civilizații, vor cunoaște și binefacerile unei civilizații superioare. Această parte a populației autohtone va participa la viața romană, principala consecință fiind

romanizarea ei.

Primii care au înțeles că războiul s–a încheiat și că este vremea coabitării cu romanii, că istoria celorlalte provincii se repetă cu o forță inexorabilă, probabil că au fost cei care altfel ar fi avut de pierdut. Clasa mijlocie și o parte a clasei de sus, au înțeles că pot contribui la crearea unei vieți prospere în măsura în care acceptă termenii noii civilizații și ai noii administrații. Mai mult, s–a înțeles că adaptarea la noua situație este condiția, nu atît a supraviețuirii, cît a recîștigării unor privilegii vechi și a dobîndirii unora noi. Fără a fi lipsit de asperități, procesul de romanizare produs la clasele superioare, în zone urbane, dezvoltate, a constituit o cale prin care aceștia s–au integrat vieții romane estompînd treptat diferențele naționale și de civilizație. Chiar dacă zonele rurale și clasele inferioare, slab dezvoltate ori cu posibilități reduse de dezvoltare, chiar în noile condiții, au opus o oarecare rezistență la romanizare, și la acest nivel romanizarea s–a produs pe căi specifice, precum în celelalte provincii romane. Dar romanizarea celor dintîi a fost importantă și pentru că, după obiceiul roman, mulți dintre aceștia au dobîndit astfel acces la diferite demnități. De la acel nivel s–a interacționat apoi clasele inferioare, de data aceasta, în calitate de agenți modelatori, care răspîndeau și uniformizau noua limbă și noua civilizație.

Descoperirile arheologice indică un progres consistent, dat de participarea la viața romană. Pentru secolul al II–lea dacii sînt atestați la Drajna de Sus, pentru următorul secol la Chilia (Teleorman), Bucureşti, Poieneşti (Vaslui), de asemenea, la Comalău, Cristeşti (Mureş) etc., apar urme ale dacilor din perioada romană. În aproximativ 100 de puncte de pe teritoriul Daciei romane descoperirile arheologice au evidențiat existența de urme de cultură materială și spirituală datînd din secolele al II–lea — al III–lea e.n.; descoperirile se referă la elementele caracteristice dacilor aflați sub stăpînire romană, cultura

materială fiind tipic romană. Dintre aceste puncte, cîteva zeci reprezintă localități, mai ales rurale. Se pot menționa printre localitățile anterioare anului 271: Archiud, Bratei, Iernut, Noşlac, Obreja, Sebeş, Soporul de Cîmpie, printre cele de după 271: Coromlău, Micia, Răcari, care vor dura pînă în secolul al IV–lea. Cimitire de incinerație s–au descoperit la Iernut, Lechința de Mureş şi Soporul de Cîmpie (secolul al III–lea), ele fiind anterioare retragerii romanilor şi, prin numeroase caracteristici de cultură materială, identice cu cele de dinainte de cucerire; aceste morminte, aparținînd în mod cert populației autohtone, reflectă un anumit nivel de dezvoltare a autohtonilor sub romani. La Căşolț se află o necropolă daco–romană de incinerație, cu tumuli, conținînd vase provinciale dace, ca la dacii liberi de odinioară. Tot acolo s–au găsit diferite obiecte de podoabă, caracteristice civilizației geto–dace, monede imperiale şi dacice care acoperă o perioadă de timp mai întinsă, situată între limitele cuceririi romane. În general, descoperirile arheologice, privind ceramica, uneltele, elementele cu funcție decorativă trimit către lumea dacică şi arată că procesul de romanizare nu s–a produs prin lepădarea bruscă a vechilor deprinderi de civilizație şi cultură materială.

Dacii care nu s–au adaptat la viața orăşenească romană au avut mai multe opțiuni. O parte a acestora a putut rămîne în vechile vetre, ducînd o viață mai mult sau mai puțin influențată de noul context. Oarecum retrasă, această parte a populației s–a romaniza mai lent, dar în cadrul aceluiaşi proces ireversibil. O altă parte, neîmpăcată, îşi căuta rostul prin Imperiu sau printre barbari, unii dintre ei fiind colonizați — de teama unor răscoale — şi duşi în alte provincii, ca soldați. O altă parte a dacilor s–a integrat în masa dacilor liberi.

În felul acesta, cei care nu se vor refugia de pe teritoriul strămoşesc, dar nici nu se vor lăsa supuşi, cel puțin pentru început, în numeroase rînduri au provocat răscoale de eliberare,

destul de dese şi culminînd cu cea de la moartea lui Traian (117–118). Se pare că intensitatea acestora va scădea treptat, viaţa romană estompînd tensiunile şi generînd, prin roadele sale, o altă mentalitate.

Ceilalţi, care după înfrîngere se refugiază în ţinuturile dacice din exteriorul noii provincii, precum şi dacii liberi, au reprezentat element autohton care, pe timpul stăpînirii romane, a intrat în relaţii cu romanitatea şi cu dacii în curs de romanizare. Ei vor forma elementul autohton susceptibil de romanizare. De altfel, cuceritorul nu s–a manifestat ca un distrugător ori ca un factor care ţinea cu orice preţ supunerea populaţiei dacice. În Cîmpia Munteniei, la sfîrşitul secolului al III–lea şi în următorul secol sînt atestate arheologic aşezări ale dacilor liberi. În zonele unde cucerirea romană nu s–a extins, la est de Carpaţi, în actuala Moldovă, carpii sînt atestaţi, de asemenea în nordul teritoriului, dar şi în interiorul arcului carpatic. La nivel lingvistic, romanitatea s–a extins, încă înainte de retragerea aureliană, prin acea varietate de latină de circulaţie, numită *Verkehrssprache*, în urma unor contacte dintre dacii liberi, pe de o parte, şi dacii romanizaţi, în special, dar şi romani, pe de altă parte. Aceste contacte se petrec la confluenţa dintre zone precum: Bucovina, Moldova, Basarabia, o bună parte din Muntenia, mai puţin Crişana şi Maramureş, şi zonele romanizate. Ca în multe alte cazuri, influenţele de civilizaţie — cărora nu li se poate rezista la contacte repetate şi intense —, vor fi precedat pe cele de ordin lingvistic, netezindu–le astfel calea. În felul acesta, se poate spune că o parte a populaţiei geto–dace rămase în afara provinciei a suferit un proces asemănător celui pe care l–au suferit dacii rămaşi în provincie, dar situaţi în zone retrase.

Alături de schimbările operate, cum ar fi localităţi nou înfiinţate, se pare că romanii duc o politică prin care încearcă eficientizarea zonei, potenţarea resurselor fără a dezorienta pe autohtoni, fără a le forţa limitele de adaptabilitate. O mare parte

a aşezărilor urbane şi rurale, pe care romanii le vor face să prospere aducîndu–le la nivelul celor din Imperiu, îşi vor păstra vechile nume (pe care romanii le–au aflat de la cei care le utilizau dintotdeauna): *Porolissum*, *Napoca*, *Potaissa*, *Apulum*, *Ampelum*, *Germisara*, *Tibiscum*, *Arcidava*, *Dierna*, *Drobeta*, *Sucidava*, *Cumidava*, de asemenea, în ceea ce priveşte hidronimia: *Alutus*, *Argesis–Ordessos*, *Crisius*, *Dunărea*, *Hierasus*, *Marisius*, *Samus*, *Tibicus*. Apariţia inscripţiilor latineşti care conţin nume dacice arată că autohtonii sînt atraşi în noile activităţi iniţiale de romani. De asemenea, se pare că suprafeţele agricole deja existente au fost în continuare utilizate, altele nemaifiind create (faptul acesta se datorează, mai curînd, unei lipse de interes a romanilor în această direcţie, lipsind intenţia de a face din Dacia un furnizor de produse agricole).

Provincia romană, însă, nu era alcătuită doar din element roman şi dacic. Ca peste tot în Imperiu, un segment de populaţie, nu foarte numeros, îl constituiau alogenii goţi, sarmaţi etc. Sub aspect etnic, cantitatea aceasta era neglijabilă, participînd, însă, la viaţa provinciei în general, limba pe care sînt cu toţii nevoiţi să o folosească este latina. Aceşti alogeni, au exercitat o presiune indirectă, în sensul romanizării, cel puţin la nivel lingvistic şi formal, a autohtonilor din Dacia.

> Omogenitatea realizată are ca principală premisă şi bază diversitatea. Aparent paradoxal, o limbă precum, latina, o civilizaţie precum cea romană, s–au manifestat mult mai unitar decît limbi şi civilizaţii care nu au cunoscut contacte şi evoluţii de amploarea celor cunoscute de civilizaţia romanilor. Fără a confunda unitatea cu conservatorismul, explicaţia faptului constatat s–ar putea afla tocmai în destinul pe care însăşi Roma şi l–a creat şi asumat. Adunînd laolaltă variate populaţii, de limbi şi civilizaţii diferite, ea a reuşit, într–o măsură apreciabilă, să le impună modelele sale, limba şi civilizaţia sa, fapt care a făcut ca singurul mijloc prin care aceste populaţii să se recunoască să fie latina şi civilizaţia romană. Preţul plătit (căci Roma, la rîndul ei, a suferit în urma repetatelor acţiuni asimilatorii) a rămas, de fiecare dată, unul care nu–i afecta esenţa.

La nivel social se petrec o seamă de schimbări, printre care apariția unor noi clase, precum cele ale meseriaşilor, medicilor, arhitecților şi inginerilor, ori a artiştilor. Aşezările noi şi restructurarea celor vechi, crearea unei infrastructuri tipic romane (clădiri publice, terme, băi, amfiteatre, drumuri, edificii militare, temple), vitalizează provincia racordînd–o la Imperiu şi la Roma, care a preferat întotdeauna să domnească peste oameni liberi, cu inițiativă, şi nu peste sclavi. Noua ordine, introdusă treptat va schimba fundamental modul de viață şi mentalitatea locuitorilor provinciei, va aduce un suflu nou în zonele imediat învecinate şi necucerite.

Centrele romane se vor înconjura, datorită prosperității, de meseriaşi, negustori şi felurite categorii de prestatori de servicii. Ca peste tot în Imperiu, un rol important în viața cetății îl vor juca „oficialitățile" (administrația, o parte a armatei). Armata era mai numeroasă decît în alte locuri deoarece provincia prezenta, în continuare, pe lîngă un anumit pericol intern, dezavantajul de a se afla în vecinătatea a trei neamuri ostile (carpii, goții şi sarmații), doar granița de sud fiind asigurată. De aceea, pe lîngă cele două legiuni pe care romanii le aveau în Dacia (Legiunea a XIII–a Gemina, şi Legiunea a V–a Macedonica), vor fi prezente numeroase trupe auxiliare. Alături de aceştia, însă, nenumărați oameni liberi, aduşi din Imperiu, sau veniți din proprie inițiativă (o colonizare particulară, aşadar), nu vin ca stăpîni, ci în calitate de colaboratori, care muncesc alături, împreună cu indigenii. O parte a minerilor, spre exemplu, este adusă sau vine din Dalmația. Asemănător oraşelor, taberele militare sînt capabile să polarizeze în jur felurite categorii de oameni, locuind în aşezările numite *canabae*. Se pare că taberele militare erau, în general, datorită unor caracteristici intrinseci, vecinătăți deosebit de căutate de anumite categorii de populație. Prin îndatoririle sale, de altfel, armata era un factor activ, implicat în viața de zi cu zi a cetății.

Implicarea intereselor financiare din afara Imperiului (chiar campania lui Traian fusese finanțată, în parte, de către particulari) nu va înceta după cucerire, această investiție fiind, întreținută strategic. Deşi Dacia nu a reprezentat un exportator important pentru Roma, valoarea cuceririi poate fi judecată, în mod indirect, privind la felul în care provincia a fost racordată la viața imperială, dincolo de dezvoltarea de relațiilor comerciale externe (concretizate prin exporturi) şi interne (pentru întreținerea pieței locale), pe care Imperiul le–a stimulat aici.

Dacia nu a avut o soartă şi un tratament diferite de cele întîlnite în cazul celorlalte provincii romane. Aceasta a reprezentat o provincie în care romanii s–au comportat după toate „regulile" deja stabilite în practica expansiunii lor. În mod firesc, în momentul respectiv al devenirii Imperiului, în contexul politic şi militar existent, Roma a fost nevoită, cu supleţea care o caracteriza în astfel de chestiuni, să întărească aici forţele colonizatoare şi militare, mai mult decît în alte zone. Atenția de care noua provincie a beneficiat urmează fidel motivele pentru care Dacia era rîvnită. Pentru Imperiu, Dacia a constituit o sursă medie de bogăție, dar, mai ales, cel mai înaintat bastion roman în *Barbaricum*, pentru împăratul cuceritor reprezentînd cea mai de seamă faptă prin care îşi va asigura nemurirea. Scopul cuceririi Daciei de către romani a fost, din punct de vedere politic, consolidarea stăpînirii romane la Dunăre, crearea unui puternic zid de apărare în calea năvălirilor diferitelor populații, nu în ultimul rînd geto–dace. Sub aspect economic, bogățiile Daciei, mai cu seamă cele subsolice, nu puteau lăsa nicicum indiferenți pe romani, ele constituind nu doar un puternic mobil al cuceririi, dar şi o răsplată a acestui uriaş efort, precum şi un bun pretext de a concentra în această provincie numeroase forțe. Criton, medic al lui Traian şi martor ocular la evenimente, mărturiseşte că Traian a adus din Dacia, după cucerire, cantități uriaşe de aur şi argint, lucruri de preț, turme, arme, 500.000 de

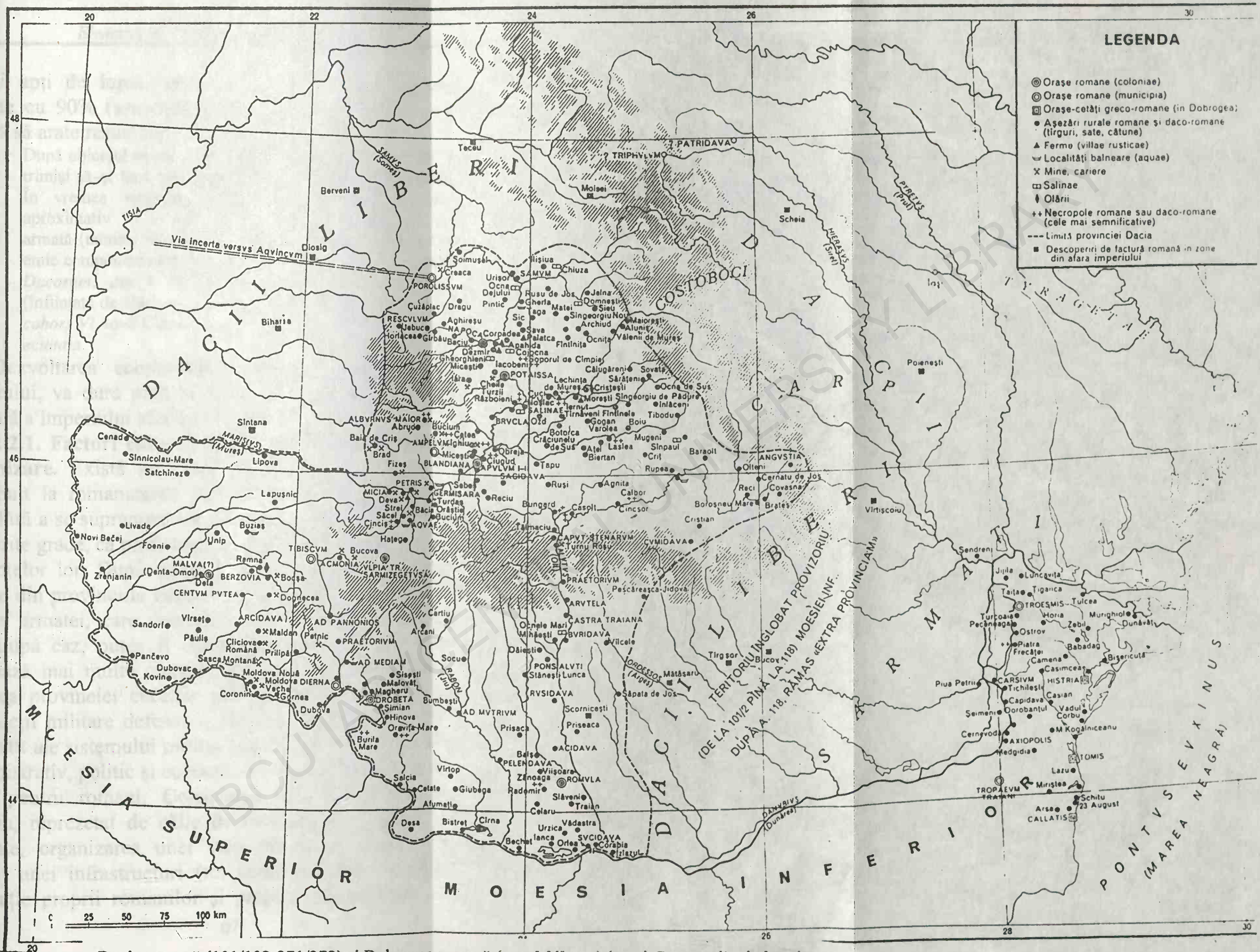

Dacia romană (101/102-271/272) și Dobrogea romană (sec. I-VI e.n.) (apud *Compendiu de Istorie a României*)

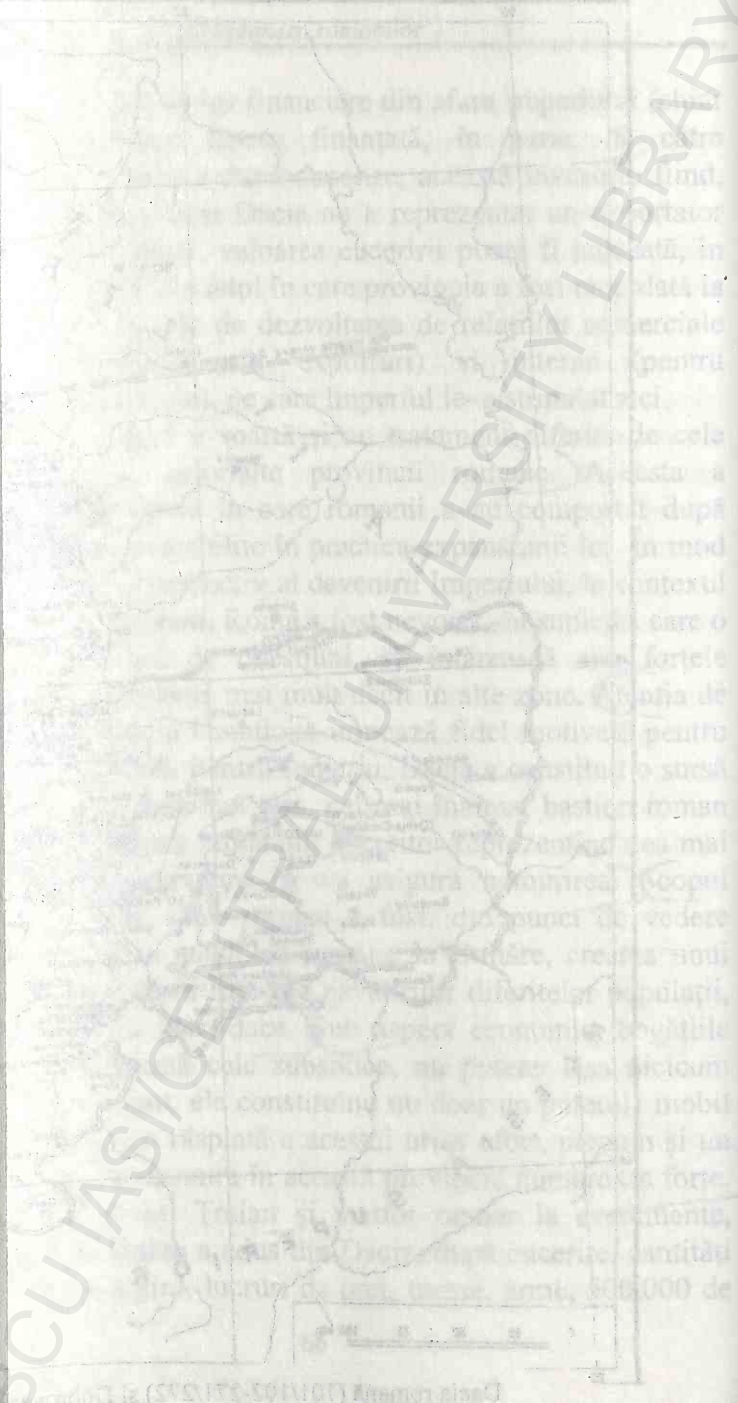

bărbaţi apţi de luptă, ceea ce — chiar reducînd cantităţile indicate cu 90% (aşa cum s–a procedat, de altfel) — este în măsură să arate resursele noii provincii.

După obiceiul roman, dintre băştinaşi se recrutau soldaţi care erau trimişi să–şi facă serviciul militar în alte provincii ale Imperiului. În vremea stăpînirii romane, au fost recrutate din Dacia aproximativ 15 unităţi. Se cunosc, astfel, nume de corpuri de armată (numele se refereau la zona de proveniență a elementului etnic component) atestate pînă în secolul al III–lea: *cohors I Ulpia Dacorum*, *ala I Ulpia Dacorum*, *cohors I Aelia Dacorum* (înfiinţată de Hadrian, atestată în 146, cu garnizoana în Britannia), *cohors VI nova Cumidavensium Alexandriana*, *cohors II Dacorum ecuitata*.

Dezvoltarea economică a Daciei, regiune integrată a Imperiului, va dura pînă la mijlocul secolului al III–lea, criza generală a Imperiului afectînd şi această provincie.

2.2.1. Factori care au acţionat în cadrul procesului de romanizare. Există mai mulţi factori care, ca peste tot, au contribuit la romanizarea provinciilor. Aceştia au acţionat în timp, fără a se suprapune total, cu intensitate diferită şi afectînd în diferite grade, ca profunzime şi ca răspîndire în teritoriu supus influenţelor lor. După caracteristicile generale ale modului de acţiune din provinciile cucerite, şi în Dacia se observă că, după venirea armatei, care cucereşte noul teritoriu al Imperiului şi care, după caz, putea fi consolidată ulterior, în provincie se instalează mai multe categorii de civili. Romanii organizează apărarea provinciei cucerite prin fortificaţii, diferite tipuri de construcţii militare defensive, instalează garnizoane etc. Nevoi reale, atît ale sistemului militar astfel extins, cît şi ale celui civil (administrativ, politic şi economic) impun îndeplinirea cerinţelor vitale pentru romani. Construcţia liantului dintre Roma şi Imperiu, reprezetat de căile de comunicaţie, rapide, sigure şi eficiente, organizarea unei vieţi civilizate, ceea ce necesita crearea unei infrastructuri (tot soiul de clădiri publice şi de civilizaţie proprii romanilor şi propice eficientizării activităţii

lor, apeducte, terme etc.), constituie activităţi care atrag populaţia cucerită şi–i oferă nu doar locuri de muncă, ci şi posibilitatea de a participa la edificarea unei vieţi civilizate, de care putea beneficia. Criton mărturiseşte asupra existenţei unui număr foarte mare de funcţionari, civili şi militari, aduşi din Imperiu în Dacia. Un aparat administrativ bogat trebuie să fi fost adecvat nu doar unui întins teritoriu, care promitea bogăţii, dar corespunzător unui teritoriu populat pe măsură şi căruia romanii intenţionau să–i aducă transformări profunde. Eutropius spune că Traian adusese în Dacia foarte mulţi locuitori din toate colţurile lumii romane, pentru a popula oraşele şi a cultiva cîmpurile, căci Dacia fusese secătuită de bărbaţi, în urma războiului. Criton explică oarecum pe *exhausta*, arătînd că atît de zdrobit a fost Decebal de Traian încît tot neamul ajunsese la vreo 40 de bărbaţi. (Chiar operată după ce s–au scăzut cei 500.000 de bărbaţi pe care se spune că Traian i–a adus în Imperiu, judecata are în vedere, probabil, numărul de capi ai familiilor aristocratice.) De fapt, secătuirea era una de ordin economic şi militar, fapt care poate fi perceput dacă se urmăresc acţiunile anterioare ale lui Decebal, care doar amînă un deznodămînt de neînlăturat.

Contactele pe care oamenii de rînd le aveau cu administraţia (în măsura în care viaţa lor le impunea asemenea contacte) şi care erau inevitabile în cazul în care indivizii voiau să participe la noua viaţă socială a comunităţii, apoi cu armata, au putut crea şi la clasele inferioare bazele apropierii de noua civilizaţie. Nu se poate afirma în mod deschis că romanizarea a constituit un obiectiv al Romei. Acesta era extinderea eficientă a teritoriului stăpînit (sau, cel puţin, controlat) de către Urbe, într–o zonă importantă din punct de vedere politic strategic şi economic. Controlul resurselor naturale şi umane, precum şi poziţia noii provincii reprezintă adevăratul obiectiv prim al cuceririi Daciei. Romanizarea a reprezentat, însă, o consecinţă

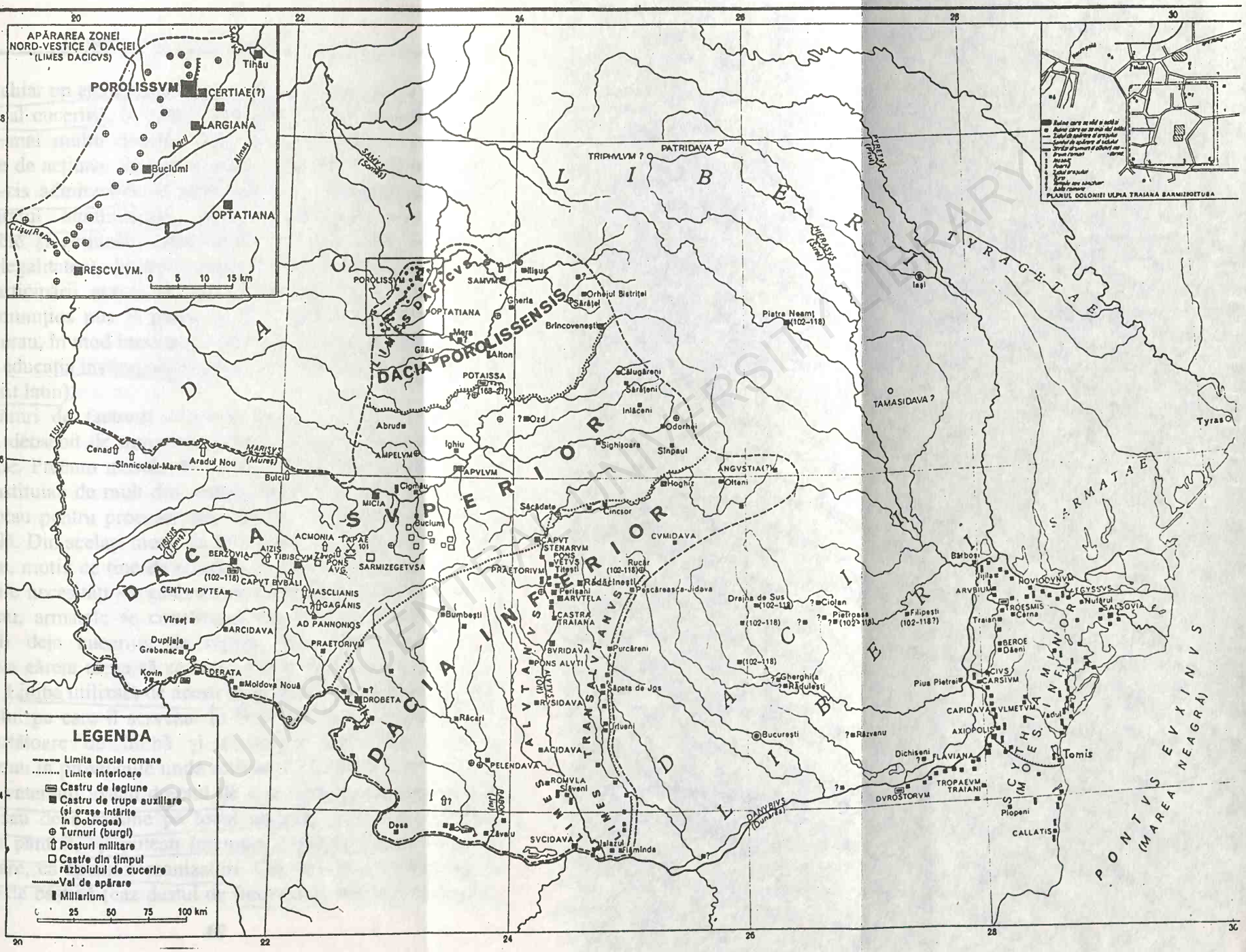

Armata romană de pe teritoriul Daciei (101/102-271-272) și al Dobrogei (sec. I-V e.n.) (apud *Compendiu de Istorie a României*)

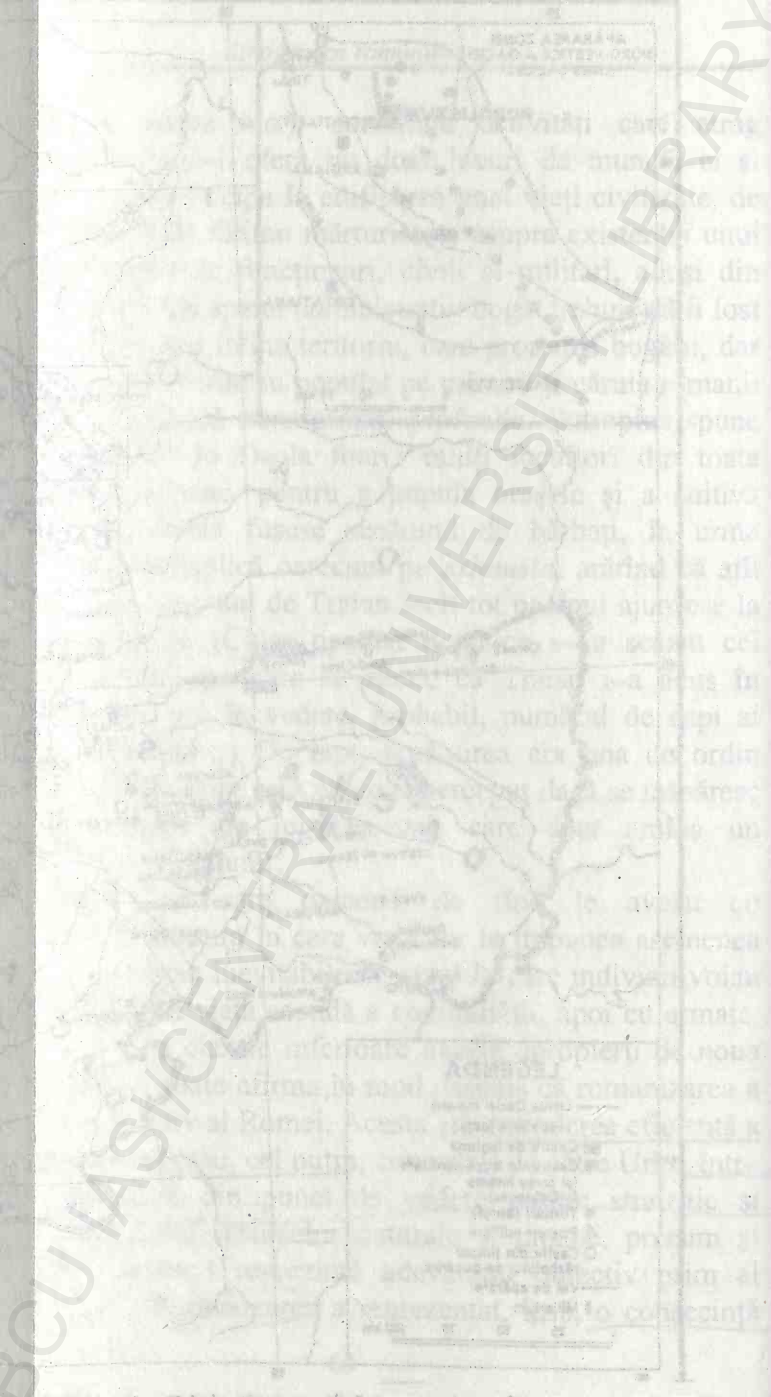

directă, chiar un element implicit al atingerii eficiente a primului obiectiv al cuceririi. În cadrul **factorului administrativ** se pot deosebi mai multe direcții, dacă se iau în calcul modalități specifice de acțiune. Se poate astfel vorbi despre o componentă propriu–zis administrativă (referitoare la contactele cetățenilor cu aparatul administrativ roman, cel care împuternicea inițiativele și acțiunile comunităților și indivizilor și care le asigura legalitatea), despre o componentă juridică (delimitată pe baza participării active la viața comunităților a unui aparat juridic minuțios pus la punct, a cărui limbă, ale cărui legi și cutume erau, în mod inevitabil, latine) și de una educațională (ce vizează educația instituționalizată și care avea loc în limba latină și în spirit latin).

Alături de factorul administrativ a acționat și **factorul militar**, deosebit de important prin forța sa de răspîndire și de penetrație. Precum masele de coloniști, armatele romane nu se mai constituiau de mult din cetățeni liberi din Urbe, proprietari care luptau pentru prosperitatea Cetății și, implicit, pentru cea personală. Din același motiv ca și în cazul celorlalte categorii de persoane, motiv ce ține de numărul tot mai mare de indivizi pe care noile necesități — generate de extinderea Imperiului — le impuneau, armatele se constituiau din indivizi provenind din provincii deja cucerite, de regulă mai îndepărtate de cea împotriva căreia urma să se lupte sau a cărei pază urmau să o asigure. Limba utilizată de acești soldați era, în mod firesc, cea a Imperiului pe care îl serveau. În felul acesta, armatele erau, și ele, purtătoare de limbă și civilizație latină, pe care le transportau în provinciile unde activau. La încheierea serviciului militar, veteranii aveau dreptul de a se întoarce pe meleagurile natale, sau de a rămîne pe locul unde au servit ultima dată, primeau pămînt, își puteau întemeia o familie și acționau, în continuare, ca agenți romanizatori. Cei care nu se întorceau în locurile de baștină (caz destul de frecvent în ultimele secole ale

latinei populare, datorită faptului că Imperiul căpătase o anumită omogenitate sub aspectul statutului cetățenilor din provincii, precum și datorită diferențelor de nivel economic dintre diferite provincii) îndeplineau același rol pe locurile unde serviseră ultima dată. Este de observat că, în cazul în care un asemenea cetățean roman se căsătorea cu o localnică a unei provincii în curs de romanizare, copiii nu aveau de ce să se încarce cu balastul dat de învățarea limbii materne, care nu folosea la nimic. Viitorul copilului intra în discuție doar dacă era îndeplinită cerința minimală a cunoașterii latinei, a felului în care funcționa sistemul roman. Factorul militar, așadar, a acționat în mai multe direcții și pe mai multe planuri, ca unul puternic implicat în viața provinciilor, caracteristic unor vremuri în care armata constituia o castă dar, prin caracteristicile de organizare a societății, exercita influențe asupra vieții civile cu care interfera. În sfîrșit, în Dacia romană, numărul trupelor a fost destul de ridicat încă de la început, însă, datorită situației locale, aici s–au adus trupe și mai tîrziu.

Deosebit de complex și important ca pondere, amplitudine și durată este **factorul spiritual–religios**. Acțiunea acestuia poate fi doar presupusă pentru perioada de după cucerirea traiană și, în general, pentru perioada stăpînirii romane. De regulă, factorul religios, manifestîndu–se, în special, sub forma creștinismului, este considerat ca fiind activ abia începînd cu secolul al IV–lea. Datele cunoscute asupra vechii religii a dacilor par să arate că, prin suficient de multe elemente caracteristice, judecînd retrospectiv și din perspectiva creștinismului, aceasta a putut constitui o formă care, prin unele elemente de conținut, a permis asimilarea cu relativă ușurință a creștinismului de către autohtonii din Dacia, destul de multe elemente ale religiei dacilor prezentînd similitudini cu elemente caracteristice creștinismului. Deși este de presupus că și pe perioada cuceririi romane, noua religie pătrunde pe canale

subversive în provincia de la periferia Imperiului, faptul rămîne destul de dificil de demonstrat. Pe de altă parte, dat fiind faptul că Dacia juca rolul de bastion de apărare a romanității, dinspre nord, fiind şi o sursă deloc neglijabilă de venituri, este greu de crezut că diferiții agenți care acționau în toate zonele Imperiului, ar fi ocolit o provincie prosperă. În aceste condiții, nu se poate nega cu hotărîre că Dacia, încă din vremea cuceririi romane, luase cunoştință de noua învățătură (în diferite grade şi la nivelul anumitor pături sociale), care putea găsi un sol fertil în spiritualitatea şi în sufletul dacilor care au putut fi mai comprehensivi față de numeroase elemente caracteristice creştinismului.

Creştinismul. De esență semitică, această învățătură va pătrunde în Europa prin centrul de civilizație al acesteia, prin lumea elenică. Făcînd o serie de necesare compromisuri, la nivelul structurilor şi al conținuturilor vechiculate, creştinismul a trebuit să beneficieze şi de un instrument capabil să-i poarte conceptele pe care le avea de fixat în mentalul popoarelor. În mod firesc, la început, rolul acestui instrument este încredințat limbii greceşti, ulterior apelîndu-se la latină, limbă ce va reuşi să mărească arealul pe care-l va cuprinde creştinismul. În afară de necesitatea noii religii, de a avea un vehicul lingvistic prin care să-şi transmită în mod adecvat şi convingător conținuturile, trebuie observat că problema lingvistică a creştinismului avea două aspecte. În primul rînd, multe dintre conceptele ce trebuiau vehiculate nu aveau corespondente în terminologia greacă şi latină, erau necunoscute; în al doilea rînd, aceste limbi dețineau deja terminologii religioase, cu alte cuvinte, exista deja un corpus de termeni consacrați şi care erau încărcați în consecință, cu conotații sacre, mistice sau oculte, dar care — lesne de înțeles — nu conveneau creştinismului. În felul acesta, primei dificultăți i se adăuga o capcană. Autorii creştini şi propovăduitorii creştinismului au sesizat aceste dificultăți şi au

găsit căi de a ocoli inconvenientele oferind soluţii care, prin viabilitate, şi–au dovedit eficienţa. Totodată, în încercarea de a străbate o cale ferită de astfel de impedimente şi capcane, s–a mai descoperit o componentă a celui de–al doilea aspect. Aceasta, mult mai ascunsă şi mai specioasă, se referea la stilul discursului filosofic şi religios păgîn, precum şi la limbajul folosit de acesta. Avînd în vedere auditoriul predilect (şi numeros) căruia trebuia să i se adreseze, publicul simplu, care prefera imaginile concrete, metaforele atrăgătoare dar uşor de descifrat, limbajul nepretenţios, cu o sintaxă lipsită de complicaţii, directă şi transmiţînd mesajul cu limpezime, creştinismul a căutat mereu expresia proaspătă, proprietatea termenilor, metafora lipsită de obscuritate şi cuvintele lipsite de încărcături şi conotaţii care ar fi asociat elementele de formă şi de conţinut ale noii religii cu cele caracteristice religiilor precreştine într–o simbioză care nu putea fi decît în defavoarea creştinismului. Noutatea şi prospeţimea noii religii, la început neferită complet de fenomene de sincretism religios, a putut să existe şi să dăinuie răzbătînd în minţile noilor convertiţi şi graţie limbajului adecvat.

Pătruns, foarte probabil, o dată cu populaţia din Imperiu, creştinismul poate fi considerat ca prezent în Dacia romană, firește, nu în mod oficial, introdus supravegheat şi organizat, dar liber, prin contacte, oarecum subversiv şi tolerat. Caracterul elementar al termenilor de creştinism moşteniţi de română, lipsa unei terminologii eclesiastice superioare par a sprijini o atare ipoteză. Izvoarele istorice abundă în mărturii precum cea a lui Sozomenos, care arată că, de pe vremea lui Gallienus şi, mai ales după aceea, apar condiţii favorabile pentru ca barbarii să primească învăţătura creştină, lucru pe care aceştia îl fac, ocazie cu care se adaptează la o viaţă mai civilizată şi mai bună. Avînd în vedere că Dacia era ultima provincie cucerită, este verosimil să se creadă că autorul avea în vedere, în primul rînd „barbarii"

norddunăreni. Fie că se referea la populația autohtonă romanizată, fie că se referea la celelalte neamuri (mai ales germanice) care trăiau în Dacia, mărturia atestă un proces în desfășurare, dar a cărui intensitate nu poate fi evaluată. Pe de altă parte, inscripțiile romane din această perioadă, cu nume caracteristice dacilor (*Brasus*, *Duras*, *Eptala*, *Tarasa*), sau cu numele dublu, dac și roman (*Aurelius Duda*, *Valeria Dula*), atestînd o fază a procesului de romanizare, nu conțin numele simplu, de botez, caracteristic creștinilor.

Pentru secolele al IV–lea — al VI–lea, mărturiile devin directe. Philostorgios arată că existau episcopi creștini în țara getică, în vremea lui Constantin cel Mare (332) punîndu–se bazele unei vieți liniștite la nordul Dunării, propice dezvoltării creștinismului. Tot Sozomenos, vorbind despre fapte din secolele al IV–lea — al V–lea, atestă unitatea și statornicia în credință și religie creștină a dobrogenilor subordonați episcopului de Tomis, chiar în fața unor presiuni precum cele ale împăratului Valens. În acest context, se pare că arianismul despre care este vorba cu privire la nordul Dunării, se referă la goți și la alte populații decît cea romanică. Cu toate acestea, nu există baze în virtutea cărora s–ar exclude consecința firească a acțiunii arianismului în zonă, care, așadar, ar susține că printre romanici nu au fost indivizi și comunități contaminate de arianism.

Destul de controversat sub aspectul etimologiei, rom. *Crăciun* poate fi derivat din lat. *creationem*. Sub aspect fonetic și morfologic, problemele care apar în acest caz sînt minore. Sub aspect semantic, etimologia acesta — sprijinită pe evenimentele religioase petrecute în această parte a Imperiului la începutul secolului al IV–lea — dă seamă de procesele de limpezire a doctrinei creștine care au frămîntat creștinătatea, mai ales pe cea orientală, legate de lupta dintre arianism și ortodoxie. Doctrina ariană susținea că Isus este creat, făcut și nu născut, de o esență diferită de Tatăl și este posterior, în timp, Tatălui.

Tot Philostorgios vorbește despre persecuțiile religioase

din vremea lui Athanarich (350), amintite fiind unele treceri de populaţie, din locurile părinteşti, la sud de Dunăre. Faptul atestă persistenţa relaţiilor dintre nordul şi sudul Dunării, dintre populaţii de aceeaşi limbă dar aflate sub stăpîniri diferite. De altfel, episcopul Niceta (care este mai probabil că a introdus în cadre organizate formele religioase de creştinism care deja existau la nordul Dunării, decît că a introdus creştinismul în Dacia) era sărbătorit în Dacia, el predicînd Evanghelia cu succes într–o zonă mai mare, din care făcea parte şi Dacia norddunăreană. Paulinus de Nola (secolul al IV–lea) va atesta acţiunea aceasta într–un fragment în care este limpede că nu se referă la goţi, huni, gepizi, slavi sau la alţi barbari, ci la romanicii din Dacia.

Populaţiei romanice de la nordul Dunării îi aparţin şi obiectele de cult paleocreştine din secolul al IV–lea şi provenind din Italia şi Africa de Nord, Siria şi Cappadocia. Aceste obiecte, precum şi cele care datează de după invazia hunilor, de data aceasta de proveniență orientală (coptă–egipteană) apar doar în limitele fostei provincii romane şi aparţin romanicilor; ele nu pot aparţine goţilor (cum se poate presupune pentru cele din Muntenia şi Moldova) deoarece ele nu însoţesc elementele de cultură materială caracteristice goţilor, dar şi pentru că goţii au fost păgîni pînă tîrziu în secolul al IV–lea. Ele nu pot aparţine nici ostrogoţilor de la Dunăre şi Marea Neagră, creştinaţi la sfîrşitul secolului al IV–lea, aceştia practicînd un creştinism de factură orientală.

Româna a moştenit din latină foarte mulţi termeni de creştinism, îndeosebi referitori la stadiul primitiv, fundamental, al noii religii. Prin schimbările fonetice pe care le prezintă termenii în discuţie, se observă vechimea lor în limbă, aceştia cunoscînd acţiunile celor mai vechi legi fonetice active în perioada caracteristică latinei dunărene şi de formare a limbii române. De asemenea, prin valorile cu care aceşti termeni apar

în limba română, precum şi prin realităţile către care unii trimit, ei reflectă evoluţia creştinismului în actualul spaţiu românesc, încă din perioada de dinaintea apariţiei limbii române. Unii termeni de acest fel, sînt de origine grecească, dar intră în limba română prin latină, aşadar sînt moşteniţi.

Rom. *ajuna* < lat. **aiunare*, care avea sensul 'a fi flămînd, a slăbi ca urmare a inanităţiei', apare în secolul al XVI–lea cu sensul 'a posti'; alături de acesta se mai întîlneşte *a flămînzi* pentru 'a ajuna'. Ulterior *a ajuna* se specializează pentru sensul religios, dar va fi serios concurat de echivalentul de origine slavă, care va deveni general: *a posti*.

Termenul *biserică* provine dintr–un lat. *basilica* (< gr. βασιλικὴ) şi redă atît sensul concret 'edificiu religios, consacrat Împăratului ceresc', cît şi pe cel de 'comunitate religioasă'. La origine, termenul grecesc desemna un edificiu laic, consacrat împăratului pămîntesc, după care, prin creştinarea termenului, se ajunge la sensul de mai sus. Pentru redarea conceptului 'adunare a creştinilor, comunitate religioasă' limba greacă utiliza ἐκκλησία, de unde latina împrumutase *ecclesia*, acesta fiind cuvîntul păstrat de celelalte limbi romanice. Româna nu va moşteni termenul abstract, dar va încărca cu acest sens şi termenul concret.

Un verb fundamental în creştinism, precum *a boteza* decurge din lat. *baptizo*, împrumutat din gr. βαπτίζω. Cuvîntul grecesc însemna 'a spăla, a scufunda în apă', abia prin uzul orientat, din cadrele noii religii, dobîndind valoarea 'act care reface gestul lui Ioan Botezătorul asupra lui Isus şi prin care, în urma unui ritual de purificare simbolică prin scufundare în apă sfinţită, este creştinată o persoană'. Sub aspect formal, este de menţionat că, foarte probabil, termenul românesc pleacă de la lat. pop. **battizo*. Totodată, prin intermediul unui asemenea cuvînt, latina dobîndeşte sunetul [z], care–i lipsea. La rîndul ei, româna, alături de achiziţia acestui sunet din latină, va dobîndi şi

sufixul verbal *–ez*.

Din ultima perspectivă, se cuvine menționat și *cottizo* < gr. κοττίζειν 'a avea curajul de a înfrunta zeii aruncînd zarul, a arunca zarul, a îndrăzni', care a dat rom. *cuteza*.

Lat. *commandare* 'a recomanda, a încredința', avea, încă în latină, un sens religios (deoarece *recomandarea* privea pe cineva și era făcută zeilor), putîndu–se referi la o persoană decedată, care era încredințată zeilor, dar și la un animal sacrificat pentru a atrage bunăvoința acestora. Cum se vede, cuvîntul reprezintă nu creștinarea unui termen neutru, ci, cel puțin, a unui termen deja religios, dacă nu cumva constituie chiar o urmă a unui cult păgîn. În textele secolului al XVI–lea, *a cumînda* și *cumîndare* apar cu sensurile 'a sacrifica', respectiv 'sacrificiu', cu referire la zeități păgîne. Probabil aceasta este motivul pentru care rom. *a comînda* și *comînd* 'a oferi o masă în amintirea unei persoane decedate', 'pomană' va fi mult mai ușor concurat de termeni de origine slavă: *pomană*, *praznic* etc.

Cuvîntul *creștin* (< lat. *christianus*), precum corespondentul din celelalte limbi romanice sau din albaneză, prezintă un fonetism (*șt* pentru *ș*) care ar putea arăta că termenul nu provine din stratul primitiv al latinei balcanice, ci că a fost ulterior influențat de forma cultă.

Un cuvînt deosebit de profund sub aspect semantic este *a (se) cumineca* (< lat. **comminicare*). În latina creștină, termenul avea sensul 'a se afla în comunicare și comuniune cu Divinitatea și cu comunitatea de credincioși'. Întrucît, la origine, sensul cuvîntului avea în vedere și cinele comune ale comunităților de creștini, el ajunge să fie utilizat pentru actul prin care creștinii primeau Divinitatea transsubstanțiată sub forma pîinii și a vinului. Așa cum s–a întîmplat în cazul multor termeni de origine latină, și acest cuvînt (păstrat în aria transilvană) ajunge să fie concurat de termeni de origine slavă și chiar să fie îndepărtat din limbă (în unele zone) sau marginalizat (în altele) în favoarea unor împrumuturi, precum *a pricestui*, sau calcuri,

precum *a împărtăşi*.

Redarea conceptului 'spirit malefic' se face, în limba română, printr–o metodă destul de primitivă, acest spirit fiind imaginat corporal, hiperbolizat: rom. *drac* (< lat. *draco* < gr. δράκων 'şarpe uriaş, balaur').

> Româna nu a moştenit termenul care exprimă complexitatea conceptului. Ebr. *Satan* avea sensul 'cel care se opune', acest nume desemnînd un spirit malefic acţionînd mereu împotriva Divinităţii şi a tot ceea ce venea dinspre aceasta. Termenul a fost tradus în greacă printr–un construct: *Diabolos*; împrumutat de latină, s–a reuşit aducerea pe teren european a unui concept deosebit de bine articulat. Germana operează chiar un calc redînd fidel conceptul (*der Widersache*, alături de *Teufel* < *Diabolos*). Diavolul este, aşadar, cel care se împotriveşte oricărei acţiuni umane bune, este spiritul negator.

O situaţie oarecum interesantă se constată la compararea numelui zilelor săptămînii care apar în limbile romanice şi în limbile germanice. Latina precreştină denumea prima şi ultima zi a săptămînii cu denumiri care arată că acestea erau închinate Lunii, respectiv Soarelui. Faptul acesta poate fi constatat în limbi germanice precum germana şi engleza, limbile romanice actuale prezentînd denumiri care se revendică de la *Domini dies* 'ziua Domnului': (*dies*) *Dominica*.

Termenul cu care se denumeşte Divinitatea supremă, *Dumnezeu*, provine din sintagma *Domine Deus*! un vocativ al invocării. Interjecţia *zău*! provine din lat. *Deus*!, limba română veche cunoscînd o formă *pre Zeu* (< lat. *per Deus*!) care trădează mentalitatea păgînă, în care se jura pe diferiţi zei.

Lat. *inclinationem* este, de asemenea, un termen creştinat, în felul acesta apărînd rom *închinare*.

> Procesul acesta de creştinare a cuvintelor din limbile ce vehiculau creştinismul, în fapt, de creştinare a limbilor, arată importanţa limbii în modificările din plan mental.

Rom. *înger* < lat. *angelus*, termen preluat de latină din gr. ἄγγελος, precum în cazul verbului *a boteza*, a fost utilizat de

autorii şi propovăduitorii creştini în special datorită valorii sale, 'vestitor', el nefiind încărcat cu conotaţii şi nuanţe de sens care ar fi putut prejudicia noua religie.

Termenul *lege*, cu sensul 'credinţă' apare frecvent în textele vechi şi, dialectal, se păstrează ca atare şi în secolele următoare.

Împrumutat din ebraică (*pesah*) în greacă (Πάσχα) şi de acolo în latină (pl. *Paschae*), termenul care se referă la sărbătoarea învierii lui Isus, *Paşti*, reprezenta, la origine, sărbătoarea evreiască care celebra, timp de şapte zile, ieşirea din Egipt. Coincidenţa dintre această sărbătoare şi cea a patimii, morţii şi învierii lui Isus a făcut ca Biserica primitivă, alcătuită preponderent din evrei, să nu caute o altă denumire pentru sărbătoarea creştină. Acest caz nu este unul de sincretism religios.

Un termen care reflectă ascensiunea creştinismului la nordul Dunării, rezultatele contactelor dintre diferitele categorii de populaţie, romanizată şi neromanizată, la interiorul celei dintîi şi între cele două, este rom. *păgîn*. Lat. *paganus* desemna, la origine, locuitorii unui *pagus*, sinonim aproximativ cu lat. *vicus*. Evoluţia semantică a cuvîntului latin confirmă ceea ce unele descoperiri arheologice atestă, şi anume faptul că procesul de creştinare pe teritoriul romanizat de la nordul Dunării s–a desfăşurat inegal: zonele urbane şi categoriile de populaţie favorizate din punct de vedere economic, mai deschise sub aspect spiritual, s–au creştinat mai uşor şi mai devreme, decît celelalte categorii. Faptul că *paganus* 'locuitor al unui *pagus*' devine sinonim cu 'necreştin' atestă lipsa de receptivitate faţă de noua religie a celor din zonele rurale şi mai retrase din calea centrelor de romanitate. Totodată, termenul trebuie să fi vizat, după retragerea aureliană şi infuzia dacilor liberi pe teritoriul romanizat, şi populaţia, mult mai puţin evoluată, care pătrundea acum în vetrele de romanitate. Forma verbală corespunzătoare, *a*

pîngări (ar. *pîngîni*) provine din acelaşi etimon, sensul verbului indicînd cu limpezime puternica aversiune a creştinilor, exclusivismul lor faţă de necreştini.

Termenul *paganus* reflectă o perioadă din evoluţia raporturilor dintre adepţii noii religii în ascensiune şi conaţionalii conservatori, ataşaţi încă de vechile valori. Imperiul avea o politică destul de tolerantă din punct de vedere religios. Liantul care trebuia să contribuie prin unitatea religioasă a unitatea generală a Imperiului nu mai putea fi de mult timp un patrimoniu comun, constituit pe baze etnice. Ceea ce putea să-i unească pe cetăţeni era Statul, un nucleu politico-administrativ, avînd toate mecanismele la dispoziţie, inclusiv armata. Centru acestui nucleu era Împăratul. Datorită unor conjuncturi care au acţionat încă de la întemierea Cetăţii, latinii au avut întotdeauna o puternică aversiune faţă de sistemul de guvernare primitiv al regalităţii. Mişcarea de eliberare naţională de sub etrusci a însemnat, la Roma, abolirea monarhiei. Ideile monarhice vor fi mereu asimilate cu ideile antistatale şi antinaţionale. Dincolo de această întîmplare din evoluţia lor, însă, creatorii instituţiei Statului şi ai Dreptului nu au manifestat niciodată apetenţă pentru adorarea ori supunerea instinctuală şi gregară faţă de o persoană umană, şi nici chiar divină. Pentru momentele de mare pericol, în care era nevoie de intervenţii energice, coordonate, dictate de o minte salvatoare, romanii aveau instituţia, controlată, a dictaturii, bine precizată ca mod de funcţionare. Înţelegînd toate acestea, este lesne de observat că religia oficială a Imperiului, cultul Împăratului, nu reprezenta decît o formă de coagulare a energiilor, împiedicînd o prea mare disipare spirituală. De fapt, acest cult se suprapunea (pentru că nu se poate spune că înlocuia) peste cultele strămoşilor, a căror origine este preistorică. Strămoşul, Tatăl, se adăuga rîndului celor drepţi, de unde veghea asupra celor rămaşi în viaţă şi de un sînge cu el. În felul acesta se asigura nu doar protecţia celor vii, ci şi continuitatea sub toate aspectele (deoarece abaterile puteau fi pedepsite de către spiritul ocrotitor).

Libertatea de gîndire şi religioasă din Imperiu puteau conduce la apariţia de felurite secte religioase care, la rîndul lor, puteau dăuna organizării politice şi sociale. Sub acest aspect, cultul Împăratului avea un scop bine precizat, prevenind mişcările entropice, eliminarea raţionalităţii din cadrele acestei activităţi umane şi

operarea unei separări între îndatoririle religioase şi cele faţă de Stat. (Se poate observa că ofensiva împotriva creştinismului are printre cauzele reale tocmai existenţa la acesta a unor caracteristici incompatibile cu astfel de cerinţe.) Cultul Împăratului nu a reprezentat o formă de adorare a unei persoane, aşa cum a cunoscut Egiptul antic sau cum se întîlnea în Orient. Cultul Împăratului a fost o formă prin care romanii îşi recunoşteau apartenenţa comună la civilizaţia edificată sub vulturii imperiali. Localităţile rurale, mai conservatoare, confruntate după retragere cu invazii, puteau avea felurite practici ritualice, dar ele se raportau la un element comun, care era şi naţional: cultul Împăratului. Cei care au fost denumiţi *pagani* erau, cu siguranţă romanizaţi, păstrarea cultului Împăratului neputîntu-se petrece decît la nişte romanici.

Româna nu a moştenit termeni de creştinism referitori la ierarhia bisericească superioară. Gr. πρεσβύτερος 'bătrîn, preot' trece în latină sub forma *praesbyter*, de unde este moştenit de română, probabil printr-o formă refăcută **prebiter*. Termenul va fi serios concurat de corepondentul slavon care se va impune fiind întîlnit în vechile texte româneşti. Ulterior, însă, *popă* va pierde teren fiind simţit ca uşor peiorativ.

Lat. *pervigiliare* reprezintă un alt exemplu de termen convertit la creştinism, fenomen în urma căruia rezultă rom. *priveghi*.

De origine latină (< *servatoria*) este şi numele generic *sărbătoare*, prin care se desemnează orice zi sau act în care şi prin care se celebrează un anumit eveniment religios.

De origine latină în limba română este şi numele unor importante sărbători care erau caracteristice creştinismului încă din perioada sa primitivă: *Florii* < *Floralia* sau *Florilia*, *Păresimi* < *Quadragesimae*, *Rusalii* < *Rosalia*, *Sîmiedru* < *Sanctus Demetrius*, *Sîngiorz* < *Sanctus Georgius*, *Sînziene* < *Sanctus Iohannes* etc., unele dintre acestea dovezi ale sincretismului religios primitiv.

Prezenţa şi păstrarea termenilor de creştinism moşteniţi din

latină semnifică nu doar simpla reținere a unor cuvinte. Păstrarea acestora nu se putea face decît sub condiția ca respectivele cuvinte să se afle în circulație, ceea ce, de fapt, înseamnă rostirea și ascultarea repetată în cadrul unor liturghii din biserica primitivă a romanicilor din Dacia.

În sfîrșit, deosebit de important, este acel factor care îngemănează mai multe componente, și care ar putea fi numit **factorul colonizator**. În cadrul acestui factor se pot identifica cel puțin două componente formale: una economică (care nu poate fi ignorată dacă se ține seamă de libertatea circulației și de libertățile comerciale din Imperiu, ceea ce făcea să existe, și sub acest aspect, un tip particular de acțiune, deși integrat celui general roman) și una care s–ar putea numi *civilă* (referitoare la particularii coloniști și la contactele libere pe care aceștia le stabileau cu autohtonii cu care, în mod inevitabil, interacționau liber și, mai ales, asupra cărora acționau prin transfer de limbă, cultură și mentalitate).

Din Imperiu, alături de personalul destinat deservirii administrative, apar și alte categorii socio–profesionale specializate (arhitecți, ingineri), care vor coordona exploatarea minieră, construirea infrastructurii, alte activități necesare romanizării și extinderii reale a Imperiului, precum și diferite alte categorii reprezentate de comercianți, oameni liberi, aventurieri, în căutarea unei vieți mai prospere sau care își extind aria de activitate. Cea mai importantă calitate a acestor diferite categorii, însă, elementul care–i unește, este că toți sînt purtători ai civilizației romane, ai limbii latine. Scăzînd drastic numărul bărbaților liberi ai Romei, în urma repetatelor colonizări, se renunțase de multă vreme la trimiterea în provincii a cetățenilor Romei, motiv pentru care armata, oficialii și coloniștii veniți în noile provincii proveneau din provincii mai vechi, deja romanizate și integrate Imperiului. Mai mult, așa cum alături de arhitecții și inginerii veniți din Imperiu, la

construcția drumurilor, a diferitelor edificii, în mine lucrează oameni din rîndul populațiilor băştinaşe, tot astfel, în măsura în care îndeplineau anumite cerințe de competență şi încredere, precum şi în măsura în care stăpîneau limba oficială, în funcțiile publice încep să aibă acces indivizi proveniți din rîndul aceleiaşi populații băştinaşe, probabil din clasele superioare, cel puțin la începuturi. Avantajele cunoaşterii limbii, obiceiurilor şi a unor elemente de civilizație aparținînd romanilor stimulau, prin uşurința cu care erau valorificate, desfăşurarea unei vieți romane normale şi, implicit, a procesului de romanizare. Pe aceste căi, o parte a aristocrației şi a clasei de mijloc autohtone se vor romaniza. Contactele dintre colonişti şi autohtoni găsesc un cîmp foarte amplu şi se pot desfăşura în profunzime. De altfel, intensitatea şi profunzimea acestor contacte sînt atestate de descoperirile arheologice, din care — pe fondul lipsei urmelor care ar arăta păstrarea vechilor practici religioase şi a divinităților dacice, şi al convertirii numeroaselor obiecte de cultură materială, care dobîndesc treptat trăsături romane — rezultă că autohtonii au adoptat o serie de obiceiuri romane, de credințe şi de practici religioase proprii romanilor. Fără a putea neglija forța cu care au acționat factorii anterior prezentați, o forță asociată cu un anume grad de coerciție, factorul colonizator poate fi considerat (în contextul prezenței, cel puțin pentru început, a factorului militar şi administrativ) ca fiind de importanță capitală. În fapt, prezența în noua provincie a unor civili, oameni de condiție adeseori egală cu cea a băştinaşilor, împărțind deopotrivă aceleaşi condiții de trai şi prestînd împreună aceleaşi activități, va reprezenta o continuare şi o aprofundare a relațiilor deschise între cei de la nordul şi de la sudul Dunării cu aproape o sută de ani înainte de cucerirea traiană. O parte a forței asimilatorii a romanilor a stat tocmai în știința de a pune laolaltă oameni liberi (romani şi viitori romani) şi de a le stimula şi dirija forțele în vederea atingerii unor

scopuri ale Statului. Stimulaţi de forţa administrativă, vegheaţi de forţa juridică şi apăraţi de forţa militară, coloniştii romani, răspîndiţi în toate zonele de interes economic (din punctul lor de vedere; de fapt interesul economic putea fi drenat de administraţia Imperiului şi către zonele în care acesta avea interese militare, strategice şi economice), au fărîmiţat practic masele de autohtoni, în zonele importante împiedicînd comportamentul segregaţionist. Întrucît ei au acţionat ca o articulaţie între oficialităţi şi băştinaşi, cel puţin o perioadă au putut fi percepuţi ca benefici, fapt care a uşurat întrepătrunderile şi procesele asimilatorii. Cîteva secole mai tîrziu, cînd poporul român şi limba română vor fi deja nişte realităţi definite, într–un mod asemănător se va deosebi prezenţa slavilor de cea a goţilor, a hunilor, gepizilor şi avarilor. Deşi comparaţia nu poate fi nicicum dusă pînă la capăt, ea are de subliniat ideea că, manifestînd mult mai puţină forţă şi ostilitate, slavii au putut exercita (atît la nivel lingvistic, cît şi la nivel spiritual) asupra poporului în sînul căruia s–au răspîndit, o acţiune care pentru celelalte neamuri a fost o imposibilitate, tocmai datorită faptului că relaţiile cu acestea au fost distante, manifestate doar într–un cadru restrîns şi coercitiv (armată şi o „administraţie" primitivă).

În comparaţie cu lipsa influenţelor din partea celorlalţi migratori, influenţa slavă asupra limbii române (alături de faptul în sine de a fi convieţuit cu românii) reprezintă efectul cel mai vizibil al relaţiilor dintre autohtoni şi slavi, consecinţă a unui tip de relaţie paşnică, bazată pe colaborare. Într–o altă perioadă şi în alte condiţii, coloniştii romani, oameni de rînd şi–au găsit patria în Dacia unde, alături de autohtoni, în condiţii de colaborare paşnică, au edificat o nouă civilizaţie de tip roman.

2.3. Retragerea aureliană şi soarta romanităţii norddunărene. Secolul al III–lea reprezintă un moment de criză generală din care, practic, Imperiul nu–şi va mai reveni vreodată. Situaţia economică se înrăutăţeşte (chiar dacă se

constată şi prezenţa unor perioade de reviriment), menţinerea armatei şi a corpului funcţionăresc necesitînd eforturi împovărătoare pentru plătitorii de impozite. În plan social încep să apară rezultatele unor mişcari lente care se aflau într–un proces de finalizare. Relaţiile de producţie sînt în schimbare, marea proprietate devenind noua formă de exploatare a pămîntului. Chiar de la sfîrşitul secolului al doilea, pătura de jos va cunoaşte diferite crize. Apoi, criza va afecta şi pe cei care deţineau controlul finanţelor.

Pe fondul general al acestei situaţii se înteţesc şi capătă un caracter imperios presiunile popoarelor migratoare, dintre care cea mai importantă este cea exercitată de către goţi, dar şi de către dacii liberi. Tot mai des pătrund în zonă asemenea grupuri, cu scopul de a o jefui dar, mai cu seamă, de a o controla. Incursiunile lor vizează, la început, produsele agricultorilor şi păstorilor, apoi banii orăşenilor. Probabil că unul dintre primele elemente care cedează sînt drumurile. Ca o consecinţă directă, decade viaţa orăşenească. Urmarea este că viaţa vechilor oraşe începe să se ruralizeze, viaţa satelor decăzînd şi ea. Mişcarea firească a păturii de la oraşe care avea de protejat o bogăţie acumulată este de a se retrage în zone mai sigure, iar acestea erau situate la sudul Dunării. Complexul acesta de fapte face să fie puţin favorabilă păstrarea de către Imperiu a teritoriului de la nordul Dunării şi va conduce la decizia de a stabili graniţa Imperiului pe Dunăre. O Dacie lipsită de valoare devine un lux pe care Imperiul înţelege să–l cedeze barbarilor. Zona pare a se fi pierdut încă în 268, pe vremea lui Gallienus, recunoaşterea oficială a acestui fapt petrecîndu–se în vremea lui Aurelian (271). Eutropius arată că, după Gallienus, Aurelian, a restabilit puterea romană în vechile hotare, dar va fi nevoit, în cele din urmă, să strămute populaţie în Moesia.

Cronicarii respectă astfel un anumit paralelism: dacă Traian dusese romani la nordul Dunării, Aurelian, se susţine, se îngrijeşte să nu abandoneze cetăţenii într–un loc al cărui control nu–l mai deţinea.

Sextus Aurelius arată că Gallienus pierde teritoriul de dincolo de Dunăre, cucerit de Traian. Pierderea din vremea lui Gallienus şi mutarea aureliană apar şi la Rufius Festus, care arată că, ulterior, s–au creat două Dacii, în Moesia şi în Dardania. Iordanes, la rîndul său, va arăta că Gallienus pierde Dacia traiană, iar Aurelian recheamă legiunile, le aşază în Moesia şi creează Dacia Mediteraneea şi Dacia Ripensis (zona sa de origine). Oricum se vor fi petrecut evenimentele, cert este că romanii nu fac altceva decît să recunoască acest lucru în momentul în care era limpede că, deocamdată, păstrarea acestei părţi de Imperiu nu mai era posibilă.

Înţelegînd că Imperiul nu mai putea controla în mod eficient toată suprafaţa pe care o deţinea, eforturile cerute de zona de la nordul Dunării depăşindu–i capacităţile reale, Aurelian urmează mişcarea populaţiei bogate din oraşele Daciei, cedînd strategic o zonă pierdută deja din punct de vedere politic. Sursele istorice demne de crezare menţionează că acum se produce retragerea, de la nordul la sudul fluviului, a armatei şi a corpului administrativ, adică a acelor elemente asupra cărora împăratul exercita un control direct. La nordul Dunării rămîne practic, majoritatea populaţiei romanizate, cetăţeni liberi (care obţinuseră statutul de cetăţeni romani şi toate drepturile ce decurgeau din acesta, încă din vremea lui Caracala), mai cu seamă cei pe care decăderea vieţii orăşeneşti nu i–a afectat prea mult. Din punctul de vedere al localnicilor, dincolo de pierderea treptată a unor efecte benefice ale civilizaţiei imperiale, totul se reduce la o schimbare de autoritate, sub aspect economic condiţiile devenind oarecum mai avantajoase.

Salvian din Gallia (450) arată că provincialii considerau că le este mai bine sub barbari (dominaţie pe care chiar cetăţenii romani o alegeau deseori). Cauza acestei stări de lucruri stătea în declinul economic al unui Imperiu cu un aparat administrativ ineficient şi inadaptat la noi condiţii, de aceea supradimensionat, deci costisitor şi nerentabil. La această situaţie nu s–a găsit decît soluţia creşterii impozitelor. În acele condiţii economice povara fiscală devenise insuportabilă, munca însăşi fiind nerentabilă.

Sub barbari, în schimb, munca era stimulată şi rentabilă căci dijma cerută de aceştia era mai mică decît impozitele Statului organizat al romanilor. Din acest motiv, se pare că o anumită aversiune a romanilor faţă de barbari, amplifică starea tensionată a raporturilor dintre cele două părţi. Vorbind despre huni, Ammianus Marcelinus îi va prezenta ca pe un neam cumplit, sălbatic, începător al tuturor relelor şi dezastrelor pentru Imperiul acelor vremuri. Accentele care trădează implicarea afectivă a autorului au ca punct de plecare o realitate obiectivă: felul în care aceste fiinţe apăruseră în zonă, dar şi faptul că astfel de barbari reuşeau, în dauna Imperiului, să atragă masele lucrătoare din Imperiu.

Situaţia aceasta era perfect valabilă şi pentru Dacia. După cedarea teritoriului, neputînd coloniza satele (izvorul de populaţie germanică fiind prea departe) şi neavînd, de altfel o asemenea intenţie, goţii au păstrat populaţia locului. Dat fiind faptul că economia goţilor, ca a majorităţii cotropitorilor, era incompatibilă cu viaţa urbană şi agricolă, este aproape sigur că aceştia nici nu ar fi acceptat să rămînă stăpîni ai unei zone depopulate, lipsite, adică, de elementul cel mai important, implicit, al populaţiei: cei ce produceau hrana prin munca lor. Unele ştiri chiar arată că goţii au încercat să împiedice emigrările localnicilor. Intenţia lor nu era aceea de a–şi căuta o patrie al cărei pămînt să–l lucreze, ci de a exercita controlul asupra unui teritoriu şi a folosi uzufructul. Romanicii vor lucra pămîntul încercînd o convieţuire cu barbarii migratori, precum şi cu dacii liberi care pătrund în zonă.Pe de altă parte, în situaţia economică dată, părea preferabil ca băştinaşii să rămînă lipsiţi de protecţia unui Stat care le subţia considerabil profiturile, şi să trăiască sub dominaţia barbară, dar tolerantă din acest punct de vedere economic.

Dacă avantajele lipsei unui Stat organizat se concretizează sub forma unei vieţi lipsite de prea mari eforturi, permiţînd uşor

acumulări peste limita de subzistență, și care reveneau noilor stăpîni, dezavantajele acestui mod de viață nu vor întîrzia să apară. Deși era mult mai scump și mai solicitant, Statul roman concentra energiile maselor în diferite puncte de interes general, în beneficiul tuturor. În vremea migratorilor acest lucru nu se va mai întîmpla, motiv pentru care viața fostei provincii se ruralizează, organizarea acesteia dobîndind un accentuat caracter primitv. În mod cert, faptul se datorează, atît absenței elementului administrativ roman, cît prezenței pe același teritoriu a unui alt tip de civilizație, copleșitor prin forța armelor, dar lipsit de o organizare de tip statal. Pe de altă parte, lipsite de orașe și, așadar, de centre care să coaguleze interese și populație, care să ridice gradul de socializare spre forme de organizare socială superioară, comunitățile sătești se păstrează ca organizații gentilice, cu forme caracteristice de producție, distribuție a bunurilor, justiție, spirituale, de apărare etc., în plus, împovărate de continua presiune a unor străini care cereau mult mai puțin decît romanii, dar nu returnau nimic sub forma investițiilor în beneficiul progresului comunităților.

Încă înainte de cucerirea romană, pe teritoriul dacic a existat o intensă circulație monetară, însă, monedele erau din metale prețioase (aur și argint). Descoperirile arheologice aduc dovezi care arată că, după retragerea stăpînirii romane, în perioada de dominație a goților, hunilor etc., pe teritoriul romanizat a existat o intensă circulație a monedelor de bronz. Firește că, pe teritoriul în discuție, numai o populație romanizată, care deprinsese de la romani utilizarea monedei de bronz, putea aprecia o astfel de monedă și o putea utiliza în schimburi comerciale. Precum dacii înainte de romanizare, barbarii nu utilizau și nu tezaurizau decît monedele de argint și de aur, apreciate pentru valoarea lor intrinsecă. Circulația monedelor de bronz atestă și nivelul scăzut la care ajunsese economia.

Urmele populației daco–romane de după Aurelian, atestate arheologic, arată decăderea materială. Elementele de cultură materială indică prezența unei numeroase populații sărace, locuind în zone rurale sau retrase, de prin preajma fostelor castre. Ceramica roşie, de tip roman, nu dispare brusc după retragere, ea fiind semnalată pînă prin secolul al IV–lea (Lechința de Mureş, Iernut). Ulterior, însă, apare ceramica cenuşie (fabricată dintr–un material de slabă calitate), care păstrează unele reminiscențe romane. Pietrele funerare păgîne, în perioada romană caracteristice zonelor necreştinate, în special rurale, se continuă pînă în secolul al V–lea. Pentru secolele al IV–lea — al V–lea sînt documentate cimitire şi complexe funerare la Apulum, Bratei, Napoca, Sărățeni, Sfîntu Gheorghe. În general, se constată că populația de la sate incinerează morții (goții şi sarmații, pătrunşi după anul 300 în Transilvania, îşi înhumau morții), doar la Apulum şi Napoca, unde cultură materială este tipic romană, apărînd cimitire de inhumație, ceea ce trebuie pus pe seama faptului că noua religie pătrunsese deja la daco–romanii de aici (poate chiar din perioada ocupației, acestea fiind oraşe destul de evoluate). La sate, unde asemenea cimitire vor apărea începînd cu secolul al V–lea., morții erau înhumați. Aceste descoperiri arheologice constituie probe peremptorii în ceea ce priveşte prezența în Dacia a unui element care se leagă de cel constatat atît înainte de venirea romanilor, cît şi de cel de după retragere. Cimitirul de incinerație de la Bratei, spre exemplu (Bratei se află în centrul podişului transilvan, pe o arteră de circulație, la sud de cursul Mureşului, pe terasa Tîrnavei Mici, la cîțiva km est de Mediaş), situat în afara ariei de răspîndire a cimitirelor şi aşezărilor germanice din Transilvania şi datat între secolele al IV–lea — al V–lea, adică în perioada de dominație a hunilor, atestă un ritual de înmormîntare care nu este caracteristic vreunei populații străine cunoscute ca prezente în zonă în acea perioadă. Se continuă în

felul acesta un mod de înmormîntare bine atestat pentru Transilvania în perioada stăpînirii romane. De altfel, şi sub aspect antropologic, aceste morminte aparţin tipului mediteraneean, care nu putea corespunde decît băştinaşilor şi care predomină la nordul Dunării, chiar în acea epocă a migraţiilor, fiind net superior numeric tipului estbaltic (got) şi mongoloid (hun).

Spre deosebire de toate acestea, zona de la nordul Dunării rămîne înfloritoare; cetăţile sale, centrele sale administrative şi militare şi, apoi, cele religioase, rămîn să influenţeze zonele vecine de la nordul Dunării, mai mult chiar decît înainte de cucerire. Din secolul al IV–lea, comunităţile creştine de peste Dunăre, de pildă, vor fi administrate de episcopatele norddunărene.

Graniţa stabilită pe Dunăre, însă, a fost una naturală şi ideală totodată. Acesta este un element important, care necesită o remarcă specială, ce va fi întărită de evoluţiile istorice ulterioare. Dunărea nu a constituit o limită fermă între barbarii migratori, dacii liberi, romanici, pe de o parte, şi populaţia suddunăreană, de cealaltă, aşa cum nici înainte de cucerirea traiană nu împiedicase contactele dintre cele două maluri ale ei. Chiar după retragerea aureliană, migratorii şi dacii liberi, ca şi pînă atunci, vor continua să nu respecte această graniţă prin care Imperiul încerca să se delimiteze şi să se protejeze. Au loc dese năvăliri, se produc relaţii felurite între năvălitori şi populaţia localnică, mulţi dintre prădători fixîndu–se în Imperiu. Tot astfel, populaţia suddunăreană va trece la nord, stabilindu–se acolo. Pe de altă parte, este necesară distincţia între armatele care intrau în zonă cu diferite scopuri (în esenţă, obţinerea de beneficii materiale, concretizate prin jaf, dar şi teritoriale) şi diferitele categorii de populaţie civilă. Circulaţia acestora din urmă s–a făcut în scopuri strict personale, călăuzite de criterii economice, în condiţii de securitate, în vreme ce mişcările, mai

mult sau mai puțin organizate, de trupe — mai ușor de observat și de menționat de către istorici —, chiar dacă antrenau grupe de oameni compacte și, poate, mai numeroase, nu s–au soldat mereu cu consecințe însemnate în planul structurii populației. Georgios Pisides, la începutul secolului al VII–lea descrie plastic, dar exact, situația migratorilor arătînd că aceștia s–au înfipt ca niște altoiuri (cu consecințele de rigoare) în sînul populației romane. (Neinteresant pentru autor dar, desigur, situația nu era diferită la nordul Dunării)

La rîndul său, comportamentul împăraților, corespunzător vremurilor, sub aspectul preocupărilor și tenacității acestora, arată că s–a păstrat mereu conștiința și atitudinea de stăpînitori în ceea ce privește diferitele provincii. În cazul Daciei, de pildă, activitățile împăraților, începînd chiar cu Aurelian (care nu se poate abține de la a se autoiliziona oarecum și de la a iluziona pe cei de la Roma, păstrînd o denumire), cel care schimbă numele regiunii sale natale și va crea două Dacii, continuînd cu Constantin cel Mare și mergînd pînă la Iustinian, Mauricius și alții, reflectă din plin atitudinea domnului care știe că un teritoriu i–a aparținut și nu înțelege să șteargă definitiv acest lucru din memorie, persistînd în a crede că poate veni un moment în care ar putea schimba această situație vremelnică. De aceea, relațiile cu vechea provincie nu se rup o dată cu Aurelian, și, în continuare, se investește în construcții, în relațiile comerciale și religioase, sînt stimulate contactele „neoficiale", personale. La nivel lingvistic, păstrarea în limba română a cuvîntului *împărat* < *imperator* arată destul de clar că populația de la nordul Dunării, avea conștiința unei subordonări mai importante decît cea trăită realmente, față de barbari, și anume cea față de cea mai înaltă autoritate a Imperiului de Răsărit, unde s–a vorbit latina pînă în secolul al VII–lea.

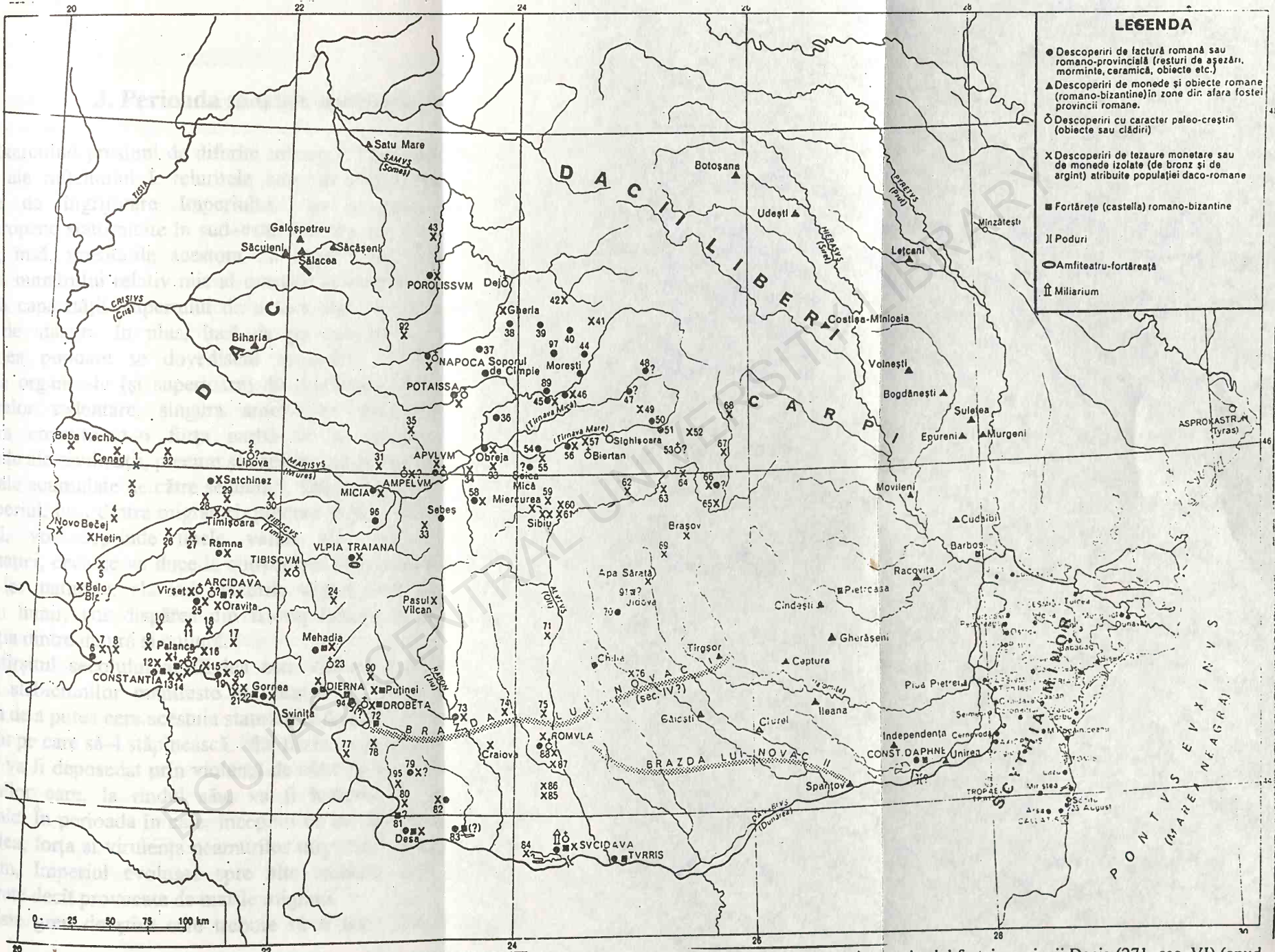

Continuitatea vieții romane (și daco-romane) pe teritoriul fostei provincii Dacia (271- sec. VI) (apud *Compendiu de Istorie a României*)

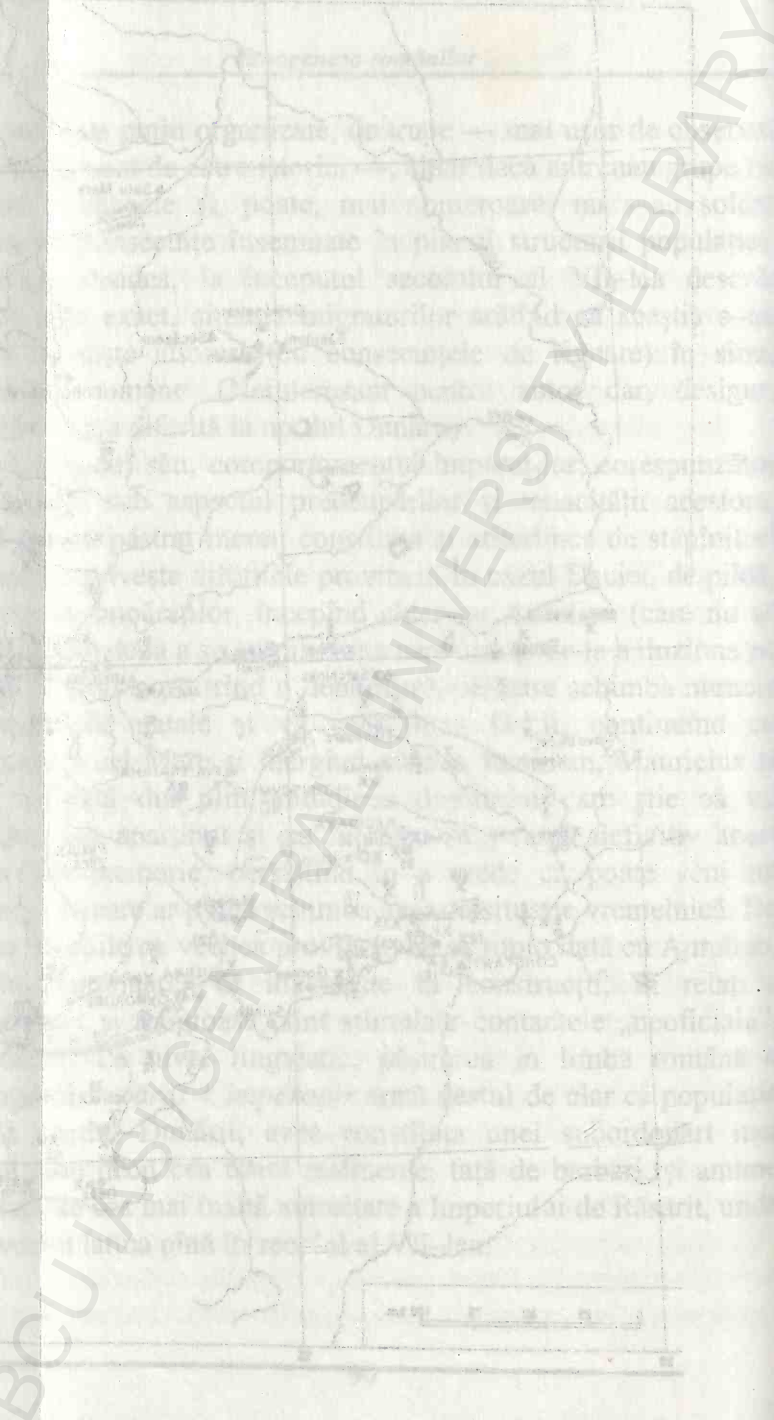
BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

3. Perioada marilor migrații

Exercitînd presiuni de diferite intensități, încă din primele secole ale mileniului I, feluritele neamuri migratoare au dat motive de îngrijorare Imperiului, dar şi unor popoare indoeuropene statornicite în sud–estul Europei. În primele două secole, însă, presiunile acestora nu reprezentau o problemă datorită numărului relativ mic al maselor în mişcare, precum şi datorită capacității Imperiului de a face față cu uşurință unor astfel de atacuri. În plus, încă de pe vremea lui Brennus, asemenea popoare se dovediseră incapabile să înlocuiască formele organizate (şi superioare) de conducere, caracteristice popoarelor sedentare, singura amenințare reală din partea acestora constituind–o forța oarbă de a distruge formele materiale ale civilizației, precum şi capacitatea de a prăda valorile materiale acumulate de către sedentari. După secole de contacte cu Imperiul, unii dintre migratori, precum goții şi germanicii în general, vor deprinde unele valori ale civilizației, arta diplomației, ceea ce va duce la convertirea unei anumite părți a forței lor naturale, slăbind atacurile distructive. Alții, însă, precum hunii, vor dispărea din istorie înainte de a înțelege separația dintre natură şi cultură.

Sfîrşitul secolului al III–lea este momentul în care, pe fondul slăbiciunilor manifeste ale Imperiului, goții ajung în situația de a putea cere acestuia statutul de federați, precum şi un teritoriu pe care să–l stăpînească. Mai tîrziu, neamul germanic al goților va fi deposedat prin violență de către neamul mongoloid al hunilor care, la rîndul său, va fi înlăturat de un neam germanic. În perioada în care, începînd cu secolele al V–lea — al VI–lea, forța şi virulența neamurilor migratoare se domolește oarecum, Imperiul evoluase spre alte realități, mai degrabă accelerate decît provocate de marile migrații.

Este greu de ştiut care trebuie să fi fost relațiile dintre

popoarele migratoare şi populaţiile din provinciile Imperiului. Violenţa care i–a însoţit pe unii dintre aceştia la venire, incapacitatea de a se supune legilor statornicite şi formele lor de organizare au putut constitui motive pentru care imaginea lăsată în istorie apare mai degrabă ca negativă. Spre deosebire de slavi (pentru care se va purta o discuţie separată), în celelalte situaţii şi în special în cea a hunilor, masele migratoare erau alcătuite, în principal, din forţe armate, izvorul de populaţie, reprezentat de familiile acestora, fiind adaptat perfect la modul de viaţă caracteristic armatelor în mişcare. Din acest motiv, resursele de hrană pe care aceştia le puteau deţine erau limitate, capacităţile de progres în planul socializării şi civilizării fiind minime. În plus, forma primitivă de organizare generase instituirea unor cutume care, deşi funcţionale în acele tipuri de comunităţi, din punctul de vedere al sedentarilor angrenaţi în activităţi civile, care permiteau acumulările generatoare de civilizaţie tot mai avansată, rămîneau barbare. Aceste incompatibilităţi funciare au putut genera conflicte, abuzuri şi fricţiuni între cele două lumi. În esenţă, însă, barbarii aveau nevoie de resurse pe care nu erau capabili să le producă, aşadar, aveau nevoie şi de oamenii de pe teritoriile pe care le exploatau. Ceilalţi aveau nevoie să rămînă în viaţă, fapt care nu se putea întîmpla decît migrînd, adică trăind izolat, sau supunîndu–se. În ambele situaţii, se poate spune că între barbarii migratori şi populaţiile provinciilor s–a statornicit un soi de compromis, o simbioză în care unii ofereau resurse materiale, rod al îndeletnicirilor de care ceilalţi erau incapabili, ceilalţi ofereau protecţie (o protecţie paradoxală, deoarece necesitatea aceasta apărea tocmai datorită prezenţei „protectorilor"). De aceea, deosebirile fundamentale dintre cetele militare ale migratorilor şi populaţia sedentară, rurală, a agricultorilor, a crescătorilor de vite şi a meşteşugarilor romanici nu vor putea permite amestecuri.

Teritoriul romanizat de la nordul Dunării a servit nu doar

ca unul de trecere, ci şi de convieţuire. Hunii, spre exemplu, ocupă mai degrabă zone periferice ale teritoriului Daciei, în vreme ce goţii sau gepizii vor ocupa zone, relativ compacte, la interiorul teritoriului. Aflaţi mereu în mişcare, migratorii mai atraşi de bogăţiile acumulate ale Imperiului, foloseau Dacia ca pe un grînar şi ca pe un avanpost.

Marile migraţii ale mileniului I e.n. pot fi privite ca fiind constituite din patru mari valuri, aflate în relaţie de succesiune, dar fără ca interferenţele să lipsească. Mai întîi au venit neamurile germanice, apoi populaţiile răsăritene pe cai, apoi slavii, ultimul val fiind reprezentat de popoarele turco–tătare. În zona care interesează discuţia de faţă, se pot menţiona goţii (271–375), hunii (375–454), gepizii (453–566), avarii (566–799), slavii (518–602), pecenegii (XI–XII), uzii şi cumanii (XII–XIII), invazia mongolo–tătară (1241); între anii 1262–1264 turcii selgiucizi din Anatolia apar în Dobrogea, secolul al XIII fiind străbătut de tătari, de la care rămîn populaţiei autohtone foştii robi ai tătarilor, ţiganii.

Relaţiile Imperiului cu goţii, sînt reflectate destul de fidel la nivelul atitudinilor pe care le au părţile în legătură cu teritoriul roman de la nordul Dunării. Succesiunea goţilor şi romanilor la controlul provinciei ţine de perioadele în care, pe rînd, goţii şi romanii devin superiori din punct de vedere al forţei militare, iar alternanţa controlului se exercită fără crize. După ce vizigoţii (ale căror urme apar la Sîntana de Mureş, Lechinţa, alte zone din Transilvania, dar şi în Oltenia şi Muntenia, în tezaure precum cel de la Pietroasa — aproximativ zona în care Athanaric a rămas după venirea hunilor), însoţiţi de carpi, intră ca federaţi în Dacia romană, cu aproximativ un deceniu înainte de retragere, şi după ce, începînd din momentul retragerii, controlează provincia o vreme, la 332 Constantin îi înfrînge, teritoriile controlate de aceştia revin Imperiului, vizigoţii rămînînd federaţi, pînă la 365. În cadrul tratatului încheiat se stipula că autohtonii erau supuşi

ai Imperiului de la Constantinopol.

Aceasta este perioada de reviriment a situației generale a Imperiului, din secolul al IV–lea, în care Constantin cel Mare își afirmă vechile drepturi asupra zonei de la nordul Dunării și construiește sau întărește edificii mai vechi de la nordul Dunării, construcții militare, cetăți puternice, precum Dierna, Drobeta, Sucidava, Daphne, pătrunde în Oltenia și Muntenia, în Banat făcîndu–și chiar garnizoane. Mai mult, se face un efort deosebit, construindu–se „Brazda lui Novac", valul de apărare ce se întindea de la Hlinova (lîngă Drobeta) pînă la Bărboși (unde, de asemenea, era o cetate), traversînd o linie care trece prin Craiova și Ploiești. Firește că inițiativele lui Constantin cel Mare nu se exercită asupra unui teritoriu dominat de barbari sau din care lipsea populația romanică, de aceeași limbă cu cea vorbită în Imperiu. De fapt, acțiunile împăratului au rostul de a extinde granița sigură a Imperiului, înglobînd o parte a romanității norddunărene. În acest sens, Iulian chiar va spune despre Constantin cel Mare (exagerînd, desigur) că a refăcut opera lui Traian.

La venirea hunilor (375–377) și sub presiunile acestora, goții se deplasează spre vest și sud de Dunăre, în Imperiu, păstrîndu–și statutul de federați, sarmații, care avansează pînă la sîrșitul secolului al IV–lea spre Hunedoara și Oltenia, vor dispărea, vandalii, localizați în Crișana și Maramureș, pleacă la vest, gepizii prezenți în zonă vor fi supuși. Stabiliți în șesul Tisei și al Dunării Mijlocii de unde organizau expediții de pradă, hunii aveau un mod de viață (trăiau în tabere, mobilizați fiind tot timpul pentru luptă, căci ocupația lor era războiul) care i–a obligat să impună populațiilor supuse plata unui tribut. Hunii vor deține controlul asupra unui teritoriu, fără a–l **locui** efectiv, relația lor cu băștinașii fiind una de „pseudosimbiotică", în care supușii munceau, cultivau pămîntul etc., avînd dreptul de a–și păstra din produse partea necesară subzistenței. Iordanes,

Priscus şi alţi istorici arată că s–a putut convieţui chiar şi cu hunii, sub condiţia supunerii din partea celor cuceriţi şi din a căror muncă hunii trăiau.

Una dintre consecinţele dominării hunilor a fost puternica decădere a civilizaţiei şi reîntoarcerea la un tip primitiv de economie. Este foarte probabil ca prezenţa hunilor să fi dezvoltat la romanicii de la nordul Dunării o reacţie de conservare (consistînd în izolare şi retractilitate). După trecerea pericolului, detenta s–a lăsat aşteptată o bună perioadă de vreme, pînă la venirea slavilor. Modul în care s–a constituit relaţia românilor cu slavii şi natura acesteia trebuie să fi îndepărtat în mare măsură comportamentele retractile ale românilor. Delimitările şi închistările repetate faţă de neamurile care le–au stăbătut pămînturile au dus la autoedificarea unui popor distinct şi au generat conştiinţa de sine. Deosebirea fundamentală dintre acţiunea unor migratori de tipul hunilor şi semi–nomazii care erau slavii a fost aceea că, faţă de fiecare dintre aceştia, norddunărenii se disting, prin prezenţa atît a unora cît şi a altora îşi sporesc conştiinţa de sine, numai că, în primul caz prin izolare, în cel de–al doilea prin contact.

Forma de sclavie din vremea hunilor va fi una dintre cauzele care vor determina revolta lui Ardaric, regele gepizilor, împotriva lui Attila, care trata pe băştinaşi ca pe nişte sclavi. Izbînda gepidului, va aduce gepizii la conducerea regiunii şi va schimba sensibil condiţiile băştinaşilor care, însă, rămîn în continuare în situaţia de a munci pentru pătura dominantă alogenă. Începînd cu 454, gepizii (care vor fi federaţi sub Marcian) devin forţa dominantă în Dacia. Stabiliţi în nordul Transilvaniei, gepizii au stăpînit efectiv numai Crişana şi Banatul vestic, în podişul Transilvaniei extinzîndu–se abia la sfîrşitul secolului al V–lea. Vor fi înfrînţi în 568, căzînd sub puterea avarilor, resturile lor fiind asmilate de autohtoni.

Avarii, care cer permisiunea Imperiului de a se stabili în Dobrogea (561), îşi aveau sediul în şesul Pannoniei de unde au lansat

numeroase expediții. Vor dispărea din istorie la sfîrșitul secolului al IX–lea, după ce, cu un secol înainte vor suferi o înfrîngere distrugătoare în luptele cu francii.

După venirea slavilor, ungurii se vor stabili în Pannonia, de unde prezintă tendințe acute de expansiune. După cîteva tentative de a se extinde spre vest, sînt ferm frînați de către occidentali (Otto cel Mare îi înfrînge, în anul 955, pe rîul Lech), încetîndu–și expedițiile spre vest). În schimb, vor cutreiera estul, sudul și sud–estul european, fără a–și extinde cu adevărat teritoriu ocupat în Pannonia, mai mult lăsînd urme de populație prin diferite zone.

În vremea lui Iustinian (secolul al VI–lea) Imperiul va reveni la nordul Dunării, cetăți norddunărene fiind fortificate. Circulația monedei, atestată și pe vremea hunilor, este semnalată din nou, în secolul al VI–lea, cînd economia Romei apare ca fiind implicată în Dacia.

Multe dintre afirmațiile izvoarelor istorice sînt confirmate de arheologie care completează tabloul indicînd felul în care populațiile de la nordul Dunării s–au menținut și au conviețuit.

În Moldova și Muntenia secolelor al IV–lea — al VII–lea, predomină elementele materiale care atestă prezența unei culturi romane provinciale. Alături de cultura materială gotică din secolul al IV–lea, Sîntana de Mureș, apar elemente aparținînd unui tip local. Prin caracteristicile sale, provincial–romane, acesta se arată a aparține populației autohtone, de limbă latină. Începînd cu perioada migrației hunilor, dispar sau se transformă cultura Sîntana de Mureș și cultura romană provincială. Centrele urbane decad sau dispar (cel de la Apulum, spre exemplu prezintă urme ale unei viețuiri autohtone și după huni, în secolele al V–lea — al VI–lea). Mișcarea de părăsire a Daciei de către goți, precum și cea de retragere a băștinașilor din calea hunilor în zone ferite (în special în zone împădurite) este bine atestată arheologic. După goți și huni prezența autohtonilor este ușor de constatat la nivelul unor așezări, precum cele de la Bratei (Sibiu), Cîndești (Buzău), Ipotești (Olt). Elementele de cultură materială care apar aici continuă, prin caracteristicile

prezentate, cultura materială a secolului al IV–lea, fapt care se va menține pînă în secolul al VII–lea. Elemente de acest tip apar în Ardeal, Moldova şi Muntenia. Fie că este vorba despre caracteristici delimitate pentru o cultura denumită *Bratei*, fie că este vorba despre caracteristici ale culturii *Ipoteşti–Cîndeşti*, este de subliniat că, deosebirile dintre acestea rămîn nesemnificative în momentul în care se interpretează cele două culturi ca forme de manifestare ale aceleiaşi civilizații. În esență, chiar dacă, în general, în Moldova se practica incinerația, în Muntenia şi Ardeal inhumația, spre exemplu, ambele culturi (din Moldova şi Muntenia) se arată ca aparținînd continuatorilor dacilor liberi. De altfel, chiar unele vestigii precum cele de la Bratei (unde s–au descoperit mai multe cimitire corespunzînd unui interval cronologic mai larg) prezintă un cimitir în care se constată practicarea atît a inhumației, cît şi a incinerației. Dincolo de deosebirile dintre cele două culturi, mai sus numite, apropierile dintre ele indică desfăşurarea unui proces de înglobare a culturii materiale a dacilor liberi de către cultura materială romană de tip provincial. Populațiile de pe teritoriul care nu fusese ocupat de către romani se asimilează treptat în masa romanizată. Încă o caracteristică a perioadei, care va dura pînă în secolele al VI–lea, chiar al VII–lea, cînd se instalează în teritoriu o parte a slavilor, este dată de faptul că această cultură romană provincială începe să fie fecundată de elemente romano–bizantine. Spre secolul al VII–lea, cultura Bratei începe să prezinte elemente de conținut caracteristice culturilor de tip slav, apoi trece prin faza numită *Proto–Dridu*, se transformă în cultura Dridu, caracteristică populației românești a secolelor al IX–lea — al XI–lea. Mai mult, numeroase elemente de cultură, atestate arheologic, arată că teritoriul Ardealului, Moldovei şi Munteniei era locuit în secolele al V–lea — al VI–lea de daci în curs de romanizare.

Chestiunea continuității. Aşa cum se prezintă faptele, reconstituite şi demonstrate cu ajutorul istoriei şi al lingvisticii,

devine limpede că orice îndoială științifică trebuie exprimată asupra oricăror susțineri neargumentate științific.

Feluritele întîmpinări la teoria continuității, fie că încearcă să utilizeze argumente de ordin istoric, fie că încearcă să utilizeze argumente de ordin lingvistic, suferă o gravă defecțiune deoarece au fost construite plecîndu-se de la ipoteza pe care încercau să o demonstreze. Unele dintre aceste argumente au devenite caduce întrucît au fost emise înainte ca descoperirile arheologice să se producă. Alte asemenea argumente nu reprezintă decît interpretări ale unor date concrete, însă, distorsionate.

Teorii precum cea roesleriană și cea neoroesleriană susțin că dacii nu au avut nici o contribuție la formarea poporului român, cîți nu au fost uciși în războaiele cu romanii, au fost exterminați de romani ori s-au refugiat prin alte părți. De asemenea, se susține că dacii au fost deosebit de refractari la civilizația romană, această încăpățînare extremă conducînd, în scurt timp, la dispariția lor din istorie. Ca urmare, românii sînt un popor format exclusiv la sudul Dunării, din tot felul de resturi etnice și apar la nordul Dunării, cel mai devreme în secolul al XI-lea, mai degrabă în secolul al XIII-lea, în perioada tîrzie a migrațiilor.

În esență, teoria continuității susține că poporul și limba română s-au format atît la nordul, cît și la sudul Dunării, cele două realități continuînd să se dezvolte neîntrerupt într-un spațiu care, la sudul Dunării a suferit serioase restrîngeri. Cuceriți de către romani, dacii au fost romanizați în cadrul unui proces destul de complex, rămînînd mai devreme decît alți romanici în voia popoarelor barbare. După retragerea aureliană, elementul romanic rămas pe loc a suferit o realimentare cu element autohton prin pătrunderea dacilor liberi pe teritoriul romanizat. În urma evenimentelor care au dus la apariția limbilor romanice, la nordul Dunării apare un nou popor și o

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

nouă limbă, de origine latină.

Continuitatea dacilor după cucerire şi continuitatea populaţiei romanizate de la nordul Dunării, după retragera aureliană este din plin confirmată de însăşi istoria poporului român, aşa cum apare aceasta în mărturiile istorice şi aşa cum se reflectă la nivelul descoperirilor arheologice. După cum se remarcă din cele ce preced, caracterul de probe materiale imposibil de ignorat ori de interpretat în mai multe feluri, pe care descoperirile arheologice îl au, face ca orice prezentare care ignoră aceste urme ale realităţii să aibă baze şubrede.

Alături de argumentele de ordin istoric şi arheologic, uşor de extras şi de sistematizat, atît pentru perioada cuceririi, cît şi pentru cea următoare, există un alt tip de argument, cu o forţă aparte. Prin caracteristicile sale, argumentul lingvistic completează, de multe ori decisiv, celelalte categorii de argumente în favoarea continuităţii. Există cîteva cuvinte care, prin prezenţa lor în limba română, sînt de natură, ele singure, să se constituie în probe în favoarea continuităţii; ele nu pot fi respinse. Astfel, termenul *păcură* < *picula*, derivat al lat. *pix* 'smoală' nu putea apărea decît la o populaţie care cunoştea extracţia petrolului, fapt care nu poate fi presupus pentru suddunăreni şi migratori. În plus, utilizarea cuvîntului şi apariţia sa ca toponim *Păcura*, *Păcureni*, *Valea Păcurei* arată răspîndirea sa, fapt în măsură să întărească forţa probatorie a termenului.

Rom. *scoare* este un termen care apare în Munţii Apuseni, aşadar, într–o arie destul de izolată, dar intens romanizată. Etimonul, lat. *scoria*, cunoaşte prin această formă o evoluţie normală sub aspect lingvistic (*scoria* > **scoriă* > **scoariă* > *scoarie* > *scoare*). Zona în care se înregistrează *scoare* a fost foarte bogată în felurite zăcăminte, în special de aur, metal extras atît de către daci, cît şi de către coloniştii din Dacia. Printre termenii împrumutaţi dacilor de către romani acesta are o

importanţă deosebită datorită ariei destul de retrînse pe care apare. Prezenţa lui *scoare* 'steril rămas în urma extragerii şi prelucrării minereului, zgură', în limba unei populaţii româneşti dintr–o zonă intens romanizată, bogată în zăcăminte de aur, care au fost exploatate de romani (cu ajutorul forţei de muncă autohtone, firește) atestă practic identitatea în timp şi spaţiu dintre vorbitorii care au deprins cuvîntul de la romani şi cei care îl utilizează astăzi.

Asemănătoare este situaţia urmaşului românesc al lat. *balnea* > **bannia*. Deosebirea priveşte răspîndirea acestuia, care se înregistrează pe o arie considerabil mai întinsă decît cea a cuvîntului precedent. Urmaşul pe teren românesc a acestui termen este *baie* 'mină'. Probabil că, încă din etapa **baniă*, cuvîntul a fost împrumutat de către slavi, de la care, apoi, l–au împrumutat maghiarii.

Urme importante a lăsat hidronimia, mai cu seamă cea majoră. Dispariţia toponimiei majore este firească întrucît condiţiile istorice de după retragerea aureliană nu puteau decît să–i determine pe romanici să–şi abandoneze oraşele. În plus, sistemul de denominaţie, conform cu modul de organizare al comunităţilor, era unul prin care aşezarea primea numele întmeietorului, iar, mai tîrziu, pe cel al stăpînului. După venirea slavilor era firesc să apară nume slave. Nume precum *Argeş*, *Criş*, *Dunărea*, *Mureş*, *Olt*, *Prut*, *Siret*, *Someş*, *Timiş* se vor păstra, astfel încît, la venirea lor, slavii — precum romanii odinioară —, le vor prelua de la băştinaşi chiar dacă vor adapta sau traduce unele hidronime.

Dincolo de acestea toate, însă, mai există o realitate care depune mărturi prin sine. Modalitatea în care se creează, funcţionează şi evoluează deprinderile şi mentalitatea unui popor, modalitatea de organizare şi evoluţie a instituţiilor (ca elemente de permanenţă din istoria unui popor) constituie baza şi caracteristica individuală a unei culturi. O serie de fundamente

precum: religia şi toate creaţiile spirituale, formele de existenţă şi manifestare a comunităţilor şi toate formele de organizare a muncii, organizarea socială, în general, constituie elemente care dau măsura unităţii culturale a unui popor. În cazul oricărui popor, toate acestea prezintă nenumărate constante care sînt în măsură să-i reflecte cu fidelitate continuitatea în timp şi spaţiu. Specificitatea care se degajă din analiza felului în care apar şi se manifestă aceste constante reprezintă mai puţin o moştenire, un dat, fiind, mai curînd un rezultat ce derivă din dezvoltarea şi aplicarea unor modalităţi de adaptare la realităţile înconjurătoare. Măsura în care se constată o identitate a unei culturi cu sine este direct proporţională cu constanţa condiţiilor în care respectivul popor s-a dezvoltat, iar măsura în care se constată variaţii este direct proporţională cu schimbările din cadrul factorilor externi de influenţă şi cu forţa lor de a determina mişcări de adaptare ale acelui popor.

Instituţiile pe care poporul le creează decurg din gradul de său de evoluţie, din necesităţile sale în contextul general în care trăieşte. Din acest motiv, precum tot ceea ce va crea, tot ceea ce un popor va împrumuta (forme ale civilizaţiei şi culturii, elemente de limbă etc.), în mod inevitabil, va purta amprenta sa, va fi asimilat organic. În caz contrar, respectivele elemente rămîn străine, nu fac parte integrantă din viaţa sa şi nu sînt în măsură să-l caracterizeze. În cazul concret al poporului român, toate elementele organice intrinseci, de natură să-l caracterizeze, pot fi observate în evoluţia lor la elementele constitutive: civilizaţia geto-dacilor şi civilizaţia transplantată la nordul Dunării prin colonizarea romană.

4. Substratul limbii române

Termenul *substrat* se referă la totalitatea elementelor lingvistice care, în urma formării unui sistem lingvistic sub presiunea unei limbi cuceritoare, a reuşit să supravieţuiască intrînd în compoziţia noii limbi sau influenţînd procesele formative prin care noua limbă îşi defineşte identitatea. Cercetările legate de substratul limbilor în general au întîmpinat serioase dificultăţi mai ales datorate faptului că, se cercetau evoluţii petrecute în perioade îndepărtate, în care scrisul nu exista sau era întrebuinţat limitat, uneori de către vorbitorii altei limbi, care utilizau un alfabet impropriu, ori caracteristic altei limbi decît al celei al cărei sistem fonetic era chemat să-l reflecte. Situaţia aceasta a generat o stînjenitoare lipsă de texte necesare, ceea ce face ca materialul rămas să devină preţios, pe de o parte, dificil de utilizat, de cealaltă parte, încercarea de a întocmi o imagine coerentă asupra substratelor sprijinindu-se de multe ori pe date ale descoperirilor arheologice, precum şi provenite din mărturiile istorice. Cazul limbii române este, sub acest aspect, unul exemplar, el ilustrează carenţele majore ale unui material lingvistic insuficient, dar şi lipsurile precizărilor caracteristice istoricilor ori ale altor tipuri de mărturii referitoare la această zonă a sud-estului european şi al Romaniei apoi. De aceea, afirmaţiile referitoare la substratul limbii române şi la ponderea autohtonilor în formarea poporului român impun prudenţă şi echilibru.

Teritoriul antic al Balcanilor şi Carpaţilor, de la nordul Italiei şi Greciei ar putea fi împărţit în trei arii lingvistico-geografice, după cum urmează: zona tracă, zona ilirică şi zona daco-moesică. Deşi se poate presupune că, între cele trei arii, exista o anumită comunitate (poate chiar de origine), precum şi o oarecare circulaţie, care au putut genera relaţii destul de strînse la nivelul întregului teritoriu, faptul acesta nu permite să se

afirme omogenitatea sau unitatea întregii zone. Este de acceptat, însă, că în aria daco–moesică existau condiții etnice complexe, care au condus la fenomene de interferență între idiomurile indoeuropene ale populațiilor de acolo, precum și faptul că diferitele idiomuri aveau, în etapa pătrunderii progresive a latinei, structuri și poziții lingvistice diferențiate. Fără a se putea avea în vedere vreo omogenizare etnică sau lingvistică a respectivelor populații, se poate crede că condițiile social–politice și economice ale acelor vremuri, formele de organizare administrativ–teritorială au fost factori care au favorizat și au reglat feluritele contacte ale populațiilor întregii arii, cu urmări considerabile în plan lingvistic. Alături de coordonatele date (factorul geografic, economic, social, politic, administrativ), starea aceasta s–ar putea datora și unor cauze mai greu cuantificabile, de ordin etnic (conștiința apartenenței etnice și lingvistice la comunități care prezintă diferențe evidente, spirit de independență și de autonomie dezvoltate, obiceiuri religii și mentalități sensibil diferite etc.). O geografie cu forme de relief mai blînde putea fi de natură să înlesnească asemenea contacte, defavorizate de zonele muntoase, greu accesibile sau cu condiții climaterice vitrege. Nivelul de dezvoltare economică și al producției de bunuri (sub aspect canitativ, calitativ și al varietății mărfurilor) au putut determina contactele, creînd astfel necesități. Contactele determinate comercial trebuie avute în vedere din două motive. În primul rînd, acestea erau de natură să racordeze la viața zonelor de intensă circulație și regiunile mai defavorizate. În al doilea rînd, negustătorii ambulanți erau de natură să exercite presiuni constante, relativ eficiente, în sensul diminuării eventualelor asperități dintre diferitele zone ale teritoriului pe care îl străbăteau. Rolul acestora era atît cel de liant, transportînd pe căile lor elemente proprii diferitelor comunități întîlnite, dar și unul care putea îmbogăți fiecare zonă, în măsura în care, la rîndul lor, intrau în relații cu reprezentanți

ai altor zone, cu grecii, spre exemplu.

Studiul ponderii substratului în componența limbii române se lovește, așadar, de sărăcia datelor referitoare la limba de substrat, ceea ce face dificilă identificarea ca atare a numeroase elemente. Limba română s–a format nu atît ca rezultat al amestecului dintre latină și limba populației daco–moesice, dar, mai ales, ca urmare a reorganizărilor și evoluțiilor petrecute cu latina daco–moesică sau dunăreană, după ce aceasta fusese adoptată de populația romanizată și neromanizată situată la nordul Dunării și într–o zonă mai greu de delimitat cu precizie, de la sudul fluviului. De aceea, în cercetarea substratului limbii române trebuie să se țină seama de faptul că este posibil ca latina populară transportată în Dacia să nu fi suferit influențe considerabile din parte limbii autohtonilor. Două limbi aflate în astfel de contacte, adică în situația de a concura pentru statutul de limbă unică, interacționează doar între anumite limite. Este important de amintit că contactele lingvistice, în general, sînt facilitate de asemănările (eventual, date de înrudire) dintre limbile în contact. Comportamentul diferitelor nivele ale limbii (fonetic, gramatical, lexical) diferă sub acest aspect. La nivel fonetic și lexical se pot înregistra urme ale unor influențe și în cazul în care o eventuală înrudire și compatibilitate precum și contacte anterioare, de durată ori intense lipsesc, în vreme ce compartimentul morfologic și cel sintactic sînt mai greu penetrabile. Acesta este un motiv în plus pentru a nu aștepta prea multe rezultate într–o cercetare asupra substratului limbii române.

Înțelegînd că limba română cuprinde elemente care, în mod evident, nu aparțin moștenirii latine, influențelor superstratului și adstratului și acceptînd că sistemul lingvistic neolatin din această arie a Romaniei a putut moșteni unele elemente de substrat, apare necesitatea de a identifica pe baze științifice proveniența respectivelor elemente. Influența substratului asupra

latinei populate transportate în Romania orientală şi persistenţa acelor elemente în noul sistem lingvistic astfel format poate fi cercetată doar la nivelul materialului a cărui provenienţă (latină, slavă, grecească, maghiară, turcă etc.) nu a fost stabilit cu certitudine. Acolo unde etimologia este nesigură sau încă necunoscută avem a face cu elemente care pot fi supuse analizei în vederea stabilirii etimologiei, acţiune ce ar putea indica provenienţa din substrat. Deşi lipsa unor date ce ar permite lămuriri necesare este o piedică în calea unor astfel de cercetări, prima comparaţie indicată în astfel de situaţii trebuie să privească daco–moesica. Materialul existent acolo poate permite, în principal, două tipuri de observaţii. Prin elementele şi rădăcinile cunoscute se poate stabili relaţia necesară postulării, pentru acele elemente, a originii din substrat. Prin caracteristicile lingvistice (mai ales la nivel fonetic) ale elementelor din săracul corpus la care se face raportarea se poate confirma sau infirma apartenenţa şi a acelui element la categoria materialului daco–moesic. Este de remarcat că, fie şi în lipsa primei certificări, adică în cazul în care, din corpusul existent, lipsesc forme sau cuvinte care, prin ele însele sau prin unele elemente, ar atesta originea elementului cercetat, în cazul în care fonetica permite sau afirmă o astfel de origine, se poate continua cercetarea în direcţia aceasta (evident, fără canalizarea exclusiv pe această cale).

De cele mai multe ori, însă, este posibil ca resturile daco–moesice care stau la dispoziţia cercetării, să impună, prin sărăcia lor, apelul la alte limbi din substratul balcanic, evident, fără a împiedica continuarea cercetării şi în alte direcţii. În acest caz, există alţi termeni de comparaţie. Aceştia, însă, trebuie trataţi cu circumspecţie, orice concluzii cerînd analize suplimentare. Precum în toate situaţiile în care se încearcă stabilirea provenienţei din substrat a unui element lingvistic, nici în acest caz nu trebuie omis un fapt de mare importanţă. Precum s–a

văzut deja, influența limbii autohtonilor asupra latinei a putut avea loc la toate nivelele limbii. Cu toate acestea, nu se poate accepta că această influență ar fi fost puternică decît în prima perioadă de după cucerire dar, mai ales, după retragerea aureliană, adică în perioada în care dacii romanizați încep să-i asimileze pe ci neromanizați. Chestiunea aceasta privește secolele al IV–lea — al V–lea, și nu mai tîrziu. Din acest motiv, elementele avute în vedere, și care se analizează din aceeași perspectivă comparativ–istorică, cu respectarea principiului legilor fonetice, nu pot fi decît cele care se încadrează în categoria elementelor care prezintă mărcile spațio–temporale corespunzătoare. Căutarea, așadar, de corespondente în alte limbi, precum traca, ilira, continuatoare ale acestora, alte limbi indoeuropene, cu care vorbitorii latinei dunăreane au putut avea contacte, trebuie să se facă observînd îndeaproape respectarea legilor fonetice ale momenului și ale spațiului.

În general, dintre limbile din zonă, în stabilirea elementului autohton moștenit, limba care poate fi utilizată ca punct de reper, cu bune rezultate, este albaneza. Această limbă se raportează la o altă limbă decît daco–moesica ori traca, și anume la ilira. Posibilitatea ca un element de proveniență ilira să poată servi drept model în încercarea de a stabili proveniența din substrat a unui element românesc este reală, deoarece, dincolo de evidenta lor înrudire, între daco–moesică și ilira au existat contacte. Faptul că acel element se află în albaneză (unde nu are proveniență latină, greacă sau din vreo altă limbă de contact), ca element de substrat al acesteia rămîne unul pozitiv. Pentru a stabili, însă, dacă corespondentul său identificat în română provine din substratul românei trebuie lămurit sensul cuvîntului în limba română, trebuie obținută asigurarea că acesta nu a intrat în română din albaneză ori din vreo altă limbă balcanică și, în măsura în care este posibil, trebuie verificată situația sa din perioada primitivă sau comună a celor două limbi, precum și

corespondentele indoeuropene.

În cazul în care albaneza, ori o altă limbă balcanică, nu poate oferi cuvinte apropiate, singura posibilitate de comparație se află în alte limbi indoeuropene, precum armeana, iranica, limbile baltice, de la care româna nu a putut opera împrumuturi.

Limba română prezintă elemente care pot fi puse, cu certitudine, sau ca posibilitate, pe seama substratului. Sub aspect fonetic și morfologic orice asemenea discuție se poartă doar la nivel de posibilitate. Fără ca ipoteza altor influențe ori cea a propriilor evoluții creatoare să fie astfel înlăturate, situațiile care urmează pot beneficia — pînă la o eventuală apariție a unor dovezi ce ar clarifica lucrurile—, și de o explicație prin substrat. Nivelul lexical, alături de situații care se încadrează în categoria unică pentru elemenele din planul fonetic și cel morfologic, cunoaște cazuri în care proveniența din substrat poate fi acceptată ca singura realistă, chiar sigură, deși, uneori, asemenea situații beneficiază de o argumentație mai curînd nelingvistică (mărturii istorice).

La nivel fonetic, se poate pune pe seama substratului vocala *ă*. Aceste sunet apare și în alte limbi romanice, precum catalana ori portugheza, dar situația și rolul pe care le are acolo diferă fundamental de ceea care apare în limba română. Sub acest aspect, [ă] românesc poate fi alăturat, mai ușor, unor sunete de timbru foarte apropiat, dar cu mici deosebiri articulatorii, de sunete care apar în bulgară și albaneză. Caracteristicile articulatorii ale lui [ă] românesc și ale lui [ë] albanez (atît în dialectul gheg, vorbit la nord de rîul Shkumbin, cît și în cel tosc, dialectul albanez meridional) sînt apropiate, diferențele ținînd și de bazele de articulație, diferite în cele două limbi. Atît în română cît și în albaneză, [ă], respectiv [ë] pot fi morfeme, mărci de caz, de gen, ori determinative de feminin (*fată / fete*; *vajzë / vazja*; (*cumnat / cumnată*; *kunat / kunatë*) și nu cunosc poziția inițială de cuvînt decît dialectal.

Caracteristicile şi comportamentul sunetului albanez ar putea arăta vechimea mare a acestuia, faptul că ar putea fi moştenit de la idiomul pe care albaneza îl continuă. Din această perspectivă, situaţia vocalei româneşti în discuţie nu permite aceeaşi concluzie. Sunetul acesta putea fi generat de nevoi de echilibru ale sistemului vocalic pe care urmaşii dacilor romanizaţi l–au dezvoltat, ar putea reprezenta consecinţa unei caracteristici a substratului şi care s–a dezvoltat mai tîrziu, eventual în perioada de formare a limbii române, sau ar putea fi moştenit. Dată fiind această situaţie, este dificil de argumentat o poziţie foarte tranşantă. Inscripţii vechi care se referă la cuvinte de origine tracă, şi care conţin oscilaţia grafică *a / e* ar putea fi un argument (insuficient în sine) în favoarea existenţei, încă în substrat, a unui sunet [ă], pe care grecii şi romanii nu–l puteau reda altfel cu alfabetul lor. Cu toate acestea, este mai lesne de argumentat în favoarea ipotezei, conform căreia [ă] reprezintă dezvoltarea ulterioară a unor propensiuni existente în substrat.

Sunetul [h] care, în latină era o spirantă laringală surdă [ʰ] începe să dispară din această limbă încă de prin secolul al III–lea î.e.n., mai întîi din poziţie medială intervocalică, *nehomo* > *nehemo* > *nemo*, *prehendo* > *prendo*, apoi din poziţie iniţială *herbam* > *erbam*, *homo* > *om*(*u*) etc. În vremea lui Cicero sunetul se pronunţa doar în cuvinte de origine grecească, de către cei cultivaţi, mulţi dintre cei neinstruiţi prezentînd sunetul, din diferite motive, acolo unde el nu avea justificare etimologică. La nivel grafic, se putea nota un *h*, lipsit, însă, de acoperire în realitatea rostită. Astfel apar grafii care, încă o dată, nu reflectau o realitate întemeiată etimologic. Faptul putea genera şi reacţii, astfel că, alături de *have* şi *heius* pentru *ave* şi *eius*, apar *onorem* şi *anc* pentru *honorem* şi *hanc*.

Latina de la baza limbii române nu cunoştea, aşadar, acest sunet, care nu se păstrează în nici o limbă romanică. Există suficient de multe cuvinte româneşti, împrumutate din diferitele

limbi cu care româna a venit în contacte succesive şi care conţin un [h]. Aceste cuvinte pot fi de origine slavă (*duh*, *hîrb*, *hrană*, *huli*), medio–greacă (*ham*), maghiară (*hasnă*, *hegheduş*, *hiclean*), turcă (*haz*), sau cu etimologie multiplă (*pahar*). Dacă termenii de origine maghiară conţin o spirantă laringală surdă, termenii de origine slavă, greacă şi turcă prezintă o spirantă velară surdă (χ). Acelaşi sunet apare şi în cazuri precum *harmăsar* (< lat. *admissarius*), *hăla*, *hăsta*, etc., unde avem a face cu un sunet protetic. Prezenţa ca atare, în română, a unor cuvinte precum *duh*, *hîrb*, *hulesc* ar putea arăta că sunetul în discuţie era un element al sistemului fonetic propriu românei comune, fără însă, a putea proba vechimea mai mare a acestuia în limba română. Cazurile de mai sus permit evidenţierea a două tendinţe contrare. Alături de situaţiile în care [h] apare ca urmare a aspiraţiei vocalei iniţiale (*haripă*, *harpacic*, *hăsta*), de situaţiile complexe, în care *v–* este substituit prin *h* (*horbă*, *hulpe*, *hultan*), trebuie observate şi cele în care *h–* sau *–h–* (spiranta laringală sonoră, care apare în rostiri pentru *haide*, *haimana*, *hoţ*, *pahar* sau este înlocuit cu fricativa labiodentală surdă (*marfă*, *poftă*, *vîrf*). Fără a insista asupra asemănării ridicate dintre acest comportament şi cel al sunetului albanez corespunzător, trebuie observat că asemenea fenomene caracterizează, în general, elementele lingvistice a căror poziţie în sistem este slabă, la voia tendinţelor care acţionează în diferite epoci. Este greu de afirmat că acest sunet ar proveni din substrat, după cum nu se poate susţine că ar fi, în limba română, de provenienţă slavă. Atît datorită prezenţei sunetului în unele elemente lexicale din substrat, cît şi datorită apariţiei sale ca aspiraţie în unele elemente de origine latină şi slavă veche (etimonul acestora fiind lipsit de *h*) se poate considera ca foarte probabil faptul ca [h] să fie un sunet moştenit din substrat sau, expresia continuării unei tendinţe avîndu–şi originea în substrat. În acest caz, influenţa slavă, precum şi termenii din limbile de adstrat, care apar în

limba română cu *h*, nu au putut face altceva decît să întărească un sunet existent deja în română, fără a putea anihila tendințele contrare, care au duceau la oscilații precum cele de mai sus.

Comportamentul și evoluția grupurilor consonantice *ks*, *kt*, în trecerea de la latină la română s–ar putea datora unor propensiuni existente în substrat sau datorate interacțiunii acestuia cu latina. Latina conținea numeroase grupuri consonantice care, în latina populară începuseră să sufere diferite presiuni asimilatorii. Faptul este de înțeles și este mai evident decît în cazul altor sunete care au suferit schimbări. Deși sunetele nu există izolat, faptul că un sunet poate apărea în variate contexte face ca anumite presiuni să fie, în acest caz, mai puțin puternice decît în cazul unui grup consonantic, mult mai limitat ca distribuție. Grupul consonantic reprezintă, în sine, o singură posibilitate, mult mai redusă ca șansă de supraviețuire, la o populație care are dificultăți în a–l utiliza. Reamintind că latina a ajuns să fie vorbită de numeroase populații diferite între ele, diferite de grupul inițial de vorbitori, fiecare cu deprinderile sale de articulare, cu afinitățile și idiosincrasiile sale, care s–au putut manifesta cu forțe diferite, se înțelege că presiunile centripete ale latinei nu reușeau mereu și în timp să înfrîngă tendințele bazelor de articulație străine. În unele situații, evoluțiile întîlnite la diferitele populații care au adoptat latina au putut merge în direcții diferite sau asemănătoare. Pe de altă parte, latina însăși era supusă evoluțiilor organice proprii.

În cazul grupului *ks*, spre exemplu, se poate vorbi despre o tendință general romanică în care se ajuge la *–ss–* și la *–s–* (și aceasta tulburată de unele excepții: alături de *auxungia* > *osînză*, *intellexit* > *înțelese*, *laxare* > rom. *lăsare*, *maxilla* > rom. *măseauă*, *vixit* > *vise*,

(În limba română veche exista un verb *a via*, sau o formă nominală precum *vietor*, ambele atestate de textele secolului al XVI–lea, în contextul în care, în aceleași texte, nu apare un verb *a trăi*, de origine slavă în limba română.)

apar şi evoluţii precum cea a lat. *coxa* la rom. *coapsă*, alb. *kofshë*, care arată şi propensiuni apropiate în cele două grupuri). Faptul acesta se poate pune pe seama caracteristicilor articulatorii ale grupului. În cazul succesiunii *kt* este vorba despre o velară în poziţie slabă, implozivă, urmată de o oclusivă dentală. Cel de–al doilea sunet se află într–o poziţie evident privilegiată întrucît, fiind vorba despre două explozive în succesiune, cantitatea de energie cerută este prea mare pentru a le articula pe ambele. Totodată, întrucît locurile de articulare al celor două consoane se situează în puncte a căror succesiune, iarăşi, creează dificultăţi, se naşte tendinţa de a anticipa articulaţia a doua. Este dificil de arătat dacă este vorba despre o asimilaţie sau despre o disimilaţie, dar se pare că eliminarea velarei derivă din tendinţa firească a organelor articulatorii de a se concentra spre sunetul care definea mai clar identitatea grupului. De aceea, dentala a fost ivestită cu mai multă energie articulatorie. Faptul că grupul în discuţie suferă modificări în toate limbile romanice este semnificativ, dar nu neapărat pentru tendinţele romanice, deoarece succesiunea suferă şi în elementul latin din albaneză. Punctul de plecare al acestei schimbări se află în caracteristicile articulatorii ale grupului, deopotrivă de incomode pentru toate sistemele. Rezultatele diferite reprezintă forme de rezolvare care se datorează substratelor şi sistemelor în constituire. Simpla comparare a evoluţiilor lat. *lactem*, *octo*, *noctem* la rom. *lapte*, *opt*, *noapte*, cu it. *latte*, *otto*, *notte*, fr. *lait*, *huit*, *nuit* arată că explozia lui *t.* este mai puternică în italiană disimilînd orice urmă de velară, în vreme ce, în franceză, are loc o asimilaţie, palatala *i* reprezenînd o urmă a guturalei asimilate la o articulaţie anterioară. Lupta, cauzată de succesiunea a două explozive se extinde petrecîndu–se la nivelul locului de articulare. Faptul că, în română, apare o altă consoană în locul velarei ar putea arăta că intensitatea dentalei nu a fost atît de puternică, rămînînd suficientă energie şi pentru o altă oclusivă,

salvată prin schimbarea locului de articulare. Evoluția lat. *victimo* la rom. *vatăm*, presupune, deja în latină, un etimon **vittimo*, ceea ce arată și că evoluția *kt* > *tt* era caracteristică ariei italice (poate, de origine osco–umbrică).

În ceea ce privește româna, reflexul *pt* îi aparține și, adăugînd la toate acestea evoluția lat. *septem* > *șapte*, se poate crede că tendința spre acest reflex poate indica preexistența în substrat a unui asemenea grup sau a unei tendințe la capătul căreia dezvoltarea sa apărea firească. În cadrul evoluției lat. *baptizo* la rom. *botez*, discutarea și explicarea reflexului *t*, probabil că trebuie făcute ținîndu–se seama de posibilitatea existenței în latina dunăreană a unui etimon **battizo*, caz în care situația de față intră în categoria precedentă.

— Tot pe seama substratului s–au mai pus, cu slabe explicații însă, fenomene precum rotacizarea lui *–n–* (intervocalic) latin, evoluția *–l–* > *–r–*, apariția consoanei *ș*, palatalizarea labialelor etc. Explicații argumentate, care să aibă în vedere alte căi de apariție a acestor fenomene lipsind, este mai firesc să se aibă în vedere ipoteza evoluțiilor interne, decît proveniența lor din susbtrat.

La nivel morfologic cunoștințele asupra substratului limbii române sînt mult mai lacunare decît cele pentru compartimentul fonetic. În acest context se pot face doar presupuneri, înșiruirea următoare menționînd fenomene care au fost puse pe seama substratului, fără ca aceasta să excludă alte ipoteze: confuzia dintre genitiv și dativ, prezentă și în albaneză, neogreacă, armeană, iraniană; postpunerea articolului hotărît, precum în albaneză; păstrarea neutrului, precum în albaneză; formarea numeralelor de la *unsprezece* la *nouăsprezece*, întîlnită nu doar în limbile slave, ci și în albaneză, limbile baltice, parțial în armeană; particula pronominală *–ne*, din formele pronominale *mine*, *tine*, *sine*, ce are corespondent în alb. *–në* și gr. –νη. Din această categorie pot fi eliminate: confuzia dintre genitiv și

dativ, care exista şi în latină, şi care nu reprezintă un fenomen atît de particularizat încît să permită circumscrieri riguroase; postpunerea articolului, care nu poate fi pusă pe seama unei limbi care nu se ştie dacă a avut o asemenea categorie ori una similară, după şederea romanilor fiind greu de crezut că o presupusă deprindere de a postpune o asemenea categorie s–ar fi reactivat, după ce, pînă atunci, nu avusese materialul pe care să se exercite. Articolul este o categorie romanică, iar postpunerea sa se poate pune pe seama românei.

Deşi destul de numeros, elementul lexical pus pe seama substratului diferă, în amănunt, de la un autor la altul, majoritatea autoriilor fiind în acord asupra faptului că imporanţa elementului lexical moştenit rezidă în poziţia acestuia în sistemul lexical al limbii române. Printre aceşti termeni, deşi mulţi dintre ei au devenit regionali sau arhaici, se află cuvinte care, în mod normal, fac sau făceau parte din fondul lexical principal. Termenii prezentaţi în cele ce urmează sînt clasificaţi în funcţie de termenii de comparaţie care pot pleda în favoarea provenienţei din substrat a termenilor identificaţi ca atare. Cu toate că, de cele mai multe ori, autorii nu sînt de acord nici în ceea ce priveşte componenţa listelor (O. Densusianu, spre exemplu, susţine, pentru mulţi dintre aceşti termeni, o provenienţă iliră), acestea au fost alcătuite avîndu–se în vedere forţa argumentelor prin care cuvintele respective au fost încadrate în această categorie.

Printre cuvintele care pot fi confirmate de atesări prin daco–moesiană sau alte limbi vechi balcanice pot fi enumerate: *argea* 'încăpere construită sub pămînt, bordei', *bală* 'fiară, monstru', *balaur*, *baltă*, *băl*, *bălan*, *brusture*, *buză*, *carîmb*, *ghiuj*, *gorun*, *mal*, *mazăre*, *mînz*, *murg*, *strungă*. Printre cuvintele care se deduc din compararea cu alte limbi indoeuropene se pot enumera: *brînză*, *burtă*, *doină*, *stînă*. Printre cuvintele comune cu albaneza ar putea fi şi unii termeni care au

fost împrumutați de limba română din albaneză. Cu toate acestea, prezența în cele două limbi a unor cuvinte între care se pot face apropieri ar putea fi explicată, mai degrabă, prin substrate înrudite şi nu neapărat prin contacte directe. Alături de unele elemente care au fost deja menționate, se poate argumenta în favoarea provenienței din substrat şi pentru următoarele cuvinte: *abur*, *baci*, *barză*, *bască*, *bîr!*, *borească*, *brad*, *a (se) bucura*, *bunget*, *căciulă*, *călbază / gălbează*, *căpuşă*, *cătun*, *ceafă*, *cioară*, *cioc*, *cojoc*, *copil*, *curpen*, *daş* 'miel de casă', *droaie*, *gata*, *ghimpe*, *grumaz*, *guşă*, *mare*, *mire*, *moş*, *mugur*, *muşcoi*, *năpîrcă*, *pîrău*, *pupăză*, *rînză*, *sîmbure*, *ţap*, *ţarc*, *urdă*, *vatră*, *viezure*, *zară* 'lichid rămas după strecurarea brînzei'.

Printre sufixele care ar putea fi puse pe seama substratului se pot menționa: *–andru*, *–ăni*, *–esc*, *–eşte*, *–îrlă*, *–man*, *–uşcă*.

O categorie importantă de elemente lexicale moştenite din substrat, fără prea mare importanță din perspectivă strict lexicală, dar deosebit de importante sub aspect fonetic, istoric şi ca instrumente de control a unora dintre celelalte elemente, o constituie acele cuvinte care se referă la toponimia şi hidronimia de pe teritoriul de la nordul Dunării. Printre acestea se află hidronime precum: *Ampoi*, *Argeş*, *Bîrzava*, *Buzău*, *Cerna*, *Drencova*, *Dunărea*, *Garvăn*, *Jiu*, *Lotru*, *Motru*, *Mureş*, *Olt*, *Prut*, *Siret*, *Someş*, *Timiş*, *Tisa*, *Vedea* şi toponime precum: *Abrud*, *Albac*, *Cigmău*, *Garvăn*, *Hîrşova*, *Iaşi*, *Mehadia*, *Oituz*, *Tăpia*, *Turda*.

Cum este şi firesc, aceste nume foarte vechi au suferit numeroase influențe datorită contactelor cu diferitele popoare, precum slavii, maghiarii, care l–au adoptat de la românii băştinaşi. Faptul că forme precum *Ampoi*, *Cerna* sau *Olt* au suferit deformări în plan fonetic nu este de natură să infirme proveniența lor din substrat, ci doar să confirme că aceste cuvinte au preexistat populațiilor care le–au torsionat.

5. Latina populară

5.1. Concept şi trăsături. Limbile romanice reprezintă forme pe care latina răspîndită în Imperiu le–a luat prin evoluţii treptate, petrecute în condiţiile specifice fiecărei regiuni a Romaniei.

Idiomul Latium–ului, latina, face parte din familia de limbi indoeuropene, constituind o limbă a ariei marginale a grupului de limbi *kentum*. Grupul de limbi italic, din care latina face parte, mai cuprindea, osca (limba vechilor samniţi, vorbită în Samnium şi Campania, în părţi din Lucania şi de către mamertinii din Messina), umbrica (vorbită între Tibru şi vechea Umbrie), dialectele sabelice, dialectul volsc. Învinse pe rînd de către romani, aceste popoare ajung treptat să–şi vadă teritoriile încorporate celui roman, în jurul anului 240 î.e.n. Roma stăpînind un teritoriu compact de aproximativ 1000 km^2, în jurul Cetăţii, cu diferite ramificaţii, întinse în toate direcţiile, spre teritorii încă necucerite. Treptat, Roma va cuceri Peninsula Italică, supunînd popoare din grupa italică, dar şi alte popoare, precum etruscii, aplicînd tratamente diferenţiate diferitelor popoare cucerite. Avînd un sistem deosebit de nuanţat, de limpede, suplu şi ferm pus în prcatică, în ceea ce priveşte condiţiile şi tratamentele aplicate populaţiilor cucerite, Roma a făcut din acesta un sistem perfecţionat pe care s–a clădit civilizaţia antică şi, în bună măsură, cea modernă. Preocupaţi devreme de constituirea unui bun sistem de guvernare, avînd o concepţie austeră, creînd un sistem de libertăţi şi constrîngeri foarte eficient, gîndind cetatea în mod diferit de felul în care aceasta apare la greci, cuceritorii romani au ştiut mereu să ofere numeroaselor şi variatelor populaţii cucerite sisteme diferite şi adecvate de avantaje. Probabil că prima mare realizare importantă pentru viitorul Romei, care a fost atinsă astfel a reprezentat–o obţinerea unităţii italice, nucleu al Imperiului

viitor. Fără ca Roma să-şi pierdă din întîietate vreodată, Peninsula a reprezentat mereu o bază şi un rezervor al Imperiului, în cadrul căruia, în general, s-a bucurat de un tratament oarecum privilegiat. Prin strategia sa, continuu elaborată şi rafinată, Roma a reuşit mereu să obţină de pe urma cuceririlor sale profitul maxim din punct de vedere politic, administrativ, economic şi de altă natură, fără a leza susceptibilităţile variaţilor „aliaţi" ori ale celorlalţi provinciali. Această caracteristică prin care Roma a ştiut să se plieze la particularităţile esenţiale ale populaţiilor cucerite, în cadrul unui proces de asimilare a constituit trăsătura esenţială a Romei în relaţiile cu cei cuceriţi. Însuşirea, care a dăinuit atît timp cît Roma a fost în expansiune şi creştere reală, constituie, foarte probabil, o moştenire indoeuropeană a cărei ilustră şi fidelă exemplificare este.

După momentul în care Roma ajunge să stăpînească Peninsula Italică de la Rubicon la nord, pînă la Arno şi Esina, expansiunea continuă prin transformarea Siciliei în provincie (241 î.e.n.), după care urmează Sardinia şi Corsica (238 î.e.n.), Spania (197 î.e.n.), Africa (146 î.e.n.), Iliria (167 î.e.n.), sudul Galiei (120 î.e.n.), nordul Galiei (50 e.n.), Dacia (107 e.n.). Relativa rapiditate cu care s-au succedat cuceririle teritoriale, evoluţiile, apoi, pe plan social-politic şi economico-administrativ, suferite de provinciile şi populaţiile cucerite sînt strîns împletite cu evoluţiile pe care le va suferi latina, din punctul de vedere al caracteristicilor sale, cît la nivelul aspectului popular, transplantat în provincii. Expansiunea romană, de la teritoriul iniţial, la nucleul din jurul Romei, apoi la nivelul Peninsulei Italice a fost un fapt care a produs evoluţii consistente la nivelul societăţii, ceea ce a avut printre consecinţe o dezvoltare ce a condus la o organizare superioară a limbii. Răspîndirea latinei pe teritoriile vecine s-a petrecut în urma unor procese de imitare (parţial conştiente) mai mult decît în alte

situații, deoarece latina a fost adoptată de cei cuceriți ca limbă purtătoare de civilizație, reprezentînd limba unui stat puternic, aflat, sub toate aspectele, în expansiune. Această limbă își va dobîndi treptat un aspect literar care, ulterior va începe să cunoască, mai ales la nivelul unora dintre normele sale, evoluții deosebite față de cele caracteristice aspectului popular și provincial. Breșa creată între aspectul literar și cel din care acesta își trăsese sevele se va adînci pe măsura extinderii Imperiului. Nu în mod întîmplător, însă, perioada de supremă dezvoltare economică și politică a Imperiului coincide cu cea în care latina clasică ajunge la apogeu. După această epocă (sec. I î.e.n. — sec. I e.n.) începe, cu rate diferite, decăderea, atît a Imperiului, cît și a latinei clasice. Dincolo de factorii care pot sta la baza acestui proces (printre care ascensiunea creștinismului, încheierea unei etape, strălucite, din evoluția unei culturi, care nu a reușit să genereze noi conținuturi), coincidența se datorează mai ales scăderii sensibile a rolului Romei în viața provinciilor care capătă grade sporite de autonomie. Treptat, în secolul al II–lea e.n. începe un proces de durată prin care unitatea Imperioului este afectată la nivelul omogenității sale. Roma nu mai poate reprezenta un centru de iradiere care, al rîndul său, absoarbe, triază și asimilează elemente ale provinciilor. Treptat, Roma capătă trăsăturile unei provincii.

O caracteristică a limbilor indoeuropene în general, care se regăsește în mod firesc în latină, a fost extraordinara capacitate de asimilare a idiomelor peste care s–au suprapus. În procesul de adoptare a latinei, populațiile cucerite nu puteau abandona total anumite deprinderi de articulare, unele modalități de conceptualizare, în general anumite forme și conținuturi caracteristice limbilor materne ale acelora. Cu excepția acestor elemente, latina se va impune de fiecare dată ca limbă ce, gradat, va deveni maternă. Toate acele rudimente, însă, din limbile peste care se suprapunea latina, vor exercita presiuni asupra latinei și,

în procesul de asimilare a respectivelor populații, latina va plăti prețul prin diferite forme de compromis. Unele dintre acestea sînt greu de decelat, altele au dispărut fără urme, cîteva pot fi considerate ca atare. În total, însă, după ce latina a ieşit întărită din aceste confruntări, începînd de prin secolul al II–lea e.n., ea a început să facă față tot mai greu presiunilor pe care bazele de articulație ale acelor limbi le exercitau asupra aspectului vorbit al latinei.

Încă din primele perioade ale expansiunei latinei în Peninsulă, deşi procesul acesta nu a fost uniform şi identic cu sine, s–au putut observa tendințe evidente, accentuate ulterior şi care au constituit caracteristici ale modalității în care Imperiul a evoluat.

În mod firesc, aspectul cult, latina clasică, se dezvoltă prin evoluțiile latinei vorbite în Roma aflată în expansiune. O categorie largă a populației rămîne să vorbească în continuare un idiom mai puțin rafinat, în vreme ce pătura instruită evoluează împreună cu aspectul îngrijit. De fapt, *latina populară* reprezintă aspectul mai puțin cultivat, care se vorbea la Roma, dar şi cel care va evolua o dată cu populațiile ce se vor răspîndi în provincii, dar şi cu provincialii care o deprind. Doar aspectul cara poate fi considerat a fi punctul de plecare al limbilor romanice poate fi situat într–o perioadă relativ tîrzie, cînd încep acele schimbări în viața Imperiului, prin care acesta nu va mai rezista noilor realități. Mărimea Imperiului, schimbarea poziției Romei față de provincii (actul prin care Caracalla va da drept de cetățenie celor născuți în Imperiu reprezintă, deja, adaptarea la o nouă realitate, în fapt, o recunoaştere a schimbării de pondere pe care Roma o suferea, o cedare, din punctul de vedere al poziției pe care Roma o avea cît fusese în expansiune), vor merge împreună cu ascensiunea acestui aspect, care va căpăta o pondere tot mai mare.

În general, se poate spune că procesul de romanizare (prin care populațiile cucerite adoptau limba, obiceiurile, instituțiile, mentalitatea, elementele de civilizație materială şi spirituală ale romanilor) a fost unul natural, paşnic, Imperiul edificîndu–se nu doar pe seama provinciilor conduse de Roma, dar ca o unitate în

care Roma era *primus inter pares*. De aceea, s–a considerat că expansiunea romană a fost aceea a unei civilizații și a unei culturi și nu a unei rase, noțiunea 'romanitate' nefiind neapărat una etnică. La această civilizație, la această cultură, de esență latină, a participat întregul Imperiu. Precum sub alte aspecte, și sub acesta, politica romană a fost deosebit de înțeleaptă.

> În ceea ce privește religia, spre exemplu, romanii nu au manifestat niciodată tendințe de impunere a elementelor proprii popoarelor cucerite, dimpotrivă, ea a asimilat numeroase elemente ale religiilor aparținînd popoarelor cucerite. Chiar creștinismul, nu a fost prigonit ca religie, ci ca filozofie. În momentul în care nu s–a mai considerat că reprezintă o amenințare la adresa ordinii și principiilor de la baza Statului, a fost oficializat.

La toate nivelele se poate vorbi despre o tehnică a romanizării care, uneori, a căpătat aspecte particulare, aflate într–un continuu proces de ameliorare, în funcție de specificul populațiilor cucerite. Mișcările de populație, fapt ce a avut ca efect o oarecare omogenizare, s–au făcut în ambele sensuri, la început dinspre Roma, mai tîrziu și dinspre provinciile romanizate, spre noile provincii, apoi dinspre acestea spre zonele romanizate. La baza acestor mișcări a stat liberul acces al indivizilor din rîndul cuceriților la toate nivelele ierarhiei Imperiului precum și un sistem stimulativ de privilegii și facilități acordate indivizilor și populațiilor care au acționat ca agenți romanizatori, de fapt ca elemente de civilizație romană.

La fel se petrec lucrurile și la nivel lingvistic. Fără a exista constrîngeri directe care să impună învățarea limbii latine, indivizii aparținînd populațiilor cucerite și care voiau să participe la viața socială, politică, economică și administrativă a Imperiului aveau de făcut acest efort minimal. Elementele de civilizație latină devin, în scurt timp, din semne distinctive ale cuceritorilor, elemente indispensabile ale vieții normale în Imperiu. Perioada în care acesta s–a ridicat a fost suficientă din punctul de vedere ale proceselor ce se petrec la nivelul unei

limbi. Dacă, pînă în vremea primelor cuceriri, latina se edifică precum un idiom apt să răspundă unor cerințe superioare de exprimare, capabil să se impună în fața altor asemenea instrumente de comunicare, din această perioadă și pînă în secolul al II–lea e.n., va evolua accelerat și își va dezvolta un aspect literar aproape de perfecțiunea celui grecesc. În paralel, aspectul vorbit și popular, din care precedentul s–a desprins de fapt, practic valabil pentru toate categoriile sociale de pe întreg cuprinsul Imperiului, va cunoaște o evoluție relativ autonomă.

Caracteristicile esențiale ale latinei populare, aspectul popular al latinei, derivă din relațiile complexe dintre forța centrifugă a variatelor nuanțe pe care această limbă le capătă în diferitele provincii (diferite atît sub aspect spațio–temporal, cît și sub cel al bazei de articulație și al bazei psihologice) și forța centripetă pe care limba în evoluție o exercita în afirmarea propriei identități. Imperiul avea nevoie de un instrument de comunicare relativ unitar și omogen — necesitate care se reglează, mai cu seamă, prin presiunile ce vin dinspre centru —, de un instrument eficient. Această nevoie va ține piept multă vreme tendițelor naturale spre variabilitate și diferențiere, firești pentru o limbă vorbită pe un teritoriu foarte întins, de către numeroase populații care contribuiseră la numeroase evoluții ale limbii (mai ales în cadrul procesului de însușire a acesteia) și care, grație evoluțiilor din toate planurile, s–au putut dezvolta fără a leza susceptibilitățile Romei, dar în baza unui specific local, fapt ce, mai apoi, a permis introducerea propriilor deprinderi de articulare, gramaticalizare și conceptualizare.

Variațiile diacronice diatopice, diastratice, cele cîteva *sermones* (*castrensis*, *piscatorius*, *proletarius*, *rusticus*, *urbanis* etc.) afectînd diferențiat, în funcție de epocă și de spațiu, unitatea latinei populare. Latina populară rămîne limba vie, cea de toate zilele, curgînd liber, neîncorsetată de reguli rigide ori severe, dezvoltînd o bogăție de forme derivate, de formațiuni

analogice, diminutivale, frecventative, pătrunsă de afectivitatea vorbitorilor, supusă cerinţelor de comunicare şi exprimare proprii acestora.

5.2. Izvoarele latinei populare. Aspectul popular al latinei nu apare în scris decît întîmplător. Cu toate acestea, se pot obţine cunoştinţe directe asupra latinei populare prin studierea anumitor categorii de izvoare scrise. Cauzele pentru care, în diferite scrieri, se constată prezenţa unui aspect precum cel al latinei populare sînt diferite. Autorii culţi pot fi siliţi să prezinte asemenea mostre pentru a le studia sau pentru a le combate, indicînd abaterea, alţi autori sînt nevoiţi să se adapteze cerinţelor scrierii (cum este cazul scrierilor literare în care apar personaje de joasă extracţie), alţi autori, precum cei creştini, fiind nevoiţi să se facă înţeleşi de cei cărora li se adresează. Alte categorii de texte, scrise de persoane modeste sub aspectul pregătirii şcolare, nu fac altceva decît să se constituie în mostre vii de asemenea vorbitori.

1. O primă sursă o constituie textele scriitorilor popularizanţi: Plaut, Terenţiu. De asemenea, autori precum Petronius, în *Satyricon*, Cato, Columella şi alţii, prin natura materiei tratate, sînt nevoiţi să facă apel la diferite expresii populare sau rustice, din vremea lor sau mai vechi. Tot aici se încadrează diferite tratate, de medicină populară, veterinară (precum *Mulomedicina Chironis*), sau de artă culinară.

2. Gramaticii şi lexicografii latini, notează în diferite scrieri şi glose, cu caracter preponderent normativ, feluritele abateri care, din perspectivă actuală, reprezintă formele de manifestare ale tendinţelor prin care latina se înscria în drumul ei către limbile romanice. Alături de gramaticile normative, apar glosare „antibarbarus" precum *Appendix Probi*. De asemenea, se pot cita *De verborum significatu*, a lui Pompeius Festus, *Etymologiae*, a lui Isidor din Sevilla, care constituie adevărate repere pentru romanişti.

3. Deşi, prin chiar natura lor, sînt lapidare, inscripţiile, mai cu seamă cele particulare (diferite tăblițe care consemnează mici evenimente din viața unei persoane, epitafuri, inscripții murale etc.), reprezintă, poate, cea mai directă şi autentică sursă prin care se poate lua cunoştinţă de formele latinei populare, de obicei, de la purtătorii acesteia. Tot în această categorie se pot integra şi diferitele manuscrise provenite de la copişti (care nu reprezentau un model de erudiţie), indivizi supuşi raționamentelor analogice greşite şi care trădează abaterile curente momentului şi dinamica limbii.

4. Datorită nivelului de pregătire a publicului căruia i se adresa, creştinismul a fost nevoit să utilizeze un aspect mai apropiat de cel popular. Acesta este destul de bine reflectat începînd cu aşa-numita *latina biblică* şi *creştină*, numită şi *Sondersprache*, care apare la primii autori creştini care scriu în latină dar, mai ales de traducerea *Bibliei*, făcută de autori creştini mai puțin cultivați, cunoscută sub numele de *Itala* sau *Vetus Latina*. Urmatoarea traducere, completă, provine de la un eclesiast învățat, dar are scopul declarat, enunțat, încă de Sfîntul Pavel şi de părinții Bisericii (unii dintre aceştia deosebit de eruditi, precum Augustin), de a se adresa tuturor, de a face accesibil mesajul divin. În acest scop, *Vulgata*, traducerea lui Hieronim, va reține elemente care apar în *Itala*. Tot aici se încadrează scrieri precum *Peregrinatio Etheriae*, aparținînd unora mai puțin învățați.

5. Evul Mediu timpuriu rămîne, în continuare, caracterizat de o utilizarea latinei, mai mult în scris, însă, decît vorbită. Evoluțiile care au marcat aspectul vorbit îşi pun amprenta, la cei mai puțin cultivați (dar majoritari) asupra felului în care rosteau atunci cînd voiau să folosească latina. Din acest motiv, se redactează glose, cu rolul de a explica unii termeni, mai cu seamă biblici. În mod firesc, asemenea glose conțin probe prețioase de latină populară. S-au găsit asemenea texte la

Augia Magna, astăzi Reichenau (*Glosele* de la Reichenau), precum şi la mănăstirea Fulda (*Glosele* de la Kassel), importante pentru cunoaşterea galo–romanicei.

6. Sursa majoră pentru a reconstrui multe dintre particularităţile latinei populare o constituie, însă, gramatica şi lexicul comparat al limbilor romanice. Prin elementele comune pe care aceste limbi le–au păstrat, prin dezvoltările paralele şi independente, dar şi prin particularităţile pe care le au, limbile romanice, cu aportul latinei clasice, pot lămuri aspecte ale latinei populare şi romanicei comune.

5.3. Evoluţii lingvistice caracteristice latinei populare. Multe dintre evoluţiile fonetice care privesc limba română îşi au punctul de plecare în latina populară a secolelor I şi II e.n. Unele dintre acestea s–au finalizat dînd rezultate în latina de la baza limbii române (latina dunăreană) şi reprezintă forme de realizare a unor tendinţe general romanice. Viteza cu care s–au petrecut aceste evoluţii, cu alte cuvinte, perioada de timp pe care ele o acoperă este variabilă. Din acest motiv, efectele altor asemenea evoluţii vor apărea mai tîrziu, în perioada de formare a limbii române şi, nu de puţin ori, vor prezenta deosebiri caracteristice în comparaţie cu situaţia din celelelalte limbi romanice.

Printre numeroasele evoluţii pe care latina le cunoaşte există cîteva de o mare importanţă pentru întreaga Romanie, dat fiind faptul că ele se referă la articulaţii a căror modificare afectează numeroase contexte, dar şi întrucît producerea lor antrenează amorsarea altor evoluţii importante, conducînd, în esenţă, la modificări de sistem.

5.3.1. Vocalism. Latina clasică avea zece foneme vocalice, fiecare dintre cele cinci vocale (*a*, *e*, *i*, *o*, *u*) cunoscînd cîte o variantă scurtă şi una lungă. Expansiunea latinei la populaţii ce aveau alte sisteme vocalice decît cel latin, fiind, totodată, supuse la diferite tendinţe care acţionau în sistemele fonetice proprii, va conduce treptat către estomparea unora dintre opoziţiile pe baza

cărora funcționa sistemul fonetic latin. Apar noi opoziții, bazate pe alte însușiri ale sunetelor și care, foarte probabil, erau mai lesne de sesizat și mai operabile din punctul de vedere al noii stări de lucruri.

Accentul muzical, moștenit de latină din indoeuropeană, începe treptat să dispară, concomitent cu o creștere a importanței accentului dinamic. Cu alte cuvinte, forța cu care era articulată o silabă începe să devină mai pregnantă căpătînd mai multă relevanță decît durata de articulare a silabei. Opoziția prin care o silabă lungă ieșea în evidență față de celelalte silabe se estompează începînd să se evidențieze deosebirile de forță dintre silabe. Faptul că durata va înceta cîte puțin să mai constituie o caracteristică distinctivă a vocalelor se combină cu o particularitate care ținea de natura respectivelor sunete, și anume, cu aceea că vocalele lungi, prin natura lor, erau rostite cu un timbru mai închis decît vocalele scurte corespondente. Vorbitorii nu vor mai sesiza deosebirile dintre vocale ca fiind date de lungimea lor, ci se vor raporta la o altă trăsătură — care existase și pînă atunci la acele sunete, dar care stătuse în latență. În felul acesta, opoziția de cantitate se convertește în opoziție de calitate sau, mai exact, distincția articulatorie dintre cele două vocale se păstrează, dar cantitatea cedează locul calității. Deși chiar latina clasică tîrzie prezintă confuzii între vocale de timbru apropiat, ezitări grafice care trădează confuzii fonetice (precum între *e* și *i* sau *o* și *u*), în latina populară, asemenea situații sînt generale, de natură să caracterizeze toate zonele Romaniei. Întrucît ezitările privesc vocalele, indiferent de cantitate, de poziția față de accent și de contextul fonetic, este mai probabil să fie vorba despre o instabilitate a sistemului fonologic, într-o perioadă de tranziție, caracteristică unui sistem aflat în curs de reorganizare, decît despre niște simple schimbări fonetice.

În funcție de tratamentul vocalelor *ĭ* și *ŭ*, Romania poate fi împărțită în trei zone, după cum urmează: *ĭ* > *i* și *ŭ* > *u* (în

Sardinia, unele dialecte din Corsica şi din sudul Italiei); *ĭ* > *e* şi *ŭ* > *o* (în cea mai mare parte a Romaniei: Italia centrală, Rhetia, Dalmaţia, Galia, Peninsula Iberică) şi *ĭ* > *e* şi *ŭ* > *u* (în Dacia, în unele dialecte din sudul Italiei). Firește, această distincţie se referă la evoluţia a două sunete, poate constitui un criteriu întrucît se identifică un comportament relativ unitar, dar nu se verifică (în sensul că „unitatea" zonelor astfel delimitate nu se păstrează) prin majoritatea evoluţiilor caracteristice limbilor neolatine.

Pe de altă parte, în ceea ce priveşte situaţia din limba română, este de menţionat că *ŭ*, cunoaşte şi evoluţia caracteristică celei mai mari părţi a Romaniei: alături de *fŭrca* > *furcă*, *lŭcta* > *luptă*, *palŭmbus* > *porumb*, apar şi *cŭbitus* > *cot*, *nŭrus* > *noru*.

După ce are loc convertirea opoziţie de cantitate în opoziţie de calitate, evoluţia, în linii generale, a sistemului vocalic latin de la baza românei este următoarea: *ę* > *e*, *ie*; *ẹ* > *e*; *į* > *e*; *į* > *i*; *o* > *o*; *ọ* > *o*; *u* > *u*, *o*; *ụ* > *u*.

În ceea ce priveşte diftongii, în aproape toată Romania, cu excepţia Spaniei, doar vocalele în silabă liberă tind să se diftongheze. Concomitent, diftongii latini manifestă o puternică tendinţă spre monoftongare, fenomen amorsat încă din epoca arhaică a latinei şi aflat în curs de desăşurare în perioada clasică. Astfel se ajunsese deja la *ei* > *i*, *oi* > *u*, *ae* > *e* etc. Diftongul *au* tinde să se reducă la *o*: *autumna* > **otoamnă*, *auxungia* > *osîndză*, dar româna, alături de sardă şi provensală, prezintă şi cazuri în care *au* a fost separat (în aceste cazuri nu este vorba despre păstrarea diftongului latin, ci despre rezultatul unor modificări al căror rezultat este hiatul *a–u*): *aurum* > *aur*, *taurum* > *taur*.

Vocalele latine deschise *e* şi *o* se diftonghează la *ie*, respectiv la *uo*. În latina dunăreană, neexistînd un *o* deschis distinct de cel închis, fenomenul nu s–a produs decît pentru *e*

deschis: *pectus* > *piept*; *petra* > *pietra*; *terra* > *tierra*; *texo* > **tiesu*. Din perspectivă romanică este vorba despre evoluții independente, deoarece diferența persistă între *e* închis și deschis, cînd în silaba următoare se află o oclusivă: *crēdunt* > *cred*; *dirēctum*> *derept*, față de *pectus* > *piept*; *perdunt* > *pierd*.

O schimbare de accentuare cu urmări la nivelul evoluției românei apare în cazul unor *e* sau *i* în silaba penultimă, situați înainte de o vocală scurtă, așadar în hiat. Accentul se mută pe această vocală, cu care *e* sau *i* va forma diftong: *capréolus* > *capriólu* > *căprior*; *mulíerem* > *muliére* > *muiere*; *petíolus* > *petiólu* > *picior*. Simultan cu această evoluție, vocala *i* s–a consonantizat, *ĭ* posttonic și postconsonantic, urmat de *a*, *e*, *o*, *u* evoluînd precum în *fīlius* (trisilasbic) > *filiu* (bisilabic), ceea ce înseamnă și că avem a face cu o tendință mai amplă, prin acțiunea căreia scade plenitudinea vocalei *i*.

Avînd rădăcini foarte vechi, dar caracteristic latinei tîrzii și populare este fenomenul sincopei, petrecut la nivelul vocalelor scurte interconsonantice neaccentuate. Întrucît nu s–a petrecut într–un singur context, determinat cu precizie, se poate spune că sincopa se referă, mai ales, la o vocală scurtă, neaccentuată, posttonică, situată între o oclusivă și o lichidă sau o nazală. De asemenea, fenomenul nu a afectat decît frecvența fonemelor în anumite poziții, fără a se referi și la distribuția respectivelor foneme. Fenomenul nu prezintă uniformitate (*pulicem* > rom. *purice*, it. *pulce*; *nebula* > rom. *negură*, pentru it. **nebla* > *nebbia*). Sincopa a afectat mai cu seamă vocalele *ĭ* și *u*: *auricula* > *oricla*; *calidus* > *caldu*; *cauliculus* > *coliclu*; *dominus* > *domnu*; *oculus* > *oclu*; *vetula* > *vetla*; *viridia* > *verdia* etc.

5.3.2. Consonantism. La nivel consonantic, un fenomen care se petrece în latina populară destul de devreme este cel al căderii consoanelor finale. Fenomenul este general, mai ales pentru *t*, apoi *s* și *m*; în zona pirineo–alpină fenomenul apare sporadic.

La nivelul grupurilor consonantice, tratamentul acestora reflectă tendința de simplificare (dată de diferite cauze) care domina aspectul popular al latinei.

Lăsînd la o parte grupurile consonantice a căror evoluție în limba română a fost pusă pe seama substratului, pot fi aduse în discuția de față evoluții precum *ns* > *s*: *densus* > *des* (*dens* este, aşadar, neologism, şi nu cuvînt moştenit, el neprezentînd urmele vechii evoluții *ns* >*s*), *nf* > *f*: *confundo* > *cufund*, *nv* > *v*: *conventum* > *cuvînt*, *rs* > *s*: *deorsum* > *ĝos* >*jos*, *sursum* > *sus*, *gn* > *mn*: *lignum* > *lemn*, *sigmun* > *semn*, *tl* > *cl*: *vetulus* > **veclu* > *vechi*.

Semnul V reda, într–o perioadă din evoluția latinei, un *u* semiconsonantic. Cu acelaşi semn se nota şi vocala *u*. Starea aceasta a grafiei era consecința existenței a două sunete destul de apropiate, uşor de confundat. *U* semiconsonantic se realiza diferit, în funcție de poziția în care apărea relativ la o vocală, multe rostiri realizînd sinereza sau diereza celor două sunete. În rostirea populară, *u* semiconsonantic tinde să se consonantizeze, rostindu–se ca o spirantă bilabială sonoră (*w*, uau).

La rîndul său, [b], (moştenire indoeuropeană care, în latină, era un sunet destul de slab) mai ales intervocalic, începe să capete o valoare fricativă, ceea ce generează confuzii epigrafice, între B şi V. Relativ tîrziu, de la fricativă bilabială se trece la fricativă labiodentală (cum se întîmplă pe teritoriu românesc, dar nu în toată Romania). Fenomenul betacismului, în urma căruia *v* > *b*, se poate datora faptului că –*b*– capătă în vorbirea populară o pronunție fricativă, concomitent cu transformarea semiconsoanei *u* în spirantă bilabială sonoră (*w*). În felul acesta, *u̯* şi *b* ajung să aibă o variantă parțial comună (*w*). Relaxarea acestei articulații s–a produs mai ales intervocalic şi a putut merge pînă la dispariția sunetului. Apar, în felul acesta, evoluții precum: *caballus* > *cal*, *sebum* > *seu*.

Datorită faptului că *b* > *w*, iar *w* precedat de lichidă şi

urmat de vocală > *b*, în folosirea literelor B şi V în aceste poziţii apar fluctuaţii. Combinaţia dintre norma ortografică şi rostirea populară va duce la apariţia nesiguranţei, aceste semne apărînd şi în contexte mai puţin proprii. Fenomenul betacismului se poate ilustra prin evoluţii precum: *corvus* > *corb*, *ueteranus* > *bătrîn*, *uitta* > *bată*, *uocem* > ar. *boaţe*, *vervex* > *berbec*.

În *nebula* > *negură*, *rubus* > *rug*, *uber* > *uger*, se observă că *b* era rostit ca *u* semiconsonantic, căci evoluţia *v* > *g* din *fauulus*, *naeuus* (*fagur*, *neg*) pare a se datora tendinţei tîrzii de întărire a articulaţiei, precum în limbile germanice *werra* > fr. *guerre*, it. *guerra*, *uespe* > fr. *guêpe*.

Fenomenul africatizării consistă în producerea unor procese combinatorii între o oclusivă şi o spirantă sau o fricativă, al căror efect este apariţia unui sunet combinat, monofonematic. Prima parte a acestor sunete se articulează (sub aspectul modului de articulare) prin semiocluzie, destinderea acestei mişcări suprapunîndu-se cu etapa de tensiune a celei de-a doua părţi, care este o fricativă. Fenomenele în urma cărora apar africate implică mai multe sunete şi mai multe contexte în care aceste sunete se întîlnesc şi cuprind un interval temporal mai îndelungat, în interiorul căruia se disting mai multe procese. Din acest motiv, s-au distins trei africatizări petrecute în cadrul intervalului de timp aici discutat.

Prima africatizare trebuie să se fi amorsat prin secolul I e.n., dar atestările lipsite de echivoc pledează în favoarea situării fenomenului ca destul de larg răspîndit în următoarele două secole. Această africatizare se referă la sunetul pe care latinii îl notau prin semnul *j*, rostit ca un *i* consonantic, apropiat de spiranta palatală sonoră, ceea ce, mai tîrziu, a şi devenit, de fapt. Se disting două contexte, generate de prezenţa a două tipuri diferite de vocale, *j* + *á* > *dz*: *jaceo* > *dzac*(*u*), *Sanctus Johannes* > *Sîndzane*; *j* + *ó*, *ú* > *ĝ*: *jocus* > *ĝoc*, *jovis* > *ĝoi*, *juro* > *ĝur*, *juvenis* > *ĝune*, *judicium* > *ĝudeţ*, denumind 'actul de a judeca', 'persoana care îl exercită', 'locul unde se produce'.

Mărturii scrise plasează începuturile africatizării a doua prin secolul al II–lea. Precum în cazul precedent, evoluția aceasta dobîndeşte o frecvență care îi conferă caracterul de fenomen fonetic important şi constitutiv al unui nou sistem lingvistic abia prin secolele al III–lea — al IV–lea. Sunetele implicate în producerea acestei africatizări şi care vor sta la baza noilor realități fonetice sînt oclusivele dentale şi velare. Asupra acestora a acționat *iot*–ul, urmat de diferite vocale. Există mai multe criterii conform cărora se clasifică contextele în care se produce fenomenul acesta. Considerînd, precum A. Philippide, G. Ivănescu, V. Arvinte şi alții, că accentul a jucat un rol important în cadrul evoluțiilor fonetice care au generat limbile latine, exemplele care vor ilustra fenomenul în discuție se vor prezenta ca forme ale unor evoluții complexe, petrecute şi în funcție de situația accentuată sau neaccentuată a contextului. Se delimitează astfel trei contexte care au ca elemente comune oclusiva urmată de *iot*, ceea ce le diferențiază fiind vocala următoare. Primul context conține vocalele *á*, *é*, cel de–al doilea vocalele *ó*, *ú*, cel de–al treilea conținînd o vocală neaccentuată în silabă finală.

Urmat de *e*, *i* în hiat, *t* se palatalizează încă de prin secolul a II–lea. Alterarea se reflectă în texte prin felurite notații, precum *ts*, *s*. Prin secolele al III–lea — al IV–lea mărturiei documentelor i se adaugă cea a gramaticilor. Fenomenul africatizării oclusivei dentale urmate de un *iot* în hiat, în latina de la baza limbii române, se poate situa în secolele al IV–lea — al V–lea.

Rezultatul primului context, *t* + *i̯* + *á*, *é* este africata *ț*: *inaltiare* > *înălțare*, *catellus* > *cățel*(*u*), *terra* > * *tierra* > *țară*, *texo* > **tiesu* > *țes*, *vitellus* > * *vitiellu* > *vițel*(*u*).

Din cel de–al doilea context, *t* + *i̯* + *ó*, *ú* rezultă africata *c̑*: *fetiolus* > *fecior*, *inclinationem* > *închinăciune*, *rogationem* > *rugăciune*, *titionem* > **tetiune* > *tăciune*.

Al treilea context, *t* + *i̯* + voc. neacc. în sil. fin. generează *ț*: *hospitium* > *ospăț*, *negotium* > *negoț*, *pretium* > *preț*, *puteus* > *puț*, *scortea* > *scoarță*.

În acelaşi context general, corespondenta sonoră, *d*, suferă acelaşi proces de palatalizare, atestat prin grafii precum: *zies*, *zes*, pentru *dies*, *oze* pentru *hodie*, *aconus* pentru *diaconus*. Recomandările gramaticilor, de a se rosti fără asibilare în asemenea contexte, indică în mod clar că aceştia se pronunțau împotriva unei tendințe reale. Sunetele care decurg din africatizarea oclusivei *d* (în contextele deja delimitate) se vor deosebi de cele derivate din producerea aceluiaşi fenomen cu oclusiva *t* (corespondenta surdă a lui *d*) numai prin trăsătura [sonoritate], reflectînd, aşadar, deosebirea dintre sunetele omorganice pe seama cărora se petrece evoluția în discuție.

Pentru *d* + *i̯* + *á* apar: *Diana* > *Dzînă*, *dianaticus* > *dzănatic*, *Deus* > *dzău*, *decem* > *dzece*; iar pentru *d* + *i̯* + *ó*, *ú*: *deorsum* > *gos*(*u*), *adjungo* > *agung*, *adjuto* > *agut*, *hordeolus* > *urgor*; cel de–al treilea context se poate ilustra prin: *frondia* > *frundză* (un alt termen moştenit, care avea acelaşi sens este *foaie* < *folia*; acesta, însă, a fost cel care a pierdut lupta dintre sinonime, păstrîndu–se regional şi în formele mai greu de supus mişcărilor din limbă: expresii, locuțiuni, îmbinări de tot felul. Astfel că *foaie* 'frunză' apare în *foaie verde*, *foi de viță* etc.), *prandium* > *prîndz*, *radia* > *radză*.

Perechea ocusivelor velare, în contextele mai sus delimitate, suferă următoarele modificări: *c* + *i̯* + *á*, *é*: *braciale* > *brățare*, *calceavi* precedat de prefixul *in* > *încălțai*.

Cel de–al doilea context se poate ilustra prin: *ciutula* > *cuțură*, *urceolus* > *urcor* (*ulcor* prin disimilație regresivă).

Contextul cu vocală neaccentuată afectează forme precum: *acia* > *ață*, *bracium* > *brat*, *facies* > *față*, *socius* > *soț*.

În limba veche termenul din urmă apare cu sensul'tovarăş', forma de feminin avînd sensul 'tovărăşie'; cuvîntul *soție* apare pe baza formei de masculin, prin adăugarea sufixului moțional; în vechea

română redă sensul 'soție' prin *boreasă*, *muiere*, dar apare și *soață*. Totuși, în majoritatea situațiilor în care apare acest termen, valoarea sa este 'tovarășă' și numai în măsura în care este folosit pentru a desemna 'tovarășa de viață a unui bărbat' ajunge să capete sensul 'soție'.

Încă înainte de secolul al II–lea e.n., *g* intervocalic, urmat mai ales de prepalatale, cunoștea o rostire apropiată de a unei spirante, slab articulate probabil, deoarece inscripțiile nu–l mai consemnează. De aceea, este posibil ca alterarea lui oclusivei velare sonore să se fi produs înaintea celei suferite de corespondenta sonoră. Tendința rămîne, însă, sporadică: *ego* > *eu*, *corrigia* > *curea*, *magister* > *măiestru*, dar *digitus* > *deget*.

Pentru primul context, *g* + *i̯* + *á*, al cărui rezultat trebuia să fie *dz*, nu s–au păstrat exemple.

Cel de–al doilea context se poate ilustra cu ajutorul unui cuvînt pe care latina l–a împrumutat din greacă, *gyrus*, care avea sensul 'cerc, vîrtej'. El evoluează la *ĝur*.

În ultimul context se încadrează *auxungia* > *osîndză*, precum și un cuvînt care cuprinde ultimele două contexte: *Sanctus Georgius* > *Sînĝordz*.

În ceea ce privește cea de–a treia africatizare, lucrurile apar mai complexe. Rostirea din latina clasică nu făcea distincție între semnele *c* și *k*, astfel că, acesta din urmă slăbind, pe vremea lui Quintillian ajunsese să fie considerat ca o literă inutilă. În latina populară, velara surdă se sonorizează, mai cu seamă cînd este urmată de vibranta *r*, precum în *apricus* > *aprig*, *crassus* > *gras*, dar și în alte situații: *cavula* > *gaură*. Fenomenul cel mai important, însă, cu referire la *c* și *g*, privește comportamentul acestora înainte de vocalele prepalatale *e* și *i*. Cu excepția sardei, în această situație, *c* este redat peste tot prin [tš], [ts]. Problema care apare privește epoca în care această schimbare s–a produs, adică dacă este de dată romanică, sau dacă fenomenul s–a petrecut încă în latina populară.

Pierderea caracterului vocalic al vocalelor scurte *e* și *i* în

hiat a condus la apariția unui *iot*, care a comunicat consoanei timbrul palatal. Fenomenul pare a se fi produs în latina tîrzie. Invocînd tăcerea gramaticilor latini (de regulă, foarte prompți în a sesiza abaterile de la normă şi de a încerca stoparea unor asemenea fenomene) privitor la alterarea oclusivei velare urmate de *e*, *i*, O. Densusianu susține că tratamentul sunetelor [c], [g] înainte de [e], [i] era încă identic cu cel de dinaintea vocalelor [a], [o], [u]. Afirmația se sprijină pe analiza unor context precum lat. *coagulum* > **cloagum* > *cheag*, *cingula* > **cingla* > **clinga* > *chingă*. Se pare că formele nu ar fi avut aceeaşi evoluție dacă velara surdă nu s–ar fi păstrat nealterată în ambele contexte, chiar metateza lichidei fiind altfel de neînțeles. Argumentul acesta este întărit şi de comportamentul adjectivelor latine cu finala *–cidus*. În italiană, această categorie evoluează la *–dicus*, evoluție care ar fi fost imposibilă în cazul în care *c* + *e*, *i* nu şi–ar fi păstrat caracterul intact, precum *c* + *u*.

Privitor la situația perechii *c*, *g*, înainte de o vocală în hiat, O. Densusianu consideră că alterarea poate să se fi produs mai devreme, fapt probat de sardă, care cunoaşte fenomenul, dar nu şi pe cel al asibilării lui *c* + *e*, *i*.

Implicații teoretice serioase generează opinia lui A. Philippide în această privință, opinie fundamentată pe cercetări atente. Studiind rezultatele africatizărilor în limba română, savantul ieşean observă că, deşi acestea sînt identice în dialectele româneşti, în ceea ce priveşte comportamentul grupurilor *c*, *g* + *e*, *i* există diferențe. Altfel spus, africatizarea dentalelor şi a velarelor urmate de *e*, *i* + vocale conduce la rezultate identice în dialectele româneşti, în vreme ce *c*, *g* + *e*, *i* generează rezultate diferite la nivelul aceloraşi dialecte. După analiza tuturor posibilităților ce ar putea oferi un răspuns satisfăcător, A. Philippide conchide că dezvoltările diferite nu puteau apărea decît ca urmare a existenței unor bariere (geografice, politice) între comunitățile lingvistice astfel delimitate. Corelînd această concluzie cu opiniile care susțineau

că fenomenul în discuție nu poate fi mai recent decît secolul al VI–lea, A. Philippide susține că, în această perioadă a avut loc o separare în cadrul neamului românesc, între vorbitorii care urmau să reprezinte dialectele dacoromân și aromân. Tratamentele în discuție se referă la cazuri încadrabile în africatizarea a treia, situabilă în timp prin secolele al V–lea — al VI–lea. Apar astfel: *cera* > dr. *ceară*, ar. *țeară*; *decem* > dr. *zece*, ar. *dzețe*; *celum* > dr. *cer*, ar. *țer*; *gelum* > dr. *ger*, ar. *dzer*; **genna* > dr. *geană*, ar. *dzeană*; *genuculus* > dr. *genunchi*, ar. *dzenucl'u*. A. Philippide susține că, în principal, teritoriul de formare a limbii și poporului român s–a aflat la sudul Dunării de unde, prin secolul al VI–lea, s–a produs o migrație masivă la nordul Dunării. Pe aceeași bază, învățatul ieșean susține și ideea că dialectul meglenoromân nu reprezintă, de fapt, decît un subdialect al dialectului aromân (evoluția *c*, *g*, + *e*, *i* se desfășoară aici identic, fapt valabil pînă și în ceea ce privește excepțiile), în vreme ce dialectul istroromân formează o unitate cu dialectul dacoromân, de care nu se separase în secolul al VI–lea. Cel care va încerca să aducă argumente în favoarea opiniei exprimate de O. Densusianu, care considerase că, inițial, *c*, *g* + *e*, *i* avuseseră tratamente identice în dacoromână și în aromână, este G. Ivănescu. Acesta va pleca de la premisa că fenomenul în discuție trebuie să se fi petrecut concomitent cu ambele velare și în mod independent la nivelul diferitelor arii romanice. G. Ivănescu își argumentează afirmația prin prezența fenomenului și în cuvinte din substrat (*ceafă*; cf. alb. *tśafë*, în dialectul gheg, deoarece, în dialectul tosc apare *k'afɛ*), în vreme ce în elementul latin din albaneză și dalmată (în ultimul caz, cu excepția lui *c*, *g* + *i*) fenomenul nu se înregistrează. Privitor la argumentul lui A. Philippide, în ceea ce privește situația din aromână, meglenoromână și dacoromână, G. Ivănescu imaginează mai multe evoluții. Astfel, acesta susține că oclusivele velare urmate de vocalele palatale au evoluat peste tot la africatele *ĉ*, *ĝ*, după

care, în dialectele suddunărene în discuție s–au petrecut evoluțiile *ĉ, ĝ + e, ęa, i > ţ, dz* (sunete caracteristice acestor dialecte şi care pot proveni şi din africatizarea dentalelor latineşti corespunzătoare). G. Ivănescu arată că *ţ, dz*, proveniţi din africatizarea dentalelor, spre deosebire de cei proveniţi din africatizarea velarelor, au capacitatea de a velariza *e, i* următori. La data la care apar *ţ, dz < ĉ, ĝ < c, g + e, i*, consideră G. Ivănescu, fenomenul velarizării se încheiase. Astfel, însă, rămîne greu de rezolvat o contradicție. Lăsînd la o parte faptul că fenomenul velarizării, din momentul în care apare în evoluția limbii române, reprezintă un fenomen aproape lipsit de limite temporale, limba română fiind o limbă velarizantă (această caracteristică ținînd de baza sa de articulație care are un timbru vocalic implicit *î*), apare de neînțeles cum un dialect românesc conservator, precum cel aromân, a cunoscut o evoluție de acest fel, ulterior separării dialectale, iar dialectul inovator şi dinamic, cel dacoromân, a împietrit în acest punct ale evoluției sale, deşi cunoştea, precum în aromân, sunetele [ţ], [dz].

Concluziile pe care le extrage cu onestitate şi imparţialitate ştiinţifică A. Philippide din analiza acestui fenomen, nu pot fi acceptate, după ce importante descoperiri arheologice şi nenumărate probe epigrafice şi lingvistice susţin formarea poporului român atît la nordul, cît şi a sudul Dunării (precum O. Densusianu, care, şi el plasează formarea poporului român la sudul Dunării, nici A. Philippide nu exclude ca şi la nordul Dunării să fi existat mase de populație romanizată care vor forma poporul român), pentru populația care a dăinuit baza fiind situată la nordul Dunării (căci majoritatea celor de la sudul Dunării a fost asimilată de slavi). Este posibil ca argumentul lingvistic adus de A. Philippide să necesite o altă interpretare, după cum este posibil ca această chestiune să reprezinte încă o situație care, aparent, iese din logica evoluției limbii imaginată de lingvişti. Cert este că, deşi concluziile învățatului ieşean nu

pot fi admise, observațiile sale asupra africatizării a treia rămîn intangibile.

Oclusivele velare rotunjite. Sunetele latinești k^w și g^w, relativ limitate ca distribuție, avînd o frecvență destul de redusă, reprezentau realități fonetice complexe. Astfel, k^w nu constituie o sumă de două sunete aflate în succesiune ($k + w$), fapt demonstrat și de tratamentul lui *w* după consoane, care nu coincide cu cel al oclusivei velare rotunjite, de unde se deduce că avem a face cu un singur sunet. Acest lucru este evidențiat și de gramaticii antichității, care arată că apendicele final este slab perceptibil și că *u* din *qu* este parte a sunetului precedent. Încă din epoca clasică se manifestă tendința de eliminare a apendicelui labiovelar înainte de alte vocale decît *a*, tendință confirmată de texte precum *Appendix Probi* sau C.I.L.

Evoluțiile care privesc oclusivele velare rotunjite *qu* și *gu* nu prezintă unitate. Urmate de *a*, *o*, *u*, aceste sunete se comportă precum corespondentele nerotunjite: *coquo* > *coc*, *qualis* > *care*, *quam* > *ca*, *quando* > *cînd*, *quod* > *că*, fapt care se poate constata și în cazul în care urmează vocale palatale: *quinque* > *cince*, *quero* > *cer*, *quid* > *ce*, de unde se poate deduce că oclusivele velare își pierd apendicele labiovelar pe vremea sau înaintea evoluției care generează africate din oclusive velare urmate de vocale palatale (*c*, *g* + *e*, *i*, > *ĉ*, *ĝ*).

Un tratament particular, care reflectă prezența trăsăturii [+labialitate] este reflectat de evoluții precum: *aqua* > *apă*, *equa* > *iapă*, *quattuor* > *patru* (*r* păstrat se datorează metatezei de la finală care a precedat momentul căderii consoanei finale), *quadragesimae* > *păresimi*, *lingua* > *limbă*.

6. Glottogeneza românei

6.1. Linia Jireček. În primele secole ale erei noastre, pe teritoriul sud–est european acționau două mari influențe. Pe baza cercetării inscripțiilor care apar pe acest teritoriu s–a putut delimita zona de influență latină de cea grecească. Plecînd de la Marea Adriatică, din dreptul localității Lissus, urmînd granița dintre Dalmația şi Macedonia, la nord şi la sud, apoi pe cea dintre Moesia Inferior şi Macedonia şi continuînd cu granița dintre Moesia Superior şi Tracia, aproximativ din dreptul localității Serdica, această limită traversează, spre est, versantul de nord al Balcanilor, apoi urcă spre gurile Dunării, lăsînd la dreapta cetățile greceşti de pe țărm. Linia aceasta, care desparte teritoriile de limbă şi civilizație latină — situate la nordul liniei — de cele de civilizație grecească — situate la sudul liniei —, poartă numele de *linia Jireček*, după numele istoricului ceh care, pentru prima dată a evidențiat–o. (Ea a fost revăzută şi uşor corectată de către P. Skok, A. Philippide şi H. Mihăescu.) Pe de altă parte, trebuie observat că linia însăşi, care separă astfel teritoriile delimitate, constituie, în aceeaşi măsură, şi o zonă de contact între cele două civilizații, o zonă bilingvă, greco–latină. De asemenea, este important de reținut că, într–o zonă din sud–vestul Moesiei Inferior, între rîurile Vrbas şi Drina, pe un teritoriu greu accesibil şi, foarte probabil, lipsit de importanță pentru romani, inscripțiile lipsesc sau sînt neglijabile. Această lacună de romanizare ar putea coincide aproximativ cu teritoriul de formare al limbii şi poporului albanez.

Pe teritoriul romanizat, la nordul liniei Jireček, s–au format două popoare şi două limbi romanice: dalmata şi româna. Stabilirea liniei ce desparte teritoriul de limbă latină de cel de limbă grecească este deosebit de importantă pentru studiile privitoare la formarea limbii şi a poporului român. Granița de est a lacunei de romanizare reprezintă şi limita de vest a romanității

de la baza limbii şi a poporului român, în vreme ce graniţa de vest a lacunei de romanizare coincide cu limita de est a teritoriului de formare a limbii şi a poporului român. La nord şi nord–est, teritoriul pe care s–au format limba şi poporul român era limitat de graniţia fostei Dacii traiane (pînă la Porolissum, pe Someş, cel mai nordic castru roman din Dacia, azi Moigrad). Limba şi poporul român s–au format pe un teritoriu destul de întins, situat, în special la nordul Dunării, dar cuprinzînd şi o parte a zonei de la sudul fluviului. Înainte de a prezenta caracteristicile lingvistice ale perioadei cuprinse între secolele al V–lea — al VII–lea, al VIII–lea, cînd poporul şi limba română s–au format, este necesar să se cunoască evenimentele şi evoluţiile petrecute cu elementul romanizat din Dacia, precum şi unele situaţia generală a sud–estului european.

6.2. Contextul istoric. Perioada de după scindarea Imperiului Roman, prin moartea lui Teodosius, la 395, cînd Imperiul se împarte între fii acestuia, Honorius şi Arcadius, în Imperiul Roman de Apus şi Imperiul Roman de Răsărit, apare, la o privire retrospectivă, ca o epocă în care, în ciuda aparenţelor, se conturează cu limpezime bazele unei profunde rupturi între Orient şi Occident. Fenomenul fusese anunţat de întîmplările petrecute la nivel religios — aşadar, la nivelul profund al mentalităţii —, printr–o serie de evenimente care indicau deja diferenţele dintre două lumi marcate de deosebiri importante. În esenţă, creştinismul trecea încă printr–o perioadă de autodefinire sub aspect doctrinar, în care opiniile Părinţilor Bisericii se confruntau prin intrepretările pe care diferiţii urmaşi şi adepţi le puneau faţă în faţă, într–un proces anevoios de înţelegere a esenţei creştinismului, a dogmelor sale, a diferitelor elemente de rit, de cult etc. În acest context, după perioada în care persecuţiile (Nero, Domiţian, Decius, Valerian, Diocleţian, Iulian Apostatul) alternează cu toleranţa sau chiar cu legiferarea (Galerius, Constantin, Teodosius), după recunoaşterea

creştinismului ca religie oficială de Stat, în 380, de către Teodosius, apar confruntări la interiorul noii religii. Nenumăratele erezii

> (termen care provine dintr–o familie de cuvinte, αἵρεσις, αἱρετίζω, αἵρετος,αἱρέω, a cărei rădăcină avea, printre sensurile de bază, şi sensul 'a alege', 'a se îndepărta prin alegere', iniţial desemnînd doar o posibilă cale, în interiorul, recunoscut şi acceptat ca oficial al creştinismului, pe măsura conturării tot mai clare a doctrinei el căpătînd valoarea incriminatorie)

care apar, reprezintă iniţial doar forme de manifestare a unor căutări, într–un efort comun, a căii oficiale pe care noua religie trebuia să păşească sub aspect doctrinar şi ritualic. Astfel, este exemplar cazul *arianismului*, erezie ce, prin felul în care înţelege dogma Sfintei Treimi, se poate considera şi tributar lipsei de precizie a termenilor în care aceasta era exprimată în primele secole ale creştinismului. Chiar înainte de anul 380, la Sinodul ecumenic din Sardica (347) vesticii vin cu aproximativ 300 de episcopi, iar esticii cu vreo 76. Cei din urmă cer îndepărtarea din adunare a lui Athanasius şi Paul; refuzaţi, vor pleca la Philipipolis unde ţin un sinod şi condamnă doctrina consubstanţialităţii (ὁμοούσιον). Disputa se prelungeşte în timp, de multe ori constatîndu–se schimbări de poziţie, mai cu seamă din partea occidentalilor (precum în cazul papei Leon al III–lea). Sinoadele de la Toledo (589) şi Aachen (809) vor introduce şi consfinţi doctrina lui *filioque* (deosebire fundamentală între Biserica de Răsărit şi cea de Apus, cea din urmă considerînd că Sfîntul Duh purcede şi de la Fiul, în aceeaşi măsură ca şi de la Tatăl). Astfel, schisma de la 1054 nu reprezintă decît un moment în care se recunoaşte oficial o stare veche de aproximativ şapte sute de ani şi care se accentuase treptat.

În mod firesc, după evenimentele secolelor al V–lea şi al VI–lea, în care mai apar reminiscenţe din vechiul Imperiu, în perioada care va urma, noile realităţi îşi vor găsi identitatea şi se vor înscrie pe traiectoriile fireşti noilor destine. În secolul al

VII–lea începe un intens proces de grecizare a Imperiului. Venirea slavilor şi ridicarea acestora în zonă ca o forţă de prim rang, de care Imperiul trebuie să ţină seamă, vor determina cursul evenimentelor următoare.

La nordul şi la sudul Dunării, dominaţia şi trecerile migratorilor care s–au succedat nu vor reuşi decît să conducă la o individualizare a populaţiei romanizate, care se va delimita (prin cultura materială şi spiritualitate, prin mentaliate şi tot ceea ce decurge de aici) de acele neamuri. Elementele pe care ceilalţi le vor putea adopta (unele ţinînd de cultura materială, altele, precum creştinismul, de ordin spiritual) nu vor reuşi decît să uşureze convieţuirea acestor neamuri diferite şi, eventual, să determine asimilarea străinilor de către romanici. La nordul Dunării, începînd cu sfîrşitul secolului al III–lea, legăturile dintre dacii liberi şi cei romanizaţi se amplifică, mulţi dintre cei dintîi coborînd pe teritoriile celor din urmă. Fenomenul acesta, care pare a începe în zona Munteniei (nominal, aflată sub stăpînire romană), are drept principal efect producerea unui amestec prin care populaţiile romanizate se contaminează cu baza de articulaţie şi cu elemente de sistem ale limbii autohtonilor neromanizaţi, şi invers. Comportamentul romanilor şi realizările obţinute de coloniştii din Imperiu alături de autohtonii care au acceptat să–şi refacă viaţa trebuie să fi stimulat aceste mişcări de populaţie, dar nu trebuie uitat că presiunile neamurilor migratoare, dintre care goţii se arată cei mai puternici, se exercitau, totodată, şi asupra dacilor liberi.

Printre numeroasele neamuri geto–dace, situate pe actualul teritoriu al României, care au contribuit la conturarea elementului autohton, alături de cel latin, se remarcă: **singii**, situaţi pe cursul inferior al Mureşului, unde se află localitatea Singidava, trib ce s–a întins pînă în zona Belgradului de astăzi, unde a întemeiat o cetate, numită de celţi Singidunum; **predavensii**, care locuiau la nord de Mureşul Inferior; **ansamensii**, localizaţi pe baza inscripţiilor — în epoca romană fiind atestată o localitate *vicus Ansamensium*, pe Someş (Samus); **albocensii** (numele lor a fost relaţionat de către

istorici cu localitatea Alboca, din sudul Banatului), locuind sud-vestul Daciei; **potulatensii**, care locuiau nordul Olteniei şi zona deluroasă din vestul Munteniei; **burii**, care, probabil, constituiau o populaţie grupată în zona actualelor judeţe Vîlcea şi Argeş, destul de bine organizată, deţinînd controlul asupra căilor de acces spre partea transilvană a Daciei; **siensii**, ce par a fi fost situaţi pe rîurile Ialomiţa şi Buzău; **patacensii**, localizaţi între Tîrnave şi Mureş; **harpii**, situaţi, între secolele al II–lea şi al III–lea e.n., între Prut şi Nistru; **biefii**, localizaţi în zona Banatului; **apulii** locuind în jurul localităţii Apulum (Alba Iulia).

Costobocii, creatori ai culturii Lipiţa, cultură de la periferia lumii geto–dacice, dar cu evidente caracteristici dacice, sînt menţionaţi ca făcînd incursiuni, în secolul al II–lea e.n., în Imperiu. În 170 iniţiază un puternic atac în Moesia Inferior, Tracia şi ajung pînă la templul din Eleusis, pe care îl profanează. Înfrînţi în anii următori, o parte a acestora se refugiază pe teritoriul carpilor. Astfel se produce o interferenţă între cultura Lipiţa şi cultura carpică, iar zona din nordul Moldovei scapă de sub dominaţia costobocilor şi intră sub cea a carpilor. Vecinii la sud ai costobocilor, **caucoensii** locuiau partea muntoasă a actualelor judeţe Neamţ şi Bacău, întinşi fiind pînă în zona secuimii.

În secolele al II–lea — al III–lea zona de la estul Carpaţilor pînă la Nistru este locuită de către **carpi**. Prezenţa lor în zona centrală şi subcarpatică a Moldovei este bogat atestată arheologic, multe tezaure romane aparţinînd carpilor fiind găsite aici. Aceşti daci liberi domină din toate punctele de vedere (militar, politic, economic) ceilalţi daci liberi, precum şi alte populaţii neromane şi nedace, care gravitează prin zonă. Sînt consemnaţi prin atacurile insistente asupra Imperiului, mai ales după ce costobocii au fost înfrînţi (171–172 e.n.). Dintre daci, carpii au reprezentat, probabil, ramura cea mai numeroasă, mai unitară şi care a luptat aproape continuu împotriva romanilor. În a doua jumătate a secolului al III–lea luptele se desfăşoară mai degrabă sub conducerea goţilor (pentru a slăbi această alianţă, romanii oferă subsidii goţilor şi îi tratează cu dispreţ pe carpi). Măsurile luate de unii împăraţi romani (Aurelian, Diocleţian, Galienus, Constantin cel Mare, de pildă) şi titlurile (supranumele) acestora (unii dintre împăraţii care au luptat împotriva carpilor au căpătat titlul *Carpicus Maximus*) arată importanţa acordată de aceştia victoriilor asupra acestei ramuri a dacilor liberi şi, implicit, mărimea pericolului carpic

pentru securitatea acelei zone a Imperiului.

Repetatele conflicte ale carpilor cu Imperiul îi împuținează (mulți sînt transferați în Imperiu, după fiecare victorie a acestuia) și îi slăbesc. Cei care rămîn la nordul Dunării, continuă să trăiască pe teritoriul lor alături de goți și huni. Au avut relații cu cei din jur sub forma contactelor economice, după cum par a indica unele tezaure monetare romane descoperite pe teritoriul carpic. Ultima mențiune istorică a acestora se face cu prilejul incursiunii în Imperiu alături de huni și sciri, ocazie cu care sînt respinși, de către Dioclețian. Cu toate acestea, numele *carpodaci* disociază între carpii rămași pe locurile de baștină de carpii colonizați în Imperiu, care au fost numiți *carpi*, și arată că nu dispar din istorie. De altfel, luptele cu Imperiul, care vor slăbi considerabil forța acestuia în zonă, au printre efecte și slăbirea propriilor forțe. Faptul acesta îi va face vulnerabili la invaziile goților, care încep să ia sub stăpînire teritoriile carpice din Moldova și Muntenia de est. Sub această presiune se vor deplasa către vest. În felul acesta, descoperirile arheologice de la Bezid și Iernut–Cipău (Mureș), Reci (Covasna), Sebeș (Alba), Chilia (Olt) indică prezența carpilor în Dacia romană spre sfîrșitul dominației romane și imediat după retragere, în cadrul unui proces masiv de realimentare a provinciei cu element dacic neromanizat.

Realimentarea bazinului de daci romanizați cu populație dacă neromanizată va avea drept efect un nou amestec, mai mult lingvistic și mai puțin etnic. Este de reținut că dacii liberi locuiseră în contact cu civilizația romană de la nordul Dunării, în vremea stăpînirii se petrecuseră numeroase evenimente care, printre altele, avuseseră darul de a familiariza această ramură a dacilor cu civilizația și limba romanilor. Pe de altă parte, latina de circulație (Verkehrssprache), constituia o varietate a latinei care reprezenta, sub aspect lingvistic, elementul comun și forma de înțelegere dintre dacii liberi, cei romanizați, alogeni. Anumite procese, care vor determina punctul de plecare și direcția procesului de formare a limbii române, se petrec în urma acestor contacte. Rezultatele arată că limba care a devenit comună tuturor a fost latina, din limba dacilor nou veniți pătrunzînd doar anumite deprinderi, fapt ușor de înțeles, dacă se observă că dacii

din zona romanizată de către romani au suportat timp de 150 de ani presiunile lingvistice ale modelului pe care îl aveau de achiziționat — ceea ce a făcut ca mare parte din deprinderile lor să dispară sau să se estompeze sever —, în vreme ce dacii liberi vor suferi o romanizare din partea unei singure categorii de provinciali.

În secolele al V–lea — al VI–lea se manifestă efectele schimbărilor profunde din Imperiu. Căderea Imperiului Roman de Apus, este, sub aspect formal, momentul care marchează schimbări în plan politic şi social, ale căror efecte se vor repercuta în mod direct asupra planului economic. Consecința, celor dintîi va fi dispariția marilor drumuri comerciale şi de comunicație între provincii. În sud–estul european, mai cu seamă la sudul Dunării, continua trecere a migratorilor dinspre nordul fluviului şi, apoi venirea slavilor, vor sparge blocul romanic, cu aceleaşi efecte pe care căderea Imperiului le–a avut în Occident. Fiind mult mai atractivă sub aspect economic, aparținînd încă Imperiului, zona de la sudul Dunării, era populată de o parte a românilor, dar şi de numeroase alte neamuri, în special germanice, fapt care o făcea să fie destul de fărîmițată şi sensibilă la o invazie masivă a unui singur neam. Circulația dintre fostele provincii scăzuse dramatic şi, în curînd se va dezorganiza. În felul acesta dispare orice formă de alimentare relativ uniformă a teritoriului cu aceleaşi elemente ale aceleiaşi limbi. Inovațiile îşi fac loc, nestăvilite de forțele centripete ale Romei, mai mult, bazale de articulație ale diferitelor popoare cucerite au cale liberă şi se manifestă.

Evenimentele petrecute în secolul al V–lea, aşadar, vor separa în mare măsură comunitățile din vechile provincii (atît între ele, cît şi de Roma, bazinul inovațiilor şi regulatorul evoluțiilor), vor permite manifestarea bazelor de articulație ale popoarelor şi vor determina apariția de noi limbi. Deşi, după cum arată A. Philippide, este impropriu să se vorbească despre

„epoci de formare a limbilor" întrucît o limbă este formată totdeauna şi niciodată (sistemul lingvistic fiind format în momentul în care există şi funcţionează îndeplinindu-şi rolurile, dar se află în continuă evoluţie şi transformare, nefiind fix), există în devenirea limbilor epoci de aglomerare a schimbărilor lingvistice şi a căror consecinţă este apariţia unui nou sistem lingvistic. Pentru limba română, ca şi pentru celelalte limbi romanice de altfel, perioada care a fost identificată ca extrem de bogată în evoluţii lingvistice (petrecute, mai cu seamă, în plan fonetic) care au condus la formarea de noi sisteme, este cea cuprinsă între secolele al V–lea — al VII–lea, al VIII–lea. Este o perioadă în care modificările din plan economic, social şi politic vor permite trecerea la noi forme de organizare a comunităţilor, cu repercusiuni profunde la nivel linvgistic. Comunităţile de pe teritoriul de la nordul Dunării şi din vecinătatea sudică a fluviului încep să aibă relaţii tot mai intense suferind o oarecare izolare de restul comunităţilor romanice. Populaţiile de la nordul Dunării vor avea contacte cu Imperiul, dar mediate de către cele de la sudul Dunării, ceea ce, treptat şi cu o viteză şi intensitate crescîndă, va lăsa frîu liber inovaţiilor lingvistice, bazei de articulaţie şi altor forme de manifestare a libertăţii în plan lingvistic. Din motive care ţin în mod direct de posibilităţile şi capacităţile de circulaţie ale indivizilor, comunitatea romanicilor din care va apărea poporul român îşi va restrînge aria, se va compacta treptat. Nucleul se va situa la nordul Dunării. Rezultatul convieţuirii pe un teritoriu continuu a unei comunităţi vorbind o aceeaşi limbă, supusă aceloraşi evoluţii, delimitîndu-se continuu de alogeni, într-un proces de asimilare sau de respingere a acestora, va conduce la apariţia unei noi limbi şi a unui nou popor, întrucît procesele de etnogeneză şi de glottogeneză se presupun reciproc, fiind laturi diferite ale aceluiaşi fenomen. În sfîrşit, trebuie menţionat faptul că marea comunitate a românilor — datorită unor condiţii obiective,

legate de incapacitatea de circulație rapidă și intensă pe un teritoriu atît de întins —, nu a fost o entitate cu o unitate perfectă. De fapt, ea era constituită din mai multe comunități, la interiorul cărora se poate presupune un grad ridicat de unitate. Ceea ce făcea ca aceste comunități să se identifice în una singură, liantul în care se recunoșteau a fost tocmai identitatea culturală și de civilizație, comunitatea lingvistică și de neam.

6.3. La nivel lingvistic, limba romanicilor de la nordul și de la sudul Dunării, de la nordul liniei Jireček, va cunoaște o seamă de schimbări profunde. Rezultat al continuării evoluțiilor din latina dunăreană pe fondul manifestării bazei de articulație a autohtonilor (geto–dacii romanizați în urma cuceririi romane, dar și dacii liberi, romanizați parțial prin contactele cu romanicii), aceste schimbări vor duce, pînă la apariția slavilor, la edificarea unui nou sistem lingvistic. Trăsăturile fundamentale ale acestuia vor fi tipic romanice, compartimentele de bază (fonetic și gramatical) păstrîndu–și aproape intacte caracteristicile și după ce influența slavă își va exercita presiunile (care, de altfel, se vor localiza, aproape exclusiv, la nivel lexical).

Vocala *ă*. Una dintre primele evoluții caracteristice perioadei de constituire a noului sistem lingvistic trebuie să fi fost cea prin care vocala *a*, neaccentuată, în poziție medială și finală se închide spontan la *ă*: *barbatus* > *bărbat*, *casa* > *casă*.

Închideri ale vocalelor accentuate urmate de nazale. O evoluție fonetică în cel mai înalt grad caracteristică românei este în măsură să demonstreze că, în fapt, schimbarea se exercită asupra unor articulații și nu asupra unor sunete. Sînt implicate aici mai multe sunete, aflate în același context, rezultatele la care se ajunge fiind, în esență, aceleași. Fenomenul, însă, cunoaște o desfășurare care se întinde pe o perioadă mai mare. În această perioadă, se manifestă pentru *á*.

Vocala *á* urmată de *n* + vocală sau consoană evoluează la *î*,

trecînd, probabil, printr–o etapă **ă*. Astfel că lat. *canem, panem* > *cîne, pîne*. Fenomenul se petrece şi cînd sunetului accentuat îi urmează nazala bilabială, dar numai dacă aceasta este urmată de consoană: *campus* > *cîmp*, dar *amarus* > *amar*.

Aceeaşi închidere se produce şi în cazul vocalei *ó* + *n*: *bonus* >*bun*, *carbonem* > *cărbune*, fapt care se poate observa şi din tratamentul unor cuvinte de origine slavă în limba română, precum *zvon*, care nu a cunoscut modificarea, ea fiind încheiată la vremea contactelor cu slavii. Pentru vocala *e* fenomenul se va produce mai tîrziu.

Diftongii *e̯a*, *o̯a*. Un fenomen care a acţionat în virtutea unei puternice tendinţe, ca o caracteristică a românei, este cel al diftongării condiţionate. Ca orice diftongare, şi aceasta reprezintă o formă de deschidere a sunetelor. În acest caz, însă, fenomenul are nevoie de două condiţii pentru a se produce. Sunetele implicate sînt vocalele de deschidere medie, *é* şi *ó* (prima condiţie este, aşadar, caracterul accentuat al vocalei), aflate într–un context în care silaba următoare (posttonică) conţine vocala *ă* sau *e*. Fenomenul are cîteva caracteristici, date de natura contextelor implicate. Astfel, în cazul lui *é*, lat. *cera, sera* > *ceară, seară* etc. Deşi s–a manifestat ca un fenomen pus în mişcare de nişte tendinţe organice ale limbii române şi, cu toate că se manifestă încă activ (în graiuri şi în vorbirea neîngrijită, dar şi norma literară are unele dificultăţi în acest sens: *delegă* sau *deleagă*), înainte de secolul al XVI–lea, apar tendinţe de reducere a diftongului la monoftong. Faptul acesta se înregistrează numai în contextul *e* (cînd *é* era urmat în silaba posttonică de *e*). Dacă lat. *legem* evoluase la *leage*, în perioada menţionată diftongul din *leage* suferă monoftongarea, rezultatul fiind actualul *lege*.

Cealaltă vocală are un comportament egal în ambele contexte: *mola* > *moară*, *solem* > *soare*.

Fenomenul acesta este posterior diftongării spontane, astfel

că *petra* > **pietra* > **pietră* > **pieatră* > *piatră*.

Fiind vorba despre o formă de manifestare a tendinței de deschidere a vocalelor, în mod firesc, fenomenul diftongării condiționate nu se petrece în cazul în care vocalei accentuate, supuse schimbării, îi urmează un sunet care nu permite deschiderea. De aceea, în contexte în care apare o nazală, fenomenul diftongării nu se petrece, dimpotrivă: *bene* > *bine* (nu **beane*), *bonus* > *bun* (nu **boan*). Firește, fenomenul este permis de nazala lungă, care nu are aceeași acțiune: **genna* > *geană*, *pinna* > **penna* > vrom. *peană* (forma actuală *pană* urmează unei forme **pâană*, rezultată în urma producerii fenomenului velarizării prin labiale; diftongul cu elemente egale **–ăa–*, incomod, se reduce ulterior), *domina* > **domna* > *doamnă*, precum și de nazala bilabială urmată de vocală: *tima* > **tema* > *teamă*, *poma* > *poamă*.

Consoanele geminate. Pronunția populară din Romania pare să fi menținut consoanele geminate. Limbile romanice prezintă situații care reflectă existența, în latina populară, a distincției dintre consoanele simple și cele geminate. Cazul sonantelor pledează în favoarea ideii că opoziția în discuție era marcată în latina populară, cel puțin într–atît încît, ulterior, s–au putut produce evoluții diferențiate. Fiind vorba despre o problemă de articulație legată de existența unor evoluții generate de către tendințele generale ale unei limbi aflate în transformare, chestiunea consoanelor geminate este legată de unele, mai generale, precum cea a structurii silabei și cea a forței distribuționale.

Forța expiratorie, curentul de aer, este mai puternic la inițiala de cuvînt și, în general, de silabă. Din acest motiv, consoanele inițiale rezistă mai bine tendințelor evolutive, în comparație cu consoanele situate în alte puncte al fluxului sonor, mai cu seamă la finală. Sub aspect fonetic, forța consoanei inițiale se datorează intensităților acustice și forței articulatorii,

mai mare decît pentru alte consoane. De aici decurge şi bogăţia în informaţie a iniţialei, posibilităţile distinctive ridicate, în comparaţie cu consoanle finale. Asemănător stau lucrurile şi în cazul consoanelor intervocalice, mai slabe decît cele iniţiale. Evoluţia consonantismului arată că, începînd cu epoca primitivă, vorbitorii de latina au identificat, prin tratament, geminatele cu consoanele iniţiale, în general cu cele aflate în poziţie tare.

În latina populară, alături de fenomenul geminării expresive, a existat şi tendinţa contrară (de echilibrare naturală, ca în cadrul oricărei evoluţii), de a reduce geminatele, parţial sau total. De fapt, ultima tendinţă se înscrie în cea mai generală, către silabele deschise. Prima tendinţă, corespund fenomenului general de reducere a opoziţiei de cantitate. La nivelul perechilor geminate / simple, rezultatul a fost evoluţia geminatelor la consoane simple, urmînd a fi tratate precum consoanele iniţiale, respectiv dispariţia, uneori, a consoanelor simple, tratate precum consoanele intervocalice, mai puţin rezistente. În acest caz, aşadar, opoziţia de cantitate se converteşte în opoziţie de forţă. Acestei tendinţe de reducere a geminatelor cel mai bine i-au rezistat sonantele.

Opoziţia *r/rr*. Textele româneşti ale secolului al XVI-lea atestă, alături de existenţa unui *r*, şi pe cea a unui sunet prouds prin mai multe vibraţii, notat prin pp sau diferite variante ale lui p. Aceste semne apar fie la iniţială de cuvînt: *rrădăcină*, *rrădică*, *rrîu*, *rrugăcine*, fie la interior: *cărrare*, *currundu*, *fierru*, *izvoarră*, *hotarră* etc., după cum sre vede, atît în cuvinte moştenite din latină, cît şi în cuvinte de alte origini. Deşi confirmă prezenţa unui sunet *rr*, notaţiile secolului al XVI-lea prezintă şi o serie de elemente care pun la îndoială păstrarea unui asemenea *r* intens. Avînd existenţa confirmată pentru latină, la nivel teoretic, un asemenea sunet poate fi acceptat ca reflectat de grafiile în discuţie, dar pentru cuvinte precum: *curre* (< *currere*), *urrî* (< *horrire*) etc. Notaţiile cu pp, însă, apar şi în

cuvinte de alte origini, precum *hotarră* (< magh. *határ*), *izvoarră* (< vsl. **изворъ**) sau în cuvinte de origine latină, dar care nu aveau o asemenea bază în etimon: *rrădic* (< *eradico*), *rrece* (< *recens*). Acest ultim fapt poate pleda în favoarea opiniei conform căreia, în astfel de cazuri, *rr* nu mai nota o realitate fonetică, fiind doar o imitație grafică a scriptorului; faptul ar fi posibil la nivel grafic, în plan fonetic trădînd o confuzie, ceea ce ar însemna că *rr* dispăruse din limba română, cel puțin din anumite regiuni dacoromânești. Pe de altă parte, opoziția *r/rr* este confirmată de tratamentul vocalelor ce urmează celor două tipuri de vibrantă. După *r* intervocalic, întocmai ca după *r* de la inițiala cuvîntului, vocalele *e* și *i* se velarizează: *rîu*, *urî* etc., în vreme ce după un *r*, *e* și *i* își conservă timbrul. Acestea ar pleda pentru existența pînă tîrziu în limba română a opoziției în discuție, cel puțin în anumite regiuni, mai conservatoare.

Avînd în vedere că *rr* apare în cuvinte de origine latină, care îndreptățesc prin etimon această notație, dar și în cuvinte care nu conferă această justificare, precum și în cuvinte de alte origini decît cea latină (unde nu sînt temeiuri pentru a accepta un asemenea sunet), și ținînd seamă atît de posibilitatea ca notația să reprezinte doar o imitare (mai mult sau mai puțin consecventă) a unor texte mai vechi, dar și de posibilitatea ca notația să reprezinte o tendință generalizantă la nivel grafic, în momentul în care sunetul exista în limbă, se poate afirma că textele secolului al XVI–lea reflectă mai degrabă o etapă în care opoziția *r/rr* , delicvescentă, era pe care de dispariție, după ce fusese activă, cel puțin pînă în vremea primelor texte românești.

Opoziția *n/nn*. În cazul acestei opoziții, grafia vechilor texte românești este mai discretă. Existența pînă tîrziu a opoziției *n/nn*, însă, este atestată de argumente mult mai puternice decît cele de ordin grafic: rezultatele numeroaselor evoluții fonetice care cuprind aceste sunete și care prezintă tratamente diferențiate pentru cei doi membri ai opoziției, aflați

în contexte identice.

În unele zone românești, nazala dentală poate suferi fenomenul rotacizării: *lana* > *lî(n)ră*, *luna* > *lu(n)ră* etc., fenomen care nu se petrece nicăieri cu varianta lungă a sunetului.

O lege fonetică generală în limba română o constituie închiderea unor vocale precum *a*, *e*, *o* în poziție nazală. Proprietatea de a închide, însă, o are doar nazala simplă, cea lungă comportîndu-se precum grupul *mn*, neimpunînd închiderea vocalei următoare, mai mult, permițînd deschiderea: *canem*> *cîne*, *mane* > *mîne*, *bene* > *bine*, *bonus* > *bun*, dar *annus* > *an*, **penna* (< *pinna*) > *peană*, precum *Domine!* > *Doame!*. Din faptul că tendința de închidere se realizează în cazul lui *n*, dar nu și în cel al lui *nn*, se deduce slăbiciunea celui dintîi, la a cărui articulare presiunea limbii scade, ceea ce permite schimbarea modului de articuare. Faptul acesta permite ca *n* să fie articulat fricativ, aproape de *nr*, care este notat de textele rotacizante. Această diminuare a presiunii articulatorii, pe care trebuie să o exercite limba, duce, totodată, la scăderea nazalității, astfel că vibrațiile nazale se transferă vocalei precedente, efectul fiind închiderea acesteia.

În cazul acestui fenomen există unele repere care-i permit cronologizarea. Luînd exemplul unei evoluții precum cea a lat. *calcaneum* > *călcîńu*, se observă că închiderea vocalei se petrece și înainte de un *ń*. Sunetul muiat, însă, poate proveni și din *nn*, precum în **bannia* > *baie*. Știind că palatalizarea lui *n* urmat de *iot* se produce prin secolul al XV-lea și observîndu-se dintr-o astfel de evoluție că acestă palatalizare este posterioară transformării opoziției de cantitate în opoziție de forță, se poate afirma că transformarea în cauză era încheiată în momentul amorsării acestei palatalizări, adică în secolul al XV-lea.

Opoziția *l/ll*. Urmați de un *iot*, atît *l*, cît și *ll*, evoluează la *l'*: *mulierem* > *muiere*, *palliola* > *păioară*, opoziția

neutralizîndu-se. Opoziția se realizează sub forma *l/r* în: *qualem* > *care*, *callem* > *cale*. O evoluție aparte cunoaște *ll* precedat de *é*, *í*, *ú* și urmat de *a* > *ă*: *catella* > *cățeauă*, *medulla* > *măduuă*, *novella* > *nuiauă*, *pilla* > *piuă*, *stella* > *steauă*.

Acțiunea iot-ului. Încă din latina populară s-a văzut că iot-ul începuse să acționeze în anumite contexte asupra anumitor sunete producînd modificări la nivelul articulațiilor acestora. Fenomenul se continuă pe terenul diferitelor limbi romanice, cu diferite rezultate. În limba română, alături de rezultatele africatizărilor, se pot consemna modificări și la nivelul altor sunete.

S urmat de *i* trece la *ș*: *resina* > *rășină*, *russeus* > **rosiu* > *roș(u)*, *sella* > **siella* > *șea* > *șa*, *sic* > *și*, fenomen care trebuie să se fi încheiat la venirea slavilor, deoarece cuvintele de origine slavă care prezintă acest context nu cunosc șuierătoarea: *cositor*, *iscusit*, *sită* etc.

De asemenea, *t* în aceeași situație generează africata *ț*: *subtilis* > *subțire*, *tibi* > *ție*, **in-vitiare* > *învățare* etc.

> În ceea ce privește evoluția ultimului termen, la nivel semantic, lucrurile nu sînt foarte clare. Cea mai plauzibilă ipoteză pune evoluția de sens din română pe seama unor clișee apărute în școli într-o perioadă în care latina cunoștea serioase torsiuni și abateri. Într-o astfel de vreme, profesorii, se susține, le recomandau elevilor „Pueri, non *invitiare*...", după care urma citarea formei greșite, „sed..." și urma forma corectă. Actualul *viciu* este, firește, neologic.

Nazala dentală va cunoaște evoluții determinat de acțiunea iot-ului, care va muia consoana iar, în cele din urmă, vor duce la dispariția acesteia: *aranea* > **rîńă* > *rîie*, *calcaneus* > *călcîńu* > *călcîi*, *cuneus* > *cuń(u)* > *cui*, *linea* > **líńă* > *ie*. În anumite graiuri din Banat sunetul se înregistrează încă. De altfel, se pare că fenomenul a avut o perioadă destul de îndelungată de relativă stagnare, în care *ń* încă se păstra. Dacă se observă situația cuvintelor împrumutate din limbile slave, se poate constata că unele dintre acestea nu au fost afectate de fenomen, ca și cum

B.C.U. „M

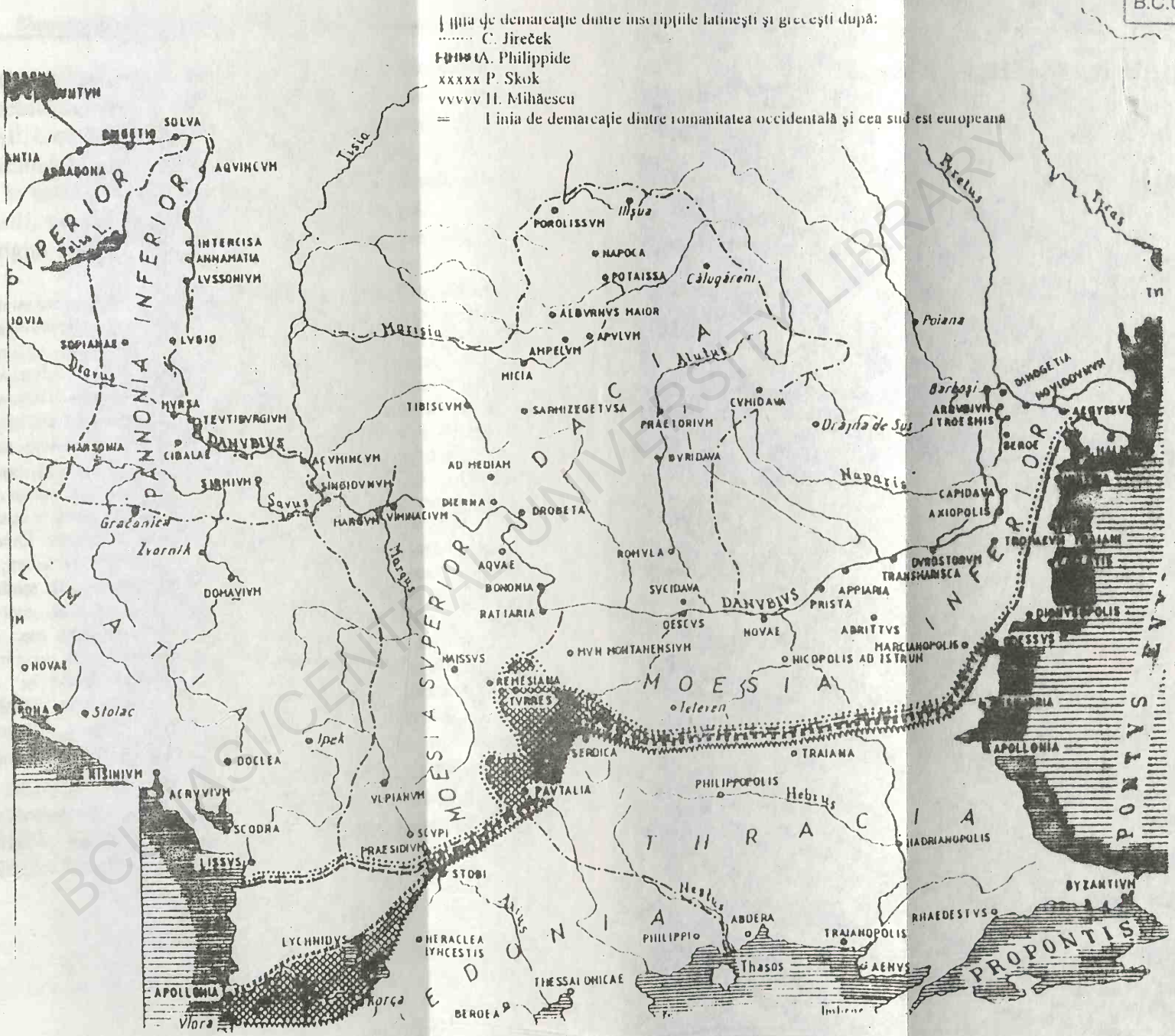

BCU CLUJ/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

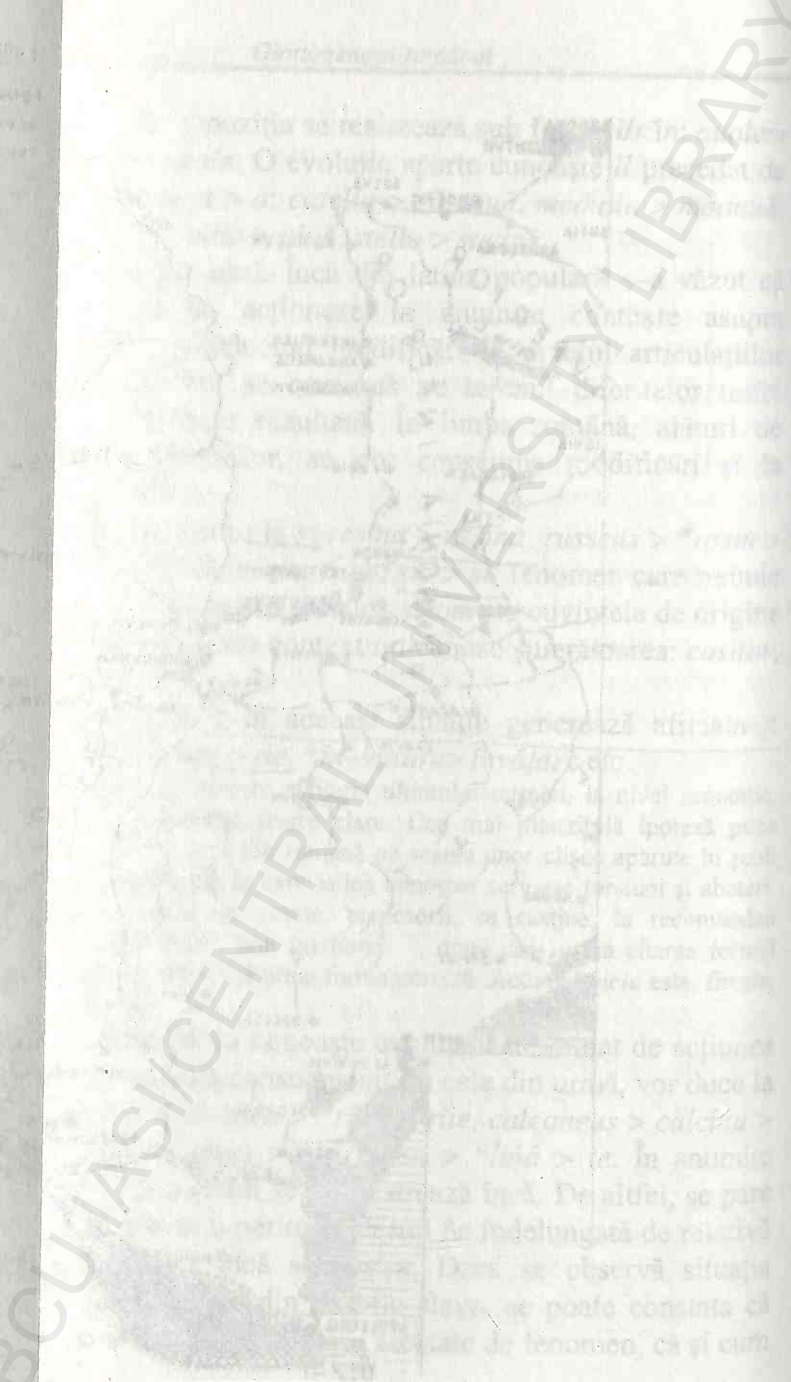
BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

el s–ar fi încheiat înainte de contactele cu slavii: *bazaconie*, *danie* etc. Această concluzie, însă este infirmată atît de vechile texte româneşti, care conţin grafii ce reflectă un asemenea sunet, dar şi de tratamentul unor cuvinte de origine slavă, precum *pustiu* care, în secolul al XVI–lea, cunosc ambele fonetisme: *pustini* şi *pustii*, sau de felul în care apar astăzi *copaie*, *puhoi*, cuvinte de origine slavă şi care conţineau, în etimon, un *n* urmat de un iot.

În asemenea situaţii, se poate avea în vedere şi o altă explicaţie. În urma contactelor cu slavii, în perioada în care aceste contacte deveniseră rodnice în plan lingvistic, românii începînd să folosească numeroase cuvinte de origine slavă, este de presupus că fenomenul cunoştea o asemenea amploare încît se poate crede că se ajunsese la bilingvism. Altfel, ar fi destul de greu de explicat cauza pentru care lexicul limbii române conţine atît de multe cuvinte de origine slavă, multe dintre ele pătrunse în romînă prin eliminarea termenului corespunzător moştenit. Într–o asemenea situaţie se poate considera că prezenţa continuă a slavilor alături de românii bilingvi a exercitat nu doar presiuni în ceea ce priveşte adoptarea de cuvinte, ci şi în ceea ce priveşte stoparea oricăror tendinţe de modificare profundă a respectivelor forme. Cu alte cuvinte, slavii nu au acţionat doar ca nişte rezervoare de cuvinte, din care românii au împrumutat, ci şi ca nişte modele ce nu permiteau românilor să torsioneze respectivele cuvinte. În acest caz, se poate crede că numai cînd rostirea cuvintelor ridica dificultăţi prea mari, ori în zonele în care asemenea forţe centripete erau slabe, s–au putut produce abateri de la formele împrumutate.

Lichida laterală suferă acelaşi fenomen în mai multe situaţii. Se continuă consecinţele sincopării în urma căreia apar grupurile *cl*, *gl*: *auricula* > *oricla* > **ureacĺe* > *ureche*; *glacies* > **gĺaţă* > *gheaţă*, *oculus* > **ocĺu* > *ochi*, un *ĺ* apărînd şi în *filius* > *fĺlu* > *fiu*, *folia* > **foaĺă* > foaie.

7. Influența slavă

Pătrunderea slavilor în Peninsula Balcanică a fost un proces îndelungat, desfăşurat la o cu totul altă dimensiune decît cea caracteristică popoarelor migratoare de neam germanic ori de alte neamuri. Acțiunea slavilor seamănă mai curînd cu cea a unor populații care încearcă să se stabilească dintr–un loc în altul, decît cu cea a unora care voiau doar să jefuiască, fiind mai puțin interesați de viața sedentară. Una dintre caracteristicile acestei populații, evidențiate la contactul cu românii, arată că dezvoltarea la care slavii ajunseseră era asemănătoare cu a unui popor ce cunoscuse viața sedentară. Cel mai important element, deosebitor față de toți migratorii care au străbătut pămînturile neamului de la nordul Dunării, a fost aceea că slavii, agricultori, pescari, crescători de animale, populație domestică şi care cunoştea viața sedentară (erau, cel puțin, seminomazi) au fost şi s–au comportat ca niște colonizatori.

O trăsătură importantă a invaziei slavilor a reprezentat–o tenacitatea cu care se succedau valurile migratoare, tot mai consistente şi mai masive. Ajungînd relativ devreme în Balcani (după unele interpretări, ar fi fost semnalați încă de prin secolul al II–lea e.n.), slavii pătrund în Peninsulă în valuri, creînd grupuri relativ compacte în sînul populației romanice. Pînă prin secolul al VII–lea, ei ajung să domine o bună parte a Peninsulei, cu efecte devastatoare pentru Iliria şi Dalmația, provincii pe care vor reuşi să le copleşească prin număr, deznaționalizîndu–le şi slavizîndu–le treptat, dizlocările produse sub presiunea slavilor, dar şi alte cauze favorizînd acest proces. De asemenea, ei vor ocupa zone din Grecia.

După secolele al V–lea — al VI–lea, linia Jireček nu va mai fi valabilă datorită prezenței slavilor în Balcani, acest teritoriu romanizat suferind o profundă restructurare, ca urmare a stabilirii şi acțiunii aceloraşi slavi. În epoca de dominare romană, lacuna de romanizare separase teritoriile pe care locuiau dalmații şi daco–

romanii, fiind o piedică în calea omogenității teritoriilor corespunzătoare. Ca urmare a acestui fapt deosebirile dintre română și dalmată preced venirea slavilor. După venirea acestora, procesul de diferențiere dintre cele două limbi romanice, proces destul de avansat, va continua să se adîncească în ritm accelerat, venirea slavilor producînd dizlocarea în urma căreia va fi izolată romanitatea norddunăreană, iar amestecul de la sudul Dunării (români, dalmați, germanici) fiind asimilat. Tot venirea slavilor va fi răspunzătoare de procesul de dispariție a elementului romanic de pe coastele Adriaticei (ce se va încheia în secolul al XIX–lea), precum și de separația dialectală petrecută în sînul grupului romanic de la Dunărea de Jos, și care are drept rezultat final apariția celor patru dialecte românești.

După toate probabilitățile, slavii intră în contact cu populația romanizată de la nordul și de la sudul Dunării, care avea să constituie poporul român, prin secolul al VII–lea. Zone din Banat, Crișana, Oltenia, Muntenia, Moldova și de la sudul Dunării sînt populate cu grupuri de slavi, acestea fiind, se pare, primele arii românești care intră în contacte cu slavii. Odată cu ocuparea celei mai mari părți a Peninsulei Balcanice, slavii reușesc să se stabilească în număr mare în zona ocupată, grupuri mai mici stabilindu–se la nordul Dunării unde, mulți dintre ei, au locuit doar temporar. Caracterul temporar al prezenței acestora aici este atestat arheologic, chiar din secolul al VII–lea încetînd brusc unele așezări și necropole ce prezintă exclusiv urme de civilizație slavă. O consecință deosebit de importantă a pozițiilor pe care slavii le ocupă în Balcani este, pentru românii de la nordul Dunării, separarea de Imperiul Roman, aflat în curs de grecizare.

La sudul Dunării, mai numeroși, mai agresivi, bine fixați pe teritoriul de pe care fuseseră dizlocate popoarele migratoare precedente lor, sau autotonii romanici retrași din calea valurilor masive de slavi, reușesc să slavizeze zona, cu excepția unor mici insule de romanitate reprezentînd pe strămoșii viitorilor aromâni. De altfel, slavii sînt atrași la sudul Dunării de existența

regiunilor cu producție mare și de prosperitatea deja existentă. În vreme ce, în Dacia, romanii (care nu au importat masiv produse agricole de la nordul Dunării) nu au extins regiunile agricole, folosindu-le pe cele care deja existau (zona centrală a Munteniei era considerată un pustiu, abia mai tîrziu fiind eficientizată), dominația îndelungată de la sudul Dunării impusese destule centre care au polarizat atenția slavilor.

Slavii de la nordul fluviului vor conviețui cu autohtonii care, incomparabil mai numeroși, mereu diferențiindu-se de numeroasele valuri de migratori, i-au asimilat treptat. Slavii sînt atestați, pentru secolul al VII-lea, în Moldova și Muntenia, printr-o cultură de tip slav (Hlincea I) care, în secolul următor, va suferi influențe dinspre cultura locală din Dacia (dar și o influență bizantină), ulterior transformîndu-se în Proto-Dridu. Cultura slavilor stabiliți la nordul Dunării a fost puternic influențată de cultura locală, mai ales după migrarea masei slavilor la sudul Dunării, asimilarea slavilor fiind un proces de durată (pînă prin secolul al XI-lea) și care, în plan lingvistic, a lăsat urme la nivelul lexicului limbii române.

Contactele dintre slavi și români, amorsate cel mai devreme prin secolul al VII-lea, nu pot fi considerate ca însemnate și cu urmări. Date fiind reticențele pe care autohtonii trebuiau să le aibă față de niște migratori, nu foarte diferiți de cei care, de sute de ani le tot călcau teritoriile, dar și reținerea caracteristică populațiilor creștine față de cele necreștine, cu care erau silite să intre în contacte, se poate considera cu destulă îndreptățire că, pînă la creștinarea slavilor (primii slavi care fac acest pas sînt cei meridionali, evenimentul petrecîndu-se în a doua jumătate a secolului al IX-lea), relațiile dintre autohtonii creștini și alogenii păgîni erau determinate contextual, nicicum profunde, urmele în plan lingvistic și etnic nefiind cu mult mai adînci decît cele pe care le-au lăsat alți migratori care, de aemenea, trecuseră pe același teritoriu. Toate aceste contacte,

însă, capătă o nouă dimensiune din momentul în care primii dintre slavi se creştinează, relaţiile anterioare consolidîndu–se, amplificîndu–se şi rodind. Un fenomen important în viaţa poporului şi a limbii române, petrecut o dată cu venirea slavilor este, însă, altul. Prin ocuparea unei bune părţi a teritoriului de la sudul Dunării, masa slavilor se interpune ca o barieră între romanitatea de la nordul Dunării şi din imediata apropiere a sudului acesteia şi romanitatea cu care românii încă mai aveau unele contacte. Totodată, după creştinarea lor, slavii acţionează ca o barieră şi ca un filtru între români, pe de o parte, ceilalţi romanici şi Imperiul Bizantin, de cealaltă parte. Organizarea superioară a slavilor, din punct de vedere politic, administrativ, religios şi economic, precum şi ponderea lor în zonă a făcut ca aceştia să se impună destul de repede, să intre în relaţii cu Imperiul Bizantin, ceea ce a fost de natură să le confere numeroase avantaje în raport cu românii. Izolaţi de restul romanităţii, deveniţi mult mai puţini numeroşi în zonă, românii vor cunoaşte condiţii mult mai bune pentru a–şi defini identitatea prin comparaţie cu cei din jur, mai ales cu un popor mult diferit de ei şi care domina, în mod stabil, zona. Pe de altă parte, destul de slab organizaţi din multe puncte de vedere, ei se vor vedea siliţi să se raporteze permanent la slavii care, destul de rapid, vor întemeia clasa conducătoare. De o mare importanţă a fost şi faptul că slavii au reuşit relativ repede să se organizeze din punct de vedere religios, să–şi creeze o ierarhie bisericească superioară, să traducă în limba lor principalele texte biblice şi de cult. Probabil că influenţa slavă asupra românilor, cel puţin după regularizarea acesteia, adică după creştinarea slavilor, s–a datorat convieţuirii paşnice, atît în plan civil, cît şi în plan religios. Această influenţă a avut urmări consistente la nivelul unor segmente destul de largi ale populaţiei româneşti. La nivel individual şi de grup, aceste contacte au putut conduce, în zonele în care slavii erau mai puţin răspîndiţi, mai numeroşi şi

organizați în mase compacte, la fenomene de bilingvism, familii și grupuri mixte contribuind la încheierea unei etape a evoluției limbii române, etapă în urma căreia o mare parte a slavilor de pe teritoriu românesc a fost asimilată. Perioada de după pătrunderea textor slave în biserică apare, în acest fel, ca o nouă etapă, în care româna, formată și consolidată, timp de veacuri avea să sufere, mai cu seamă la nivel lexical, influența unei alte limbi, care nu făcea parte dintre limbile ce au contribuit la formarea sa.

Pentru prima perioadă a influenței slave asupra idiomului romanic de la nordul Dunării se pot delimita, astfel, două etape. Prima începe, cel mai devreme, prin secolul al VII–lea și se încheie o dată cu creștinarea slavilor. Probabil că în urma acestor contacte, la început de mișcare, apoi tot mai statornice, românii de la nordul fluviului își definesc mai ușor identitatea delimitîndu–se net de slavi, în esență, disipați în masa de români cu care erau în contact. După creștinarea primilor slavi (cei aflați în contactele cele mai strînse cu românii, viitorii bulgari), influența acestora, în special de la nivelul limbii, capătă o nouă dimensiune, devine profundă și se statornicește. În primul moment, în urma contactului cu slavii, mai numeroși, mai pașnici, deprinși cu viața sedentară (avînd bune cunoștințe de agricultură), decît celelalte popoare migratoare cu care romanicii de la nordul Dunării intraseră în contact, idiomul romanic reacționează definindu–și identitatea. Momentul următor, care începe în secolul al IX–lea, este cel în care o reală influență slavă se exercită asupra unei limbi formate. Avînd o bază tot mai largă, o putere de penetrare tot mai mare, influența slavă asupra românei se intensifică, provoacă numeroase schimbări lexicale, stare de lucruri favorizată de conviețuirea dintre români și slavi, precum și de pătrunderea slavonei în biserică. Acest ultim fapt a sporit prestigiul și ascendentul slavonei asupra românei și a anihilat oarecum rezistența firească la împrumutarea de elemente străine (slave), ducînd, nu de puține ori, la adoptarea

de împrumuturi slave, dar şi la receptivitate faţă de asemenea calcuri. Procesul de asimilare al slavilor de către români a fost mai lent, permiţînd unei mai mari cantităţi de material lexical să pătrundă în română.

Deşi aproape nesemnificativă, influenţa slavă asupra limbii române s–a exercitat şi la nivel fonetic. Acest lucru apare sub forma unor alterări în corpul fonetic al unor cuvinte moştenite, sub influenţa unor forme slave asemănătoare. Cea mai importantă şi mai sigură achiziţie de aceste fel este cea privitoare la şuierătoarea sonoră *j*, care apare în forme precum urmaşul lat. *medius locus*, unde *dz* etimologic este schimbat cu *j*, sub influenţa unei forme *mežda*, dar şi prin împrumutarea unor cuvinte precum vsl. *jalĭ* > rom. *jale*. Destul de multe cuvinte care iniţial, în urma evoluţiei lor din latină, prezentau africata *ĝ*, au cunoscut aceeaşi înlocuire cu *j*.

La nivel morfologic se pot semnala unele efecte ale influenţei slave, dar nu toate acestea pot fi considerate cu certitudine astfel. Vocativul femininelor în *–o*, spre exemplu, ar putea fi de origine slavă, mai puţin probabil fiind de aceeaşi origine vocativul masculinelor în *–e*. Alături de posibilitatea provenienţei din substrat, stă şi ipoteza originii slave pentru formarea numeralelor de la *unsprezece* la *nouăsprezece*. Mai curînd sub influenţa slavă s–ar putea trece utilizarea reflexivă a unor verbe, precum *a se mira, a se posti, a se ruga*.

De origine slavă sînt, în limba română, adverbe precum *aievea* < *a* + *javĕ*, *îndeosebi* < vsl *osebĕ*, *dimpotrivă, împotrivă, potrivit* < vsl. *protivŭ*, *iute* vsl. < *ljutŭ*, *razna* < vsl. *razino*, *zadar* < vsl. *za* + *darŭ*. De asemenea, contactele cu slavii şi influenţa limbii acestora au facilitat adoptarea, de către români, a numeroase elemente derivative, fapt întîlnit şi în cadrul contactelor culte, petrecute la nivelul textelor.

În ceea ce priveşte influenţa pe care slavona a exercitat–o asupra limbii române prin intermediul textelor, este de reţinut un

aspect. Deşi, în principiu, este vorba despre o influenţă cultă, ce are ca punct de plecare nişte texte, aşadar, efectele acestui tip de influenţă nu se constată exclusiv la nivelul factorilor culţi, ori creditaţi ca atare (traducători, scriptori în general, vlădici, chiar preoţi etc.). Dacă acest lucru ar putea fi acceptat pentru factorii politici şi, eventual administrativi, la nivelul lucrărilor religioase şi al textelor, în general, destinate lecturii publice faptele se cer judecate dintr–o altă perspectivă. Asemănător situaţiei care se va întîlni mai tîrziu, la apariţia textelor scrise în limba română, numeroase elemente care apar în aceste scrieri, auzite şi explicate au putut fi păstrate în limbă, mai ales în cazul în care este vorba despre cuvinte aparţinînd limbajului religios. Faptul că slavona nu era înţeleasă nu făcea, de multe ori, decît să–i întărească credibilitatea, cuvîntul rostit repetat într–o limbă sfîntă fiind învăluit nu doar de sacralitate, ci şi de autoritate. Multe asemenea elemente lexicale pătrund în limba română direct, adică după lectura lor în biserică şi, firește, după lămurirea dată de preot. Numele unor sărbători, ale unor elemente de ritual, de dogmă, precum şi unele abstracte care aveau a denumi diferite stări capătă autoritate tocmai astfel.

Dintre toate caracteristicile influenţei slave, la nivel lexical, asupra limbii române, nu numărul mare al împrumuturilor este cel care frapează în primul rînd. Firește, că influenţa în discuţie poate fi judecată şi sub acest aspect. Cu toate acestea, mai greu de observat la prima vedere, pregnantă la o analiză atentă, este o anume dizlocare, produsă de către elementul slav în rîndul elementului moştenit.

În cadrul influenţei unei limbi precum slavona (şi limbile slave vii, în general) asupra unei limbi precum româna se pot distinge mai multe căi de exercitare a influenţei, fiecare cale avîndu–şi complexul său de factori favorizanţi.

Analiza amănunţită a diferitelor categorii de sfere terminologice (agricolă, referitoare la diferitele regnuri, la

relațiile sociale, la natură, în general etc.) scoate la iveală cîteva aspecte interesante ale influenței slave asupra limbii române la nivel lexical. Deşi româna a moştenit termeni precum *agru*, *aratru*, *cîine*, *cîmp*, *găină*, *grîu*, *minune*, *munte*, *perete*, *timp*, *viţel* etc., în urma contactelor cu slavii, probabil că vor apărea nevoi ce vor conduce la împrumutarea de termeni din limba acestora. Fără a judeca unilateral aceşti termeni, trebuie observat că, dincolo de situațiile în care cuvintele respective vin în limbă împreună cu realități noi, în destul de multe situații, aceşti termeni se referă la realități cunoscute românilor, dar privite dintr–o perspectivă diferită (neobservată sau căreia nu i s–a dat importanță pînă atunci). *Aratru* a putut fi înlocuit cu *plug* întrucît instrumentul slavilor putea fi mai eficient, mai bine pus la punct sub aspect tehnic (destul de multe părți componente ale plugului şi ale altor unelte au denumiri de origine slavonă), fapt care pare a fi întărit de studierea, în general, a terminologiei privitoare la variate maşini agricole şi unelte de prelucrare a produselor agricole, de origine animală sau întrebuințare în diferite meşteşuguri, fundamentale pentru viața omului.

De asemenea, *loc* a putut lăsa loc pe o anumită porțiune (deşi nu definitiv) a sensului său unor cuvinte precum *delniță* sau *postată*, după cum *cămaşă* 'rămăşițe din învelişul boabelor, care se adună după treierat', cedează o parte a sensului în favoarea formei *pleavă*. Este dificil de spus dacă, spre exemplu, cuvîntul *tărîțe* este adus împreună cu realitatea către care trimite, dar nu se pot face decît speculații privind valorificarea acestui subprodus de către români, pînă la venirea slavilor.

Forța influenței slave la nivel lexical poate fi evidențiată prin analiza comportamentului cuvintelor care au dublat termenii moşteniți, cu care au intrat în relații (uneori foarte strînse) de sinonimie. Alături de *perete* stă *zid*, alături de *timp* stă *vreme*, alături de *față* stă *obraz*. Primul exemplu, însă, ilustrează cu limpezime situația în care un termen moştenit se

descarcă de unele sensuri pe care, probabil, le avea. El rămîne oarecum generic, împrumutul luînd sarcina de a trimite mult mai precis la o realitate ușor identificabilă. Faptul acesta poate fi remarcat și prin observarea relațiilor sintagmatice în care cei doi termeni intră. Dat fiind faptul că textele vechi nu sînt prea generoase, celălalt caz este mai dificil de judecat, în secolul al XX–lea avînd loc aproape o suprapunere la nivelul sferelor semantice ale celor doi termeni. Cu toate acestea, se poate crede că forma moștenită era mult mai dotată pentru redarea conceptului abstract, împrumutul fiind mai precis în plan concret.

Numeroși termeni de origine slavă au cunoscut evoluții la nivel semantic, dovadă a faptului că au fost apropriați de limba română. Unele dintre aceste evoluții se datorează la aceea că au rămas stingheri în lexicul limbii române. Faptul s–a petrecut mai lesne atunci cînd erau dublați de calcuri. Astfel se petrec lucrurile în cazul cuvîntului *bazaconie* care, la împrumutare, avea sensul 'fărădelege'. Apariția calcului, *fărădelege* (în veche română apare mai întîi sintagma *fără lege*), a putut permite evoluția și chiar pierderea sensului, în cazul împrumutului, lucru foarte aproape imposibil în cazul calcului.

Cuvinte precum *cazană*, *ciudă*, *destoinic*, *mîndru*, *muncă*, *scump*, *zglobiu* și multe altele, vor suferi importante mutații de sens, dar nivelul lor semantic, în perioada veche, trebuie să fi fost prea puțin influențat în urma pătrunderii în română deoarece vechile texte românești reflectă, încă, semantismele etimologice ale acestor cuvinte. De o viață independentă, lipsită de relația cu limba din care proveneau, abia mai tîrziu va fi vorba (primele semne ale unei asemenea autonomii apar tot în secolul al XVI–lea). În felul acesta, vechile texte românești permit, în suficient de multe cazuri, observații în ceea ce privește vechile sensuri ale cuvintelor împrumutate, dar uneori, și constatări în ceea ce privește dinamica lexical–semantică. Faptul acesta poate

demonstra că păstrarea valorii etimologice a termenilor împrumutați din slavonă, sau a valorilor apropiate de aceasta s–a putut petrece atît timp cît stadiul de bilingvism, apoi relațiile cu limbile slave vii (de cele mai multe ori, mediate la nivel cult) s–au menținut. În sfîrșit, influența slavă s–a exercitat și asupra cuvintelor de origine latină, în urma contactelor lingvistice și a presiunilor dinspre slavonă și limbile slave vii, unele dintre elementele moștenite din latină dobîndind valori semantice caracteristice corespondentelor slave.

8. Româna comună

8.1. Stadiul de limbă rezultat în urma formării limbii române a fost denumit *protoromână*, *străromână*, *română comună*. Indiferent de termeni, conceptul se referă la o etapă din devenirea limbii române, în care poporul român ocupa un continuum geografic, la nordul şi la sudul Dunării, strămoşii dacoromânilor, aromânilor, istroromânilor şi meglenoromânilor locuind un teritoriu întins dar destul de compact încît să permită contacte între membrii diferitelor obşti de acelaşi neam, răspîndite pe teritoriul de limbă română. În stadiul acesta, româna putea prezenta unele diferenţieri incipiente, ca orice limbă care se vorbeşte pe un teritoriu întins. Cu toate acestea, limba obştilor ce constituiau comunitatea românilor trebuie să fi avut o limbă relativ unitară, situaţie care se poate întîlni pînă prin secolul al X–lea. Pînă prin secolele al XIII–lea — al XIV–lea, o serie de evenimente politice şi sociale vor determina diferite mişcări ale populaţiilor suddunărene avînd drept principală consecinţa o primă separare a unor suddunăreni (strămoşii aromânilor, şi ai meglenoromânilor) de istroromâni (şi ei suddunăreni) şi dacoromâni. Într–o etapă ulterioară, se produce separaţia totală dintre suddunăreni şi norddunăreni, evoluţiile viitoare ale dialectelor româneşti (mai puţin cazul aromânilor şi meglenoromânilor, care păstrează contactele) avînd loc în mod independent şi conducînd la o accentuată diferenţiere dialectală.

8.2. În stadiul acesta comun se consolidează, în mare parte, majoritatea caracteristicilor limbii române, (care vor face ca între dialectele româneşti să existe deosebiri minime în compartimentele de bază), precum şi multe dintre direcţiile comune de evoluţie ale dialectelor româneşti.

Vocala *é* urmată de nazala dentală suferă fenomenul închiderii: *bene* > *bine*, *dentem* > *dinte*, fapt care se prelungeşte,

în secolul al XVI–lea textele încă mai prezintă situații precum: *cuvente*, *credență*, *mente*, *veşmente* etc.

Velarizarea. În cadrul procesului de închidere a vocalelor se integrează şi fenomenul velarizării, caracteristic românei, care implică aproape toate consoanele româneşti şi mai multe tipuri de contexte, aşadar, un fenomen care se petrece în cadre destul de ample, pe scară largă. Această formă de manifestare a tendinței mai generale de închidere a acționat în toate regiunile româneşti, în graiuri neîncetîndu–şi activitatea. Sunetele supuse fenomenului sînt vocalele palatale *e* şi *i*; velarizarea este, aşadar, fenomenul fonetic în urma căruia vocalale palatale *e* şi *i* îşi modifică locul de articulație, posteriorizîndu–se, adică evoluînd la *ă*, *î*. În funcție de contextele în care se produce, se disting: velarizarea prin labiale, prin şuierătoare, prin siflante, prin *t*, *d*, *n*, *r* etc.

Prima dintre acestea este condiționată de natura sunetului din silaba următoare. Astfel, labialele *p*, *b*, *m*, *f*, *v* şi spiranta bilabială sonoră, *w*, au capacitatea de a velariza un sunet *e*, *i*, dacă în silaba următoare nu există un sunet palatal (*e*, *i*, sau o consoană palatală ori muiată). În felul acesta se constituie forme precum: *pilus* > **peru* > *păr* 'podoaba capilară', dar pluralul *pili* > **peli* > *peri*, *vitta* > **beta* > **beată* > **bă͡ată* > *bată* 'brîu', dar pl. *bete*, *mensa* > **mesa* > *measă* > * *mă͡asă* > *masă*, dar pl. *mese*; *feta* > *feată* > **fă͡ată* > *fată*, dar pl. *fete*, *vena* > *vînă*, dar pl. *vene*, *vine*, *uentus* > *vînt*.

Velarizarea prin şuierătoare se petrece indiferent de natura sunetului din silaba următoare: *camisia* > *cămaşă*, *sedeat* > (*să*) *şază*, *sedet* > *şade*. Conform evoluției fonetice, ținînd seamă de cronologia fenomenelor, lat. *vesica* trebuie să fi cunoscut următoarea evoluție: *beşică* > *beşîcă* > *băşîcă*, forma considerată a fi literară în româna modernă, *băşică*, fiind modelată de propensiunile articulatorii ale vorbitorilor subdialectului muntenesc.

Velarizările prin *s, z, t, d, n, r, ţ, dz* etc. sînt, într–o măsură, sporadice, determinate regional. Astfel de situaţii apar în *sera* > *sară*, *zema* > *zamă*, *pectino* > *pieptăn*, *radicina* > **radecina* > *rădăcină*, *cerisia* > *ciraşă*, (dar *reus* > *rău*, *rivus* > *rîu*), *texo* > **tiesu* > *ţes* > *ţăs*, *dico* > *dzic* > *dzîc* etc.

Palatalizarea labialelor. Fenomenul acesta a fost semnalat pentru prima dată de către D. Cantemir, în *Descrierea Moldovei.* Din prezentarea voievodului român reiese că fenomenul era considerat popular în vremea sa, caracteriza pătura neinstruită şi femeile. Prima descriere ştiinţifică a fenomenului, şi cea mai completă, o va face Al. Lambrior. Acest lingvist va arăta că, în prezenţa unui *iot*, consoanele labiale *p, b, m, f, v*, în anumite graiuri, pot fi afectate de articulaţia palatală, pe care, treptat, o împrumută şi, în urma modificării locului de articulaţie, din oclusive bilabiale sau fricative labiodentale, devin oclusive, rspectiv fricative, palatale, cu păstrarea sonorităţii. Spre exemplu, *bine* > *byne* > *bg'ine* > *g'ine*. În acelaşi fel, $p + i > k'$, $m + i > ń$, $f + i > h'$, $v + i > γ'$, sau *g'*. În jumătatea de nord a Moldovei, în urma producerii unui alt fenomen fonetic, rezultatele palatalizării labiodentalelor suferă spirantizarea, astfel că $h' > š$, $γ' > ž$.

Palatalizarea labialelor se manifestă ca avînd diferite grade de intensiune şi extensiune. Analiza comparată a situaţiei din diferitele graiuri în care fenomenul apare, arată că membrii seriei nu sînt reprezentaţi în mod egal (adică, într–o astfel de zonă, nu orice *p, b, f, v, m*, în contexte susceptibile de a suferi fenomenul, se vor palataliza, pentru *p*, de pildă, fenomenul înregistrîndu–se constant, dar nu şi pentru *f*) de asemenea, el nu apare în toate contextele care prezintă condiţii optime de producere a sa (adică, nu orice $p + i$, de pildă va suferi fenomenul). Palatalizarea labialelor este un fenomen caracteristic întregului domeniul dacoromân (cu excepţia unor arii din Banat şi Maramureş), precum şi dialectului aromân. Din

acest motiv, dar întemeindu-se şi pe evoluţiile unor forme care prezintă fenomenul, unii lingvişti au considerat că este vorba despre un fenomen care datează din perioada comună a românei (O. Densusianu, G. Ivănescu, V. Arvinte). B.P. Hasdeu considera că fenomenul este de origine dacică. În unele texte vechi româneşti, fenomenul se reflectă, mai cu seamă la nivelul labiodentalei surde. Din acest motiv, majoritatea lingviştilor, începînd cu Al. Lambrior, au considerat că fenomenul nu este mai vechi decît secolul al XVI-lea, apariţia sa, începînd cu labiodentala *f*, abia apoi extinzîndu-se la ceilalţi membri ai seriei.

Schimbări petrecute la nivel morfologic. În plan morfologic, o serie de schimbări petrecute la nivel fonetic, dar şi unele care ţin de incompatibilităţile majore dintre sistemul gramatical al latinei şi cele ale popoarelor asimilate, precum şi de faptul că, pentru majoritatea populaţiei vorbitoare de latină, multe dintre distincţiile sistemului gramatical latin căzuseră în desuetudine, se ajunge la masive reorganizări de sistem.

O caracteristică a românei, diferenţiatoare în ceea ce priveşte limbile romanice occidentale, este păstrarea categoriei gramaticale a neutrului. Faptul este demonstrat, în primul rînd, de menţinerea mărcii formale, desinenţa de neutru plural latin *-ora* > *uri*. Precum latina cunoştea *tempora*, româna are *timpuri*. Căderea consoanelor finale a putut afecta această categorie în latină, dar numai pentru numărul singular. La plural, marca s-a păstrat, fără a se confunda formele cu cele de masculin, cum se întîmplase la singular. În general, evoluţiile de la nivelul formelor au afectat (precum în numeroase alte situaţii) această categorie. Cu toate acestea, cel puţin în latina populară de la baza românei, confuzia nu a mers într-o singură direcţie, neutrul nefiind asimilat de celelalte genuri; dimpotrivă, există numeroase situaţii (unele păstrate în română) în care cuvinte masculine trec la neutru. Încă un fapt care a dus la slăbirea

neutrului în latină a fost reorganizarea pe noi baze a sistemului conceptual. Întemeiată inițial pe distincția animat / inanimat, categoria genului va cunoaşte rafinări tot mai ample (nu doar în ceea ce priveşte termenii noi din limbă, dar, uneori, şi referindu-se la cuvinte vechi), care vor fi conforme cu modul de a concepe realitatea de către vorbitori.

Limbile romanice prezintă, spre deosebire de latină, o parte de vorbire, o clasă gramaticală nouă: articolul. Cu excepția sardei, care foloseşte în acest scop fostul demonstrativ *ipse*, aceste limbi dezvoltă articolul din demonstrativul *ille* (cel care devine şi pronume personal de persoana a III-a). Caracteristica distinctivă a românei este encliza articolului, dată şi de existența acestei posibilități încă în latină, unde demonstrativul putea ocupa ambele poziții față de substantiv.

Comparativ cu celelalte limbi romanice, româna este caracterizată de exprimarea sintetică a genitivului şi dativului. Româna veche, însă, prezenta şi forme analitice, moştenite din latina populară. Textele secolului al XVI-lea prezintă genitivul exprimat şi cu ajutorul prepoziției *de* iar dativul cu ajutorul prepoziției *a*: *calea de cetate*, *casa de Domnul*, *pre mijloc de hotaru*, *cuvine-se a bărbat înțelept*, *giudecați a săracu*, *nece să te închini a dumnezeu striin*. Pe lîngă existența situațiilor (slab reprezentate) în care apar construcții mixte, *totu se poate a credinciosului*, este de menționat faptul că, încă din primele texte româneşti pe care le avem la dispoziție (cele ale secolului al XVI-lea), proporția dintre situațiile în care apar construcțiile de genitiv şi dativ analitic, şi cele în care aceste cazuri sînt redate sintetic, este favorabilă celor din urmă.

Importanța fenomenului fonetic al căderii consoanelor finale derivă din consecințele sale în plan gramatical, după manifestarea sa devenind imperioasă reorganizarea sistemului flexionar latin. În fapt, ruinarea sistemului flexionar latin nu reprezină consecința directă a unui singur fapt: căderea

consoanelor finale, între cele două existînd relaţii de determinare mult mai strînse. Căderea consoanelor finale este oarecum permisă de faptul că sistemul flexionar latin se afla deja în curs de reorganizare. Concomitent cu tendinţa fonetică de slăbire a forţei de articulare de la finala cuvîntului, se manifestă un proces de reorganizare treptată a sistemului gramatical, atît la nivel de formă, cît şi la nivelul conţinutului. Este probabil ca dinamica fenomenului de natură articulatorie să fi fost diferită de cea a fenomenului de ordin gramatical, fapt care să fi condus la accelerarea procesului de reorganizare datorită dispariţiei finalelor. Ceea ce poate fi afirmat cu certitudine este faptul că ruinarea sistemului flexionar latin nu se produce ca o consecinţă directă a căderii consoanelor finale, fenomen care, dacă nu s–ar fi produs, nu ar fi avut loc nici aşezarea pe baze noi a sistemelor flexionare derivate din latină. Se poate urmări ce s–a întîmplat la nivelul sistemului conjugărilor. Caracterul distructiv al mişcărilor petrecute la nivel fonetic nu este implacabil, în sensul că vorbitorii pot repara ceea ce legea fonetică a stricat. Uneori, faptul acesta se produce prin analogie, alteori intervin felurite mijloace. De fiecare dată, însă, pentru ca acest efort să fie făcut, este nevoie ca vorbitorii să aibă nevoie de categoria respectivă, sau de mijlocul acela de exprimare lingvistică.

Urmaşul lat. *cantavissem*, *eu cîntase*, va căpăta un *m* analogic (prin secolul al XVII–lea), ca marcă de persoană şi număr, pe fondul slăbirii pronumelor în context.

După sincretizarea produsă în evoluţia fonetică a formelor *cantabam*, *cantabas*, *cantabat*, *cantabant*, devenite *canta*, necesităţii de a face distincţia între cele patru persoane i se răspunde prin obligativitatea prezenţei pronumelui personal, pînă atunci redundant.

La conjunctiv, unde rămîn doar formele ce decurg din *cantet* şi *cantent*, pentru celelalte împrumutîndu–se formele indicativului prezent, deosebirea se va face prin urmaşul lat. *si* >

se > *să*.

La un moment dat, latina cunoaşte omofonizarea conjugării pasive cu cea activă şi desfiinţarea deponentelor. În ambele cazuri se poate considera că factorul fonetic a contribuit la schimbare. Comportamentul vorbitorilor, însă, arată că, în asemenea situaţii, legile fonetice oarbe nu determină singure cursul pe care se dezvoltă limbile. Astfel, cazul omofoniei dintre conjugările activă şi pasivă (în cadrul cărora nu se mai făcea distincţia formală dintre *laudo* şi *laudor*) nu este unul care apare în baza dispariţiei unei distincţii de conţinut gramatical şi nici unul care o dată apărut, face din vorbitor un sclav al mijlocului de exprimare, lăsîndu–l fără mărci. Dimpotrivă, vorbitorul va utiliza participiul pasiv trecut precedat de *esse* şi va spune *laudatus sum*. Ar fi riscat să se afirme că nu schimbarea fonetică a determinat apariţia formei perifrastice, ci tendinţa generalizată către această formă de exprimare ar fi condus la slăbirea consoanelor finale. Probabil că tendinţa fonetică de slăbire a articulaţiei finalelor trebuie pusă pe primul loc. Ea a avut, însă, cale liberă întrucît planul conţinutului gramatical cunoştea profunde schimbări.

Cazul deponentelor este diferit. Aici are loc abandonarea unei categorii. Vorbitorul nu face această distincţie, caracterul economic al limbii îl determină să abandoneze un mijloc de exprimare golit de conţinut şi lipsit de utilitate, ceea ce face să lipsească un proces de reorganizare ori de reacţie recuperatoare, precum în situaţiile precedente. Pierderea deponentelor se face prin trecerea lor la activ ori va duce la întărirea reflexivelor (provenite din întărirea şi reorganizarea diatezei medii).

Privind la esenţa transformărilor cu care s–a exemplificat, la rezultatele obţinute (omonimia formelor personale, schimbări de diateză, trecerea de la sintetic la analitic) se constată că acesta reprezintă etape din cadrul proceselor de simplificare şi devenire a limbii, forme de manifestare ale unor tendinţe generale ale

acelui stadiu evolutiv al latinei populare şi al romanicei comune.

8.4. Cuvinte moştenite din latină. La nivelul compatimentului lexical — cel mai labil şi mai supus influenţelor — latina trebuie să fi acţionat asupra limbii geto–dacilor încă din prima perioadă de contacte lingvistice. Cuvintele pe care româna le–a moştenit din latina populară au o vechime foarte mare, după cum atestă evoluţiile fonetice suferite de respectivele cuvinte, precum şi — în unele cazuri — sensurile acestora. În majoritatea situaţiilor, aceste cuvinte fac parte din fondul lexical principal de cuvinte al limbii române, constituind acel nucleu dur aflat la îndemîna oricărui nativ român. Analiza elementului lexical moştenit din latină evidenţiază existenţa mai multor categorii de cuvinte, identificabile în funcţie de comportamentul acestora de–a lungul timpului. Studiul diacronic al acestor elemente lexicale arată că ele pot fi considerate diferit din perspectiva diferitelor secole. Apar situaţii în care, un cuvînt, considerat din perspectiva secolului al XVI–lea, spre exemplu, nu poate fi plasat în aceeaşi categorie în care ar fi situat dacă el ar fi privit din perspectiva secolului al XX–lea. Spre exemplu, lat. *rostrum* evoluează la vrom. *rost* 'gură'; în secolul al XX–lea doar verbul, creat pe teren românesc, mai păstrează relaţia etimologică, *rost* 'gură' apărînd doar regional şi izolat. Tot astfel, evoluţia unui cuvînt în cadrul limbii poate aduce acestuia note semantice care pot deveni ulterior dominante, valoarea etimologică pierzîndu–se ori rămînînd secundară. În continuare, cuvintele au fost considerate din persectivă actuală, fără a se omite, însă, menţionarea diferenţelor semnificative (atunci cînd ele există) faţă de stadiul atestat de vechile texte româneşti.

O primă categorie delimitabilă se referă la cuvinte moştenite din latină şi care nu prezintă modificări notabile la nivel semantic. În multe situaţii, valorile pleacă de la latina populară, alteori evoluţiile înregistrate nefiind din categoria

celor ce merită o menţiune specială. Astfel trebuie privite situaţii precum: *ajutor* (< *adjuorium*), *ager* (< *agilis*), *bărbat* (< *barbatus*), *cal* (< *caballus*), *casă* (< *casa*), *cetate* (< *civitas*), *cumnat* (< *cognatus*), *cumpăra* (< *comparare*), *curge* (< *currere*), *despuia* (< *despoliare*), *fecior* (< *fetiolus*), *fiu* (< *filius*), *iască* (< *esca*), *ierta* (< **libertare*), *inimă* (< *anima*), *împărat* (< *imperator*), *îngîna* (< *in* + *gannare*) (sensul iniţial era 'a mormăi, a geme', de unde se dezvoltă sensul actual, pe baza unei „tehnici" de prindere a păsărilor prin atragerea lor cu ajutorul sunetelor ce imită pe cele scoase de masculul ori femela respectivei specii), *joc* (< *jocus*), *loc* (< *locus*), *lumînare* (< *luminalia*), *mormînt* (< *monumentum*) (sensul iniţial era 'monument', cuvîntul căpătînd, probabil, foarte devreme actualul sens, datorat decăderii şi ruralizării vieţii de după retragerea aureliană) *pămînt* (< *pavimentum*), *picior* (< *petiolus*), *pîine* (< *panem*), *plăcintă* (< *placenta*), *punte* (< *pontem*), *pleca* (< *plicare*) (sensul etimologic era 'a suprapune prin îndoire' şi pare a fi legat de activitatea ce preceda ridicarea taberelor militare, în cursul căreia corturile erau ridicate şi împachetate), *rece* (< *recens*) (ală cărui sens iniţial era 'proaspăt' — *recent* este neologic — şi apărea în sintagme precum *aqua recens*), *subţire* (< *subtilis*), *tînăr* (< *tenerum*), *ţară* (< *terra*), *vatăm* (< *victimo*), *zice* (< *dicere*).

Cuvinte precum: *ajutor*, *ager*, *ierta*, *împărat*, *plăcintă*, *rece*, *vatăm* fac parte din categoria celor care nu s–au păstrat decît în limba română, celelalte limbi romanice, în cazul în care au termeni care provin din respectivele etimoane, au împrumutat ulterior acele cuvinte. De asemenea, cuvinte precum: *bărbat*, *inimă*, *tînăr*, fac parte din categoria formelor moştenite atît în limbile romanice occidentale, cît şi în română, dar care, în limba română, au dezvoltat alte sensuri, derivate din cel principal, de regulă în direcţia caracterului concret, în vreme ce, în celelalte limbi, evoluţia a mers pe alte căi (în limbile romanice

occidentale, aceste cuvinte au valorile 'persoană cu barbă', 'suflet', 'fragil, tandru'.

În această categorie pot fi încadrate şi acele elemente moştenite din latină, unde erau de origine grecească: *amăgi* (< *ad* + **magire*), *blestema* (< *blasphemare*), *bute* (< *buttis*), *doagă* (< *doga*), *drum* (< *dromus*), *mărgea* (< *margella*), *martor* (< *martur*), *mic* (< **micus*), *urmă* (< *orma*), *urgie* (< *orgia*).

O altă categorie integrează cuvinte moştenite din latină, dar care, în limba română, au suferit modificări la nivel semantic, datorate evoluţiei societăţii, mentalităţii, precum şi contactelor cu alte limbi, modificarea relaţiilor dintre cuvinte, din planul paradigmatic etc. În această clasă se pot cita situaţii precum: *cuvînt* (< *conventum*) (sensul iniţial era 'adunare în care aveau loc dezbateri în vederea obţinerii consensului'), *femeie* (< *familia*) (în vechile texte româneşti, termenul apare cu valoarea etimologică 'familie', reprezentînd tot ceea ce un *pater familias* avea: soţie, copii, servitori, toată suflarea omenească dependentă de el'), *greaţă* (< **grevitia*) (valoarea ce se mai întrevede încă în unele expresii şi cu care apare în limba vechilor texte româneşti, era cea derivată din forma de bază, *greuis*: 'greutate, dificultate', evoluţia semantică fiind transparentă), *mişel* (< *misellus*) (apare în limba veche cu sensul etimologic 'sărac, nenorocit, demn de toată mila'), *a petrece* (< *pertraicere*) (acest cuvînt a suferit mai degrabă o restrîngere de sens, fără a pierde complet urmele vechilor valori. Sensul central, de care erau legate forme derivate şi secundare, era 'a trece de–a lungul, a traversa'), *săruta* (< *salutare*) (cum se vede, valoarea formei latine, valoare moştenită şi păstrată multă vreme în română, era 'a saluta'), *spînzura* (are la bază lat. *pendeo* 'a atîrna') (evoluţia acestui cuvînt reprezintă, practic, o restrîngere de sens, care nu se produsese încă în limba română veche), *varză* (< *viridia*) (sensul etimologic al acestui neutru plural latinesc, sens păstrat o vreme şi în română, era mai larg: 'verdeţuri').

În cea de-a treia categorie se pot încadra acele cuvinte moştenite care, din cauze de ordin lingvistic au suferit — de regulă, vremelnic şi pe cale cultă — influenţe din partea unor corespondente provenind din alte limbi. Cuvîntul *latură* apare în textele vechi cu valoarea 'teritoriu, ţară', *limbă* apare cu valoarea 'neam, popor', *lume* (< *lumen*) alături de valoarea etimologică 'lume', se înregistrează şi cu valoarea 'lumină' (păstrată astăzi dialectal, precum în sintagma *lumea ochiului*). În toate aceste situaţii valorile noi sînt dobîndite în urma contactelor cu slavona şi cu limbile slave, cea care împrumută noua valoare fiind forma slavă corespunzătoare. Sub aspectul mecanismului de transfer semantic, este ilustrativ cazul substantivului *limbă*, care se încarcă cu sensul 'neam, popor' de la corespondentul său slavon, *enzyka* 'limbă; neam, popor'. Oarecum aparte este situaţia prin care vrom. *a ucide* se încarcă prin calc semantic cu un sens. Cuvîntul, moştenit din lat. *occidere*, avea valoarea 'a ucide, a omorî'. În limbile slave exista un verb destul de des utilizat, *biti*, care avea valorile 'a ucide' şi 'a lovi, a bate'. Probabil că pus alături de *a omorî*, împrumutat din slavă, *a ucide* este corelat cu *biti*, pe baza sensului pe care cele două îl aveau în comun. Pe baza existenţei acestuia, cele două cuvinte în contact vor cunoaşte transferul de sens, în fapt o egalizare în care rom. *a ucide* este prevăzut cu ambele sensuri ale termenului slavon. Probabil că faptul acesta nu s-a întîmplat cu *a bate* doarece *biti* avea ca nucleu de sens 'a omorî', corespondentul său fiind, mai degrabă, *a ucide*.

Ultima categorie cuprinde cuvinte care s-au pierdut din diferite motive, sau au devenit regionale. Se încadrează aici *curechi* (< *cauliculus*) (cuvînt care are valoarea 'varză' şi se înregistrează doar în zona nordică a Moldovei şi în Basarabia), *a custa* (< *constare*) (cuvînt cu valoarea 'a trăi', păstrat izolat în zone din Transilvania şi Banat), *cusurin* (< *consobrinus*) (termen care are sensul 'văr' şi s-a păstrat la sudul Dunării), *a deştinge*

(< *descendere*) (caracteristic vechilor texte, cuvîntul are sensul 'a coborî'), *fuşte* (< *fustis*) (termenul se înregistrează în vechile texte româneşti şi are valoarea 'băţ, toiag'), *gint* (< *gentem*) (termenul apare în vechile texte, cu sensul 'neam, popor'), *învita* (< *invitare*) (ca şi precedentele, cunoaşte ocurenţe în vechile texte; avea valoarea 'a întărîta, a instiga'), *op* (< *opus*) (mai curînd în sintagme decît singur, termenul este caracteristic vechilor texte româneşti; în sintagma *op iaste* are valoarea 'a trebui, a fi nevoie, a fi necesar'), *a pănăta* (< *poenitare*) (valoarea acestui cuvînt moştenit era 'a suferi, a îndura', sens derivat din cel etimologic 'a se căi'), *a via* (< *vivere*) (este termenul moştenit pentru 'a trăi', curent în vechile texte, împreună cu derivatul *vietor* 'locuitor'; în secolul al XVI–lea, nu alternează cu *a trăi*, de origine slavă), *vîrtute* 'putere, forţă' < *virtus* (cuvînt păstrat de limbile romanice occidentale, dar cu sensul 'virtute', şi care în limba română mai apare izolat).

9. Încheiere

Definindu-şi propria identitate în sînul ramurii trace a indoeuropenilor, geto-dacii se constituie treptat ca un popor aparte, avîndu-şi propriile instituţii, propria mentalitate şi limbă. Intraţi în contacte cu diferite alte popoare indoeuropene vor reasimila o serie de caracteristici care le vor consolida trăsăturile cu care apar în istorie. Tendinţele evolutive pe care le manifestă provin, mai ales, din încercarea de a unifica pe cei de acelaşi neam sub o conducere unică. Lipsa acută de organizare, separaţia politică, poziţia geografică marginală (multă vreme, au fost izolaţi geografic de popoarele şi civilizaţiile cu care puteau intra în competiţie) au însemnat pentru geto-daci o scădere a dinamismului şi o desincronizare faţă de greci şi de romani, ceea ce le-a frînat progresul economic, le-a determinat tipul de civilizaţie, fapt care i-a pus în poziţia de apărători şi nu de cuceritori.

De cealaltă parte, romanii vor crea Statul şi Dreptul şi îşi vor pune toate puterile în slujba acestora. Nu fără a traversa felurite crize, consolidaţi în interior, romanii se vor extinde treptat, în plan intern urmărind o politică de stabilitate, asigurată prin noi cuceriri de teritorii şi de popoare pe care, în mod gradat, le vor asimila din punct de vedere lingvistic şi al civilizaţiei. În momentul în care romanii ajung la Dunăre, progresele făcute de către geto-daci nu le mai permit acestora din urmă decît să se apere. Cucerind zona cea mai importantă (datorită faptului că reprezenta centrul fortificat, politic şi militar al Daciei), romanii dezorganizează pentru totdeauna regatul dac şi îşi edifică un bastion roman avansat în lumea barbară. Rezultatele perioadei de precontacte dintre romani şi geto-daci vor rodi cu adevărat în intervalul de aproximativ 165 de ani, cît Dacia va fi stăpînită de romani. Devenind provincie romană, cu tot ceea ce presupune această stare (implantarea civilizaţiei materiale proprii, a

instituțiilor romane, a limbii latine şi a mentalității romanilor), Dacia devine, totodată un focar de romanizare pentru populațiile geto–dace rămase în afara Imperiului. Calitatea aceasta, devine funcțională după cucerire (cînd nu încetează contactele dintre dacii de o parte şi de alta a granițelor Imperiului), se accentuează după retragerea aureliană şi ajunge să dea roade la scurt timp după ce mişcările din lumea antică vor conduce la fărîmițarea Imperiului în fostele provincii.

În sud–estul Europei, venirea slavilor va accentua separarea românilor de restul romanicilor, de Roma şi de Bizanț şi va contribui definitiv la consodidarea identității de cultură, de limbă şi de neam anterior dobîndite.

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

1. Aspectul istoric

Ammianus Marcellinus, *Istorie Romană*, Bucureşti, 1982

Armbruster A., *Romanitatea românilor*, Bucureşti, 1993

Bichir Gh., *Cultura carpilor*, Bucureşti, 1973

Busuioceanu Alexandra, *Zamolxis*, Bucureşti, 1985

Contribuţii la istoria veche a României, Bucurdeşti, 1958

Crişan I.H., *Spiritualitatea geto–dacilor*, Bucureşti, 1986

Daicoviciu C., *Dacica*, Cluj, 1969

Dio Cassius, *Istoria romană*, Cluj, vol. I, 1973, vol. II, 1977

Giurescu C.C., Giurescu D., *Istoria românilor*, Bucureşti, 1972

Giurescu C.C., *La formation du peuple roumain et de sa langue*, Bucureşti, 1972

Herodot, *Istorii*, Bucureşti, vol I, 1962, vol. II, 1964

Herseni T., *Cultura psihologică românească*, Bucureşti, 1980

Ioniţă I., *Din istoria şi civilizaţia dacilor liberi,* Iaşi, 1982

Iorga N., *Istoria Românilor*, Bucureşti, 1988 4 vol.

Istoria României, Bucureşti, ed. A. Oţetea, Bucurşti, 1970

Istoria României. Compendiu, ed. Ştefan Pascu, Bucureşti, 1974

Izvoare privind istoria Romîniei, I *De la Hesiod la Itinerariul lui Antoninus*, Bucureşti, 1964

Izvoarele istoriei României, II *De la anul 300 pînă la anul 1000*, Bucureşti, 1970

Kernbach V., *Universul mitic al românilor*, Bucureşti, 1994

Macrea M., *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1978

McKendrick P., *Pietrele dacilor vorbesc*, Bucureşti, 1978

Mommsen Th., *Istoria Romană*, Bucureşti, vol. I, 1987, vol. II, III, 1988, vol. IV, Bucureşti, 1991

Nestor I., *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, în „Revue roumaine d'histoire", III, 1964, p. 383–423

Nestor I., Zaharia Eugenia, *Raport preliminar despre săpăturile de la Bratei, jud. Sibiu (1959–1972)*, în „Materiale şi cercetări de arheologie", vol. 10, 1973

Panaitescu P.P., *Introducere la istoria culturii româneşti*, Iaşi, 2000

Pârvan V., *Contribuţii epigrafice la istoria*

creştinismului daco–roman, în *Studii de istoria culturii antice*, Bucureşti, 1992, p. 147–285

Pârvan V., *Getica. O protoistorie a Daciei*, Chişinău, 1992

Pârvan V., *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*, Bucureşti, 1974

Philippide A., *Originea Romînilor*, vol. I, Iaşi, 1925

Polybios, *Istorii*, Bucureşti, vol. III, 1995

Protase D., *Problema colonizării de daci liberi şi carpi în Dacia romană*, în „Studii şi cercetări de istorie veche", t. 23, Bucureşti, 1972

Protase D., *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966

Protase D., *Riturile funerare la daci şi daco–romani*, Bucureşti, 1971

Protase D., *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie. Contribuţie la problema continuităţii în Dacia*, Bucureşti, 1976

Rosetti R., *D.V. Pârvan despre chestiunea continuităţii elementului roman în Dacia Traiană*, Iaşi, 1916 (extras)

Rosetti R., *Pentru ce s–au răsculat ţăranii*, Bucureşti, 1987

Russu I.I., *Etnogeneza românilor*, Bucureşti, 1981

Sacerdoţeanu A., *Consideraţii asupra istoriei românilor în Evul Mediu. Dovezile continuităţii şi drepturile românilor asupra teritoriilor actuale*, Bucureşti, 1936

Sanie S., *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n.–III e.n.)*, Iaşi, 1981

Sanie S., *Din istoria culturii şi religiei geto–dace*, Iaşi, 1999

Stoicescu N., *Continuitatea daco–românilor în istoriografia română şi străină*, Bucureşti, 1984

Strabo, *Geografia*, Bucureşti, vol. I, 1972, vol. II, 1974, vol. II, 1983

Teodor Dan Gh., *Apartenenţa etnică a culturii Dridu*, în „Cercetări istorice", Iaşi, 1973, p. 127–142

Teodor Gh.D., *Romanitatea carpato–dunăreană şi Bizanţul în veacurile V–XI e.n.*, Iaşi, 1981

Ursulescu N., *Contribuţii privind neoliticul şi eneoliticul din regiunile est–carpatice ale României*, Iaşi, vol. I, 2000

Ursulescu N., *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Iaşi,

1988

Xenopol, A.D., *Istoria Romînilor din Dacia traiană*, Iassi, 1888

2. Aspectul lingvistic

Arvinte V., *Cu privire la elementele vechi germanice ale limbii române*, în V. Arvinte, *Istoria limbii române. Prelegeri de curs*, Iaşi, 1973, p. 89–103

Arvinte V., *Fondul lexical latin al limbii român în comparaţie cu celelalte limbi romanice*, în V. Arvinte, *Istoria limbii române. Prelegeri de curs*, Iaşi, 1973, p. 53–71

Arvinte V., *Formarea limbii şi poporului român în lumina cercetărilor recente*, în V. Arvinte, *Istoria limbii române. Prelegeri de curs*, Iaşi, 1973, p. 1–21

Arvinte V., *Influenţa greacă asupra limbii române (pe baza ALR). Împrumuturi directe din greaca bizantină*, în V. Arvinte, *Istoria limbii române. Prelegeri de curs*, Iaşi, 1973, p. 113–245

Arvinte V., *Limita de vest a teritoriului romanizat de la baza limbii române*, în V. Arvinte, *Istoria limbii române. Prelegeri de curs*, Iaşi, 1973, p. 23–36

Arvinte V., *Raporturile lingvistice germano–române*, în V. Arvinte, *Istoria limbii române. Prelegeri de curs*, Iaşi, 1973, p. 73–87

Arvinte V., *Român, românesc, România. Studiu filologic*, Bucureşti, 1983

Arvinte V., *Studiu lingvistic asupra cărţii a cincea (A doua lege) din* ***Biblia de la Bucureşti*** *(1688), în comparaţie cu ms. 45 şi cu ms. 4389*, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum* V, p. 1-69

Arvinte V., *Studiu lingvistic asupra cărţii a doua (Ieşirea) din* ***Biblia de la Bucureşti*** *(1688), în comparaţie cu ms. 45 şi cu ms. 4389*, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum* II, p. 1-51

Arvinte V., *Studiu lingvistic asupra cărţii a patra (Numerii) din* ***Biblia de la Bucureşti*** *(1688), în comparaţie cu ms. 45 şi cu ms. 4389*, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum* IV, p. 1-44

Arvinte V., *Studiu lingvistic asupra cărţii a treia (Preoţia) din* ***Biblia de la Bucureşti*** *(1688), în comparaţie cu ms. 45 şi cu ms. 4389*, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum* III, p. 1-41

Arvinte V., *Studiu lingvistic asupra primei cărţi (Facerea) din*

Biblia de la Bucureşti (1688), în comparaţie cu ms. 45 şi cu ms. 4389, în *Monumenta Linguae Dacoromanorum* I, p. 47-119

Avram A., *Nazalitatea şi rotacismul în limba română*, Bucureşti, 1990

Bărbulescu I., *Individualitatea limbii române şi elementele slave vechi*, Bucureşti, 1929

Bourciez E., *Eléments de linguistique romane*, Paris, 1967

Brâncuş G., *Cercetări asupra fondului traco–dac al limbii române*, Bucureşti, 1997

Candrea I.–A., Densusianu O., *Dicţionarul etimologic al limbii române. Elementele latine*, Bucureşti, 1914

Candrea I.–A., *Les éléments latins de la langue roumaine. Le consonantisme*, Paris, 1902

Cioranescu A., *Diccionario Etimológico Rumano* Laguna, 1958

Dauzat A., *La géographie linguistique*, Paris, 1922

Dauzat A., *Les patois. Évolution, classification, étude*, Paris, 1927

Densusianu O., *Istoria limbii romîne*, Bucureşti, 1961

Dicţionarul elementelor româneşti din documentele slavo–române (1374–1600) (red. responsabil Gh. Bolocan), Editura Academiei, Bucureşti, 1981

Dicţionarul limbii române, Bucureşti, 1913–1949

Dicţionarul limbii române, serie nouă, Editura Academiei, Bucureşti, 1965 ş. u.

Diculescu C., *Originile limbii române. Studii critice — Rezultate nouă*, în AA, 1906-1907, p. 513-673

Drăganu N., *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei şi onomasticei*, Bucureşti, 1933

Fischer I., *Latina dunăreană*, Bucureşti, 1985

Frâncu C., *Geneza limbii române şi etnogeneza poporului român*, Iaşi, 1999

Frâncu C., *Geneza şi evoluţia formelor supracompuse în limba română*, în ALIL 1984, p. 23–62

Frâncu C., *Numele dacice de plante medicinale din Dioscorides*, în *Antichitatea şi moştenirea ei spirituală*, Iaşi, 1980, p. 48–56

Grammont M., *Traité de phonétique*, Paris, 1933

Haudricourt A., *Quelques principes de phonologie historique*, în

TCLP, 1939, p. 270-272

Iordan I., *Lingvistica romanică. Evoluție. Curente. Metode*, Bucureşti, 1962

Istoria limbii române, Bucureşti, vol. I 1965, vol. II 1969

Ivănescu G., *Istoria limbii române*, Iaşi, 1980

Ivănescu G., *Lingvistică generală şi românească*, Timişoara, 1983

Lambrior Al., *Studii de lingvistică şi folcloristică*, Iaşi, 1976

Martinet A., *Économie des changements phonétiques*, Berna, 1970

Meillet A., *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1931

Meillet A., *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, 1926

Mihăescu H., *Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV–lea*, Bucureşti, 1966

Mihăescu H., *La Romanité dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti, 1993

Mihăescu H., *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, Bucureşti, 1960

Mihăilă G., *Dicționar al limbii române vechi (sfîrşitul sec. X-începutul sec. XVI)*, Editura Enciclopedică română, Bucureşti, 1974

Mihăilă G., *Împrumuturi vechi sud–slave în limba română*, Bucureşti, 1960

Millardet G., *Linguistique et dialectologie romanes: problèmes et méthodes*, Montpellier, Paris, 1923

Nandriş O., *Phonétique historique du roumain*, Paris, 1963

Passy P., *Etudes sur les changements phonétiques*, Paris, 1890

Petrovici E., *Despre uniunile lingvistice*, în RS, 1967, p. 5–11

Petrovici E., *Influența slavă asupra sistemului fonemelor limbii române*, 1956

Petrovici E., *Probleme de fonologie*, în SCL, 1957, p. 63-74

Petrovici E., *Sistemul fonematic al limbii române*, în SCL, 1956, 1-2, p. 7-20

Petrovici E., *Studii de dialectologie şi toponimie*, Bucureşti, 1970

Philippide A., *Opere alese*, Bucureşti, 1984
Philippide A., *Originea Romînilor*, vol. II, Iaşi, 1927
Puşcariu S., *Études de linguistique roumaine*, Cluj-Bucureşti, 1973
Puşcariu S., *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache I. Lateinisches Element*, Heidelberg, 1905
Puşcariu S., *Limba română*, vol. II, *Rostirea*, Bucureşti, 1994
Rosetti Al., *Les changements phonétiques*,. Copenhague-Bucarest, 1984
Rosseti Al., *Istoria limbii române*, Bucureşti, 1986
Russu I.I., *Limba traco–dacilor*, Bucureşti, 1967
Sala M., *Contributions à la phonétique historique du roumain*, Paris, 1976
Scriban A., *Dicţionaru limbii româneşti*, Iaşi, 1939
Stati S., *Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scytia Minor*, Bucureşti, 1961
Şăineanu L., *Încercare asupra semasiologiei limbei române*, Bucureşti, 1887
Tagliavini C. *Originile limbilor neolatine*, (trad.)Bucureşti, 1977
Tiktin H, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, Wiesbaden, 1985 3 vol. (cu etimologii revăzute de Vasile Arvinte)
Troubetzkoy N.S., *Principes de phonologie*, Paris, 1957
Turculeţ A., *Introducere în fonetica generală şi romînească*, Iaşi, 1999
Väänänen V., *Introduction au latin vulgaire*, Paris, 1963
Vasiliu E., *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, Bucureşti, 1968

BCU IASI/CETATEA LIBRARY

SUMAR

0. Preliminarii.....5
0.1.Generalităţi.....5
0.2. Noţiuni de fonetică generală.....6
0.3. Noţiuni de fonetică istorică.....21
1. Perspectiva istorică.....38
1.1. Izvoarele istorice.....38
1.2. Privire sintetică asupra istoricului zonei carpato–danubiene.....42
2. Etnogeneza românilor.....54
2.1. Contactele preliminare care au facilitat procesul romanizării.....54
2.2. Cucerirea traiană şi romanizarea geto–dacilor.....60
2.3. Retragerea aureliană şi soarta romanităţii norddunărene.....83
3. Perioada marilor migraţii.....91
4. Substratul limbii române.....102
5. Latina populară.....115
5.1. Concept şi trăsături.....115
5.2. Izvoarele latinei populare.....121
5.3. Evoluţii lingvistice caracteristice latinei populare.....123
6. Glottogeneza românei.....136
7. Influenţa slavă.....152
8. Româna comună.....162
9. Încheiere.....174
Bibliografie.....176
Sumar.....182

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Tipărit la S.C.SPERANȚA SRL IAȘI

Printed in Romania

„M. EMINESCU" IAȘI

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ISBN 973-98-665-22

Preț: 75000 lei

64001

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY